

ISSN 2222-940X

DOI: 10.30546/155244

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ELMİ ƏSƏRLƏR

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS

Нахчыванский Государственный
Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

2024 № 3 (128)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ISSN 2224-5529
DOI:10.30546/155244

ELMİ ƏSƏRLƏR

№ 3(128)

- *Filologiya*
- *Psixologiya və pedaqogika*
- *Sənətsünaslıq və memarlıq*
- *Tarix, antropologiya və siyasi elmlər*
- *Fəlsəfə və hüquq*
- *İqtisadiyyat*
- *Tibb və səhiyyə elmləri*
- *Riyaziyyat və mexanika*
- *Texniki elmlər*

Naxçıvan – 2024

*Jurnal 1997-ci il 13 fevral tarixdə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
qeydiyyatdan keçmişdir. (Şəhadətnamə № 550)*

- TƏSİSÇİ:** *Naxçıvan Dövlət Universiteti*
- BAŞ REDAKTOR:** ***ELBRUS İSAYEV***
*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
- BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:** ***ELSƏVƏR ƏSƏDOV***
*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elm və innovasiyalar
üzrə prorektoru, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
- REDAKTOR:** ***ƏLİ HƏŞİMOV***
*Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi fəaliyyətin təşkili və
təhlili şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

SAHƏLƏR ÜZRƏ REDAKTORLAR

- Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə sahə redaktoru:**
Hacıfəxrəddin Yəhya oğlu Səfərli – tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
- Fəlsəfə və hüquq elmləri üzrə sahə redaktoru:**
Məmməd Hüseyn oğlu Rzayev – fəlsəfə elmləri doktoru, professor
- Təbiət elmləri üzrə sahə redaktoru:**
Tariyel Hüseynəli oğlu Talıbov – biologiya elmləri doktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü
- Riyaziyyat və mexanika elmləri üzrə sahə redaktoru:**
Cavanşir İbrahim oğlu Zeynalov – riyaziyyat elmləri doktoru, professor
- İqtisad elmləri üzrə sahə redaktoru:**
Teymur Abbas oğlu Abbasov – iqtisad elmləri doktoru, professor
- Tibb və səhiyyə elmləri üzrə sahə redaktoru:**
İsa Əli oğlu Abdullayev – tibb elmləri doktoru, dosent
- Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri üzrə sahə redaktoru:**
İnara Eldar qızı Məhərrəmov – sənətsünaslıq elmləri doktoru, dosent
- Filologiya üzrə sahə redaktoru:**
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova – filologiya elmləri doktoru, professor
- Pedaqogika, psixologiya, metodika üzrə sahə redaktoru:**
Taleh Fərman oğlu Xəlilov – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Baytarlıq və kənd təsərrüfatı elmləri üzrə sahə redaktoru:**
Mahir Musa oğlu Məhərrəmov – biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Filologiya elmləri üzrə:

Philological sciences:

Филологические науки:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

*Filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

*Filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

*Filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Əsgər Nadir oğlu Qədimov

Filologiya elmləri doktoru, professor

Arif Mamo oğlu Ağalarov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nicat Əsgər oğlu Yaqubov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ramazan Qorxmaz

*Filologiya elmləri doktoru, professor
(Türkiyə, Maltepe Universiteti)*

Mişel Bozdəmir

*Filologiya elmləri doktoru, professor
(INALCO - National Institut, Fransa)*

Psixologiya və pedaqogika elmləri üzrə:

Psychology and pedagogical sciences:

Науки психология и педагогика:

İsmayıl İsrəfil oğlu Əliyev

Pedaqogika elmləri doktoru, professor

Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev

*Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Müseyib İbrahim oğlu İlyasov

Pedaqogika elmləri doktoru, professor

Zərövşən Yaşar qızı Babayeva

Pedaqogika elmləri doktoru, dosent

Sevinc Vasif qızı Orucova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəhruz Qibləli oğlu Məmmədov

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çapay Qadir oğlu Quliyev

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri üzrə:

Art criticism and architectural sciences:

*Современные искусствоведческие и
архитектурные науки:*

Tariyel Aydın oğlu Məmmədov

Sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor

Aynur Elhan Nayir

*Sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor
(Türkiyə, Nəcməddin Erbakan Universiteti)*

Səidə Müslüm qızı Məmmədova

Sənətsünaslıq professoru

Günay Abbas qızı Məmmədova

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülnarə Qəzənfər qızı Qənbərova

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadir Əli oğlu Əliyev

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülxarə Mənaf qızı Əhmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə:

History, anthropology and political science:

История, антропология и политология:

İsmayıl Muxtar oğlu Hacıyev

*Tarix elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Arzu Kamal oğlu Abdullayev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

İbrahim Ethem Atnur

Tarix elmləri doktoru, professor

(Türkiyə, Milli Müdafiə Universiteti)

Emin Arif oğlu Şixəliyev

Tarix elmləri doktoru, dosent

Xəzər Allahverdi oğlu Hüseynov
Tarix elmləri doktoru, dosent

Elman Yusif oğlu Cəfərli
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şamxal Şükür oğlu Məmmədov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elçin Dağbəyi oğlu Zamanov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Fəlsəfə, hüquq və siyasi elmlər üzrə:
Philosophy, law and political science:
Философия, право и политология:

Əmir İbrahim oğlu Əliyev
Hüquq elmləri doktoru, professor

Qərib Vəli oğlu Allahverdiyev
Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

Azər Xoşbəxt oğlu Mustafayev
Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

Yusif Hüseyn oğlu Hüseynov
Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

Timçenko Leonid Dmitriyeviç
Hüquq elmləri doktoru, professor

Cavid Sədulla oğlu Abdullazadə
Hüquq elmləri doktoru, professor

Anar Ramiz oğlu Bağirov
Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Qəhrəman Novruz oğlu Behbudov
Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Vüqar Gəncəli oğlu Rəhimzadə
Siyasi elmlər doktoru, professor

Elnarə İslam qızı Allahverdiyeva
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

İqtisad elmləri üzrə:
In economic sciences:
В экономических науках:

Ağarza Ağahəsən oğlu Rüstəmov
İqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim Hidayət oğlu Əhmədov
İqtisad elmləri doktoru, professor

Yuliya Vasiliyevna Cutceva
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
(Rusiya Dövlət Aqrar Universiteti)

Müslüm Əli oğlu Cabbarzadə
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əsrəf Umud oğlu Ələkbərov
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Cavadxan Yusif oğlu Qasimov
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elton Yulət oğlu İbrahimov
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tibb və səhiyyə elmləri üzrə:
On Medical Sciences:
По медицинским наукам:

Qalib Şolan oğlu Qarayev
Tibb elmləri doktoru, professor

Lalə İsmayıl qızı Allahverdiyeva
Tibb elmləri doktoru, professor

Cabbar Niyətulla oğlu Hacıyev
Tibb elmləri doktoru, professor

Çingiz Rəhim oğlu Rəhimov
Tibb elmləri doktoru, professor

Erkut Attar
Tibb elmləri doktoru, professor

(Türkiyə, Yeditepe Universiteti)

İlyas Yolbaş
Tibb elmləri doktoru, professor
(Türkiyə, Qaziantep Universiteti)

Cengiz Ara
Tibb elmləri doktoru, professor

(Türkiyə, Malatya Universiteti)

Məhbubə Nəbi qızı Vəliyeva
Əczaçılıq elmləri doktoru, professor

Müşviq Cəlal oğlu Həsənov
Tibb elmləri doktoru, dosent

İlhamə Rafiq qızı Mustafayeva
Tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gültəkin Budaq qızı Əliyeva
Tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rauf Mehralı oğlu Cəfərov
Tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Elmar İlqar oğlu Rzayev
Tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Riyaziyyat və mexanika elmləri:
Mathematical and mechanical sciences:
Математика и механика:

Sabir Sultanağa oğlu Mirzəyev
Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor

Yaqub Yaqub oğlu Məmmədov
Riyaziyyat elmləri doktoru, professor

Klaus Haenssger
Riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor
(Almaniya, Leypsik Texniki Universiteti)

Sahib Əli oğlu Əliyev
Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məhəmməd İman oğlu Namazov
Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məftun İsmayıl oğlu İsmayilov
Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Cabir Hüseyn oğlu Əsədov
Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
(Rusiya Dövlət Aqrar Universiteti)

Fizika və astronomiya elmləri üzrə:
On Physics and astronomy sciences:
По физике и астрономии:

Soltan Əli oğlu Əliyev
Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor

Qulu Əhməd oğlu Həziyev
Fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Fərman Rza oğlu Qocayev
Fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Billurə Təvəkkül qızı Hacıyeva
Fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aygün Hacı qızı Sultanova
Fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məftun Eynulla oğlu Əliyev
Fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Biologiya və aqrar elmlər:
Biology and agrarian sciences:
Биология и аграрные науки:

Əlövsət Gülüş oğlu Quliyev
Aqrar elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü

Saleh Heydər oğlu Məhərrəmov
Biologiya elmləri doktoru, professor
AMEA-nın müxbir üzvü

Etibar Nəsrulla oğlu Məmmədov
Biologiya elmləri doktoru, professor

Daşqın Şahbaz oğlu Qənbərov
Biologiya elmləri doktoru, dosent

Sevgi Kolaylı
Biologiya elmləri doktoru, professor (Türkiyə)

Oktay Yıldız
Biologiya elmləri doktoru, professor (Türkiyə)

Həbib Təyyar oğlu Hüseynov
Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kimya elmləri üzrə:
On Chemistry sciences:
По химическим наукам:

Tofiq Abbasəli oğlu Əliyev
Kimya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü

Yasin Nağı oğlu Babayev
Kimya elmləri doktoru, professor

Ələddin Dəyyan oğlu Abbasov
Kimya elmləri doktoru, dosent,

AMEA-nın müxbir üzvü

Hacalı Nəcəf oğlu Nəcəfov
Kimya elmləri doktoru, professor

Pərvin Heydər oğlu Quliyev
Kimya üzrə fəlsəfə doktoru

Coğrafiya və yer elmləri üzrə:
Geography and soil science:
По географии и почвоведению:

Zakir Naim oğlu Eminov
Coğrafiya elmləri doktoru, dosent

Nəriman Əziz oğlu Paşayev
Coğrafiya elmləri doktoru, dosent

Lətifə Mədət qızı Novruzova
Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT

FİLOLOGİYA

LƏMAN HACIHƏSƏNOVA. Azərbaycan dilində ictimai iaşə və məişət səviyyəsində işlənən realilər	8
LÜTVİYYƏ NƏSİBOVA. Hərbi diskursların janr xüsusiyyətləri	13
MİNAXANIM HACIYEVA. Koqnitiv linqvistika ilə neyrolinqvistikanı birləşdirən orta q maraq	20

PEDAQOĞİKA, PSIXOLOGİYA VƏ METODİKA

SOLMAZ CABBAROVA. Məktəb təliminə psixoloji hazırlığın komponentləri	25
---	----

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

MƏMMƏD RƏCƏBOV. Naxçıvan Muxtar Respublikasında orta əsrlər memarlıq abidələrinin konstruktiv qurulma üsulları	29
HİCRAN ƏLİYEVA. Azərbaycan xalq mahnılarının tarixi	35

TARİX

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV, NADİR HÜSEYNBƏYLİ. Naxçıvan Muxtariyyəti beynəlxalq müstəvidə	41
LEYLA HƏŞİMOVA. Hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin qorunmasının tarixi aspektləri	44
RENA GURBANOVA. Impact of armenia's military aggression on the socio-political process in Nakhchivan	51
ŞƏFA MUSAYEVA. Yelizavetpol quberniyasında sənaye istehsalının inkişafı və ümumi vəziyyəti (XIX əsr)	59

SOSIAL ELMLƏR VƏ HÜQUQ

MƏMMƏD RZAYEV, YUSİF HÜSEYNOV. İlham Əliyev və Qərbi Azərbaycan problemi	65
AYSEL ABBASOVA. Rusiya-Ukraniya müharibəsində Azərbaycan və Türkiyənin mövqeyi	70

İQTİSADİYYAT

TƏHMASİB QULUZADƏ. Davamlı inkişafın təmin edilməsində rəqəmsal iqtisadiyyat quruculuğunun rolu	74
NAZPƏRİ HÜSEYNOVA. Müəssisələrdə avtomatlaşdırma sistemlərinin təməl anlayışları və tətbiqetmənin ümumi nəzəriyyəsi	80

TİBB

FAİQ CƏFƏRLİ. İlk dişlərin endodontik müalicəsinin müasir üsulları 87

FİZİKA – RİYAZIYYAT

NAİLƏ QARDAŞBƏYOVA, XANƏLİ HƏSƏNOV. Biofizika kursunun tədrisi metodikasının yeniləndirilməsi 92

ORXAN CƏFƏROV. “Birləşmələr” mövzusunun tədrisinə dair 97

VƏFA CƏFƏRLİ. Soft topoloji fəzaların homotopik çoxluqları 101

A.SULTANOVA, N.YAQUBOV, C.AHMEDOVA, İ.ƏLİYEV. Ga₄Sr-SrSe sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin tədqiqi 109

TƏBİƏT ELMLƏRİ

SƏLİQƏ QAZI. Şəkər çuğunduru aqrosenozunda yayılmış zərərvericilərin taksonomik mənsubiyyəti 118

PƏRVİN QULİYEV, YASİN BABAYEV, LEYLA QULİYEVA. Elektrokimyəvi yolla sintez edilən Sb₂Se₃ nazik yarımkeçirici təbəqələrinin işıqda və qaranlıqda fotoelektrokimyəvi xassələrinin tədqiqi 124

NAĞI HƏSƏNALİYEV. Xırdabuynuzlu heyvanların diktiokaulyoz və fassiolyozunun anthelmint preparatlarla müalicə səmərəsinin öyrənilməsi 130

FİRDOVSI QASIMOV. Oliqoetilnilinin sintezi 134

FİLOLOGİYA

LƏMAN HACI HƏSƏNOVA

lemanhacihasanova@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.013

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İCTİMAİ İAŞƏ VƏ MƏİŞƏT SƏVIYYƏSİNDƏ İŞLƏNƏN REALİLƏR

Müasir dövrdə beynəlxalq sosial, mədəni və məişət hadisələri ilə inteqrasiyaların genişlənməsi dildə də öz təsirlərini göstərir. Dilin lüğət tərkibinə bir çox yeni anlayışlar bildirən sözlər daxil olur. Onların müəyyən qismi termin kimi işləndiyi halda bəziləri reali səciyyəsi daşıyır və dildə qeyri-formal nümunələr kimi xarakterizə olunur. Müasir dünyada baş verən çevik informasiya mühitindən kənar qalan dil yoxdur. Azərbaycan dili də belə bir şəraitdə yeni anlayışlar öz leksik-semantik potensialını zənginləşdirir. Dilə daxil olan müxtəlifçəsidli ifadə vasitələri ilə yanaşı etnokulturoloji anlayış bildirən sözlər də mühüm bir əhəmiyyət kəsb edir. Bunların müəyyən qismi mənbə dilin milli-etnik və mental xarakterli sözlərindən ibarətdir. Belə sözlərin daxil olduğu dildə, o cümlədən, Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmur, tərcümə edilmir və ancaq mənbə dilə məxsus etnokulturoloji anlayış bildirir. Bununla belə həmin tipli sözlərə məxsus anlayışlar Azərbaycan dili hüddusunda özüə işləklilik mühiti də yarada bilir. Məsələn, ingilis dilinin informasiya intensivliyi nəticəsində Azərbaycan dilində işlənən *villa* (şəhər kənarı ev), *şoping* (satış), *mol* (örtülü ticarət mərkəzi) kimi sözlər bu qəbildəndir. Belə sözlər müəyyən dərəcədə ümumişlək bir mühit yarada bildiyi üçün lüğətlərə də daxil edilmişdir. Bu tipli sözlər məna etibarı ilə milli məişətə aid anlayışları əvəz etmir, lakin öz işləklilik mühitini genişləndirməkdə məhdudiyətlə də üzləşmir.

Açar sözlər: informasiya, məişət, mental, etnomədəni, cəmiyyət

Son zamanlar Azərbaycan cəmiyyətində beynəlxalq sosial, mədəni və məişət hadisələri ilə bağlı inteqrasiyaların genişlənməsi proseslərinin nəticəsi kimi lüğətlərə bir çox yeni sözlərin daxil edilməsi müşahidə olunur. Əlbəttə ki, müasir dünyada baş verən ictimai həyat hadisələri günbəgün genişlənən və mürəkkəb bir şəbəkə yaradan informasiya axınından kənar qala bilməz. Odur ki, ən yeni informasiyalar tezliklə yayılır və onların insan cəmiyyətləri üçün faydalı tərəfləri mənimsənilir. Bu prosesdə həm ümumi xarakter daşıyan hadisələr və həm də əsas informasiya mənbəyinə xas olan milli, mental və etnokulturoloji sahələrə xas olan anlayışlar mühüm yer tutur. Həmin anlayışları bildirən sözlər də dildə tezliklə heç bir maneəsiz və qeyd-şərtsiz qəbul olunur və lüğətlərdə də öz əksini tapır. Müasir dünyada əsas informasiya mənbəyi vəzifəsi daha çox ingilis dilinin üzərinə düşdüyü üçün hətta bəzi hallarda digər dillərin mühüm informasiya elementləri də məhz ingilis dili vasitəsi ilə yayılır. Azərbaycan dilinin müasir lüğətlərinə daxil olan sözləri bildirən anlayışlar, əlbəttə ki, bu dilə aid deyildir və lüğətlərdə də bilavasitə mənbə dilə məxsus olan əşya və hadisələri əks etdirir. Hətta Azərbaycan məişətində özüə yer tapan və istifadə edilən əşya və hadisələr nə dərəcədə qəbul edilmədiyindən asılı olmayaraq bilavasitə mənbə dilə aid etnokulturoloji səciyyəsinə itirmir. Məsələn, Müasir Azərbaycan dilində son zamanlar işlədilən *mol* (mall) – örtülü ticarət mərkəzi; *villa* (villa) – şəhər kənarı ev; *prodakşn* (prodiktion) – istehsal edilən məhsul; *keşbek* (casback) nağd pulun geri qaytarılması; *bazarstory* (story-mağaza) – bazarsatış), *şoping* (shopping) – satış kimi sözlər bu qəbildəndir. Bütün bu kimi sözlər artıq məişətimizdə irəliləməkdə olsalar da belə onlar yaranma və formalaşma mənbəyinə görə Azərbaycan dilindən kənardadır. Azərbaycan dilindəki müvafiq

anlayışları bildirən sözləri əvəz etmək meyilli olsalar belə özlərinin reali səciyyəsiindən uzaqlaşmamış sayılır. Başlanğıcda reklam xarakteri daşıyan belə sözlər ana dilində öz informasiya məkanını genişləndirməklə son zamanların lüğətlərinə də daxil olmağa yol tapa bilirlər. Bunları anlayış etibarı ilə daha çox aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

Yemək-içmək adları:

Son zamanlar Azərbaycan dilinə milli kulinariyadan kənar olan bir qrup sözlər daxil olmuşdur. Belə sözlər əlbəttə ki, Azərbaycan məişətini əks etdirmir, lakin Azərbaycan məişətində getdikcə günbəgündən özünə daha artıq yer tutmaqda davam edir. Belə adlar əlbəttə ki, milli məişətimizdə olan anlayışları əvəz etmir, tərcümə olunmur, bununla birlikdə reali səciyyəsiini saxlayır, lakin sürətlə yayılmasında heç bir maneçiliyin baş verməsi də müşahidə edilmir. Azərbaycan dilinə daxil olan məişət anlayışlı sözlərin keçidində, bir növ gözəgörünməz kimi hiss olunan reklamçılıq mühüm bir yer tutur. Daha konkret deyilsə, belə sözlərin və bunun kimi digər dil vahidlərinin Azərbaycan məişət həyatına, o cümlədən lüğətlərə daxil olmasında ixtiyari şəkildə baş verən reklam mühiti aparıcı rol oynayır. Azərbaycan dilinin lüğətlərinə daxil olan həmin tipli sözlərin başlıca mənbəyi, ingilis sözləridir, müəyyən halalarda isə dilimizə ingilis dili reklamçılığının vasitəsi ilə başqa dillərə məxsus məişət anlayışlı realilər daxil ola bilər. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək mümkündür:

Çipsi (ing. chips) sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s.132) qeydə alınmışdır. *Çipsi* sözü məişətdə son vaxtlar yayıldığından “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə düşməmişdir: *Çipsi* sözü “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə də qeydə alınmamışdır. “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə isə çipsi sözü əks olunur və aşağıdakı kimi mənalandırılır: “*Çips (ing.chips-qızardılmış kartof) – lay-lay doğranmış və yağda qızardılmış kövrək, xırçıldayan kartof dilimləri*” [5, s.50]. “Yeni sözlər və yeni mənalılar lüğəti”ndə isə çipsi sözü aşağıdakı kimi mənalandırılır: “*Çipsi [ing. -yonqar]. Çox nazik doğranaraq yağda qızardılmış, duz, isitiot və ədviyyatlı kartof dilimləri. Adətən, istifadəyə hazır qida məhsulu kimi satılır*” [4, s.59].

Qızardılmış kartof Azərbaycan məişətində də geniş yer tutur. Lakin belə qızardılmış kartof nümunəsi ingilis mətbəxindəkinin eyni deyildir. Həmçinin, Azərbaycan mətbəxinə məxsus qızardılmış kartof hazır məhsul kimi qablaşdırılmış şəkildə satışa çıxarılmır. Odur ki, qızardılmış kartofla *çipsi* arasında hazırlanma və istehlak fərqləri mövcuddur. Buna görə də ingilis mətbəxinin nümunəsi olan *çipsi* məhsulu Azərbaycan və ya digər ölkə mətbəxlərində hazırlanmış olsa da, həmin məhsulun adı işlək söz kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, özünün reali xarakterini saxlayır.

Çizburqer. *Çizburqer* sözü də məişət mənalı reali kimi “Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya lüğəti”nə (s.134) daxil edilmişdir. *Çizburqer* sözü Azərbaycan məişətində işlənən yeni bir reali olduğundan “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə daxil edilməmişdir. *Çizburqer* sözü “Jurnalistika terminləri lüğəti”nə də daxil edilməmişdir. “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə isə *çizburqer* sözü işlənmişdir. Lüğətdə həmin sözə aid anlayış aşağıdakı kimi verilir:

“*Çizburqer (ing. checce-pendir burger) – isti qəlyanaltı; ikiyə bölünmüş və arasına kotletlə pendir qoyulmuş ədviyyəli dairəvi kökə*” [5, s.50]. “Yeni sözlər və yeni mənalılar lüğəti”ndə də *çizburqer* sözü qeydə alınmışdır. Burada həmin söz belə izah olunur: “*Çizburqer [ing. cheeseburger “pendirli hamburger”] Makdonalds yeməxanalarında hazırlanan bulkaarası mal ətindən bivişteks, çeddar pendiri, ketçup, soğan, duzlu xiyarla doldurulmuş yemək növü*” [4, s.59]. Azərbaycan məişətində də buna uyğun yemək növü vardır ki, bu da ya içərisinə bişmiş ət qoyulmuş çörəkərası və ya içərisi pendir bükülü lavaş olan *dürmək* növüdür. Əlbəttə ki, belə yemək növü ingilis *çizburqer*indən fərqlidir, *çizburqer* bütünlüklə Azərbaycan etnomədəni təfəkkürünün məhsulu deyildir. Odur ki, həmin sözün özü də nə dərəcədə yayılmasından asılı olmayaraq reali səciyyəsiindən kənara çıxmır.

Makdonalds [ing. Mc Donalds]. *Makdonalds* sözü məişətlə bağlı bir reali kimi “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə daxil edilməmişdir. Həmçinin, *makdonalds* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin III cildinə də daxil edilməmişdir. Bu sözə “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə və “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə təsadüf edilmir. Ancaq “Yeni sözlər və yeni mənalılar” lüğətində *makdonalds* sözü işlənmiş və ona aşağıdakı izah verilmişdir: “*Ayaqüstü, yeməyin hazırlanması tez başa gələn ictimai iaşə sistemi, həmçinin, bu şəbəkəyə daxil olan müəssisələr birliyi. Makdonalds populyarlaşmış menyu-buterbrodlar assortimenti (məsələn, fişburqer, hamburger, çizburqer və s.)*

təşkil edir” [4, s.155]. *Makdonalds restoranlarda tez hazırlanan və dünyada yayılmış Amerika korporasiyasına məxsus ictimai iaşə. Bu sahəsinə aid söz kimi işlənir. İaşə korporasiya mərkəzinin mənzil-qərargahı Amerika Birləşmiş Ştatlarının Çikaqo Oyk-burke şəhərtrafi qəsəbəsində yerləşir* [6]. *Makdonalds şirkəti 1940-cı il mayın 15-də yaranmış, onun təsisçiləri Dik və Mak Donaldlardır, şirkətin yaradıcısı isə Rey Krokdur* [6].

Makdonalds iaşə növü bütün dünyada yayıldığı kimi Azərbaycanda da geniş bir şəbəkə yaratmışdır. Bu addakı yeməklər nə qədər cazibədar görünsə də belə keyfiyyətcə öz məkanına aid xüsusiyyətlərini saxlayır. Odur ki, *makdonalds* sözü özünün anlayış və məna mühitinə görə Azərbaycan dilində ancaq reali səviyyəsində işlənir. Azərbaycan dilində ingilis dilinə məxsus olan və bu tipli məişət anlayışı ilə səciyyələnən digər sözlər də vardır ki, onlar son dövrlərin lüğətlərinə daxil ola bilmişlər. Lakin həmin sözlər mənsub olduğu dilə aid mental və etnomədəni anlayışını saxladığı üçün işlək səciyyə qazanmasına baxmayaraq, lüğətlərdə ancaq reali kimi təmsil olunmaqdadır.

Pepsi-kola. (ing. *Pepsi-Cola; Pepsi-Co*) Amerika Birləşmiş Ştatlarının Şimali Karolina Ştatında aptekçi Kaleb Berdhem tərəfindən 1893-cü ildə icad olunmuşdur. Bu spirtsiz içki növü Azərbaycanda da yayılmış və hətta istehsal olunur. Demək olar ki, pepsi-kolanın bütün ölkələrdə satış və istehsal bazaları mövcuddur. *Pepsi-kola* geniş istehsal və istehlak şəbəkəsinə malik olsa da həmin içki növünün hazırlanması və texnologiyası Azərbaycana aid olmadığı üçün sözün özü bizim dilimizdə özünün reali xüsusiyyətlərini saxlayır. *Pepsi-kola* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s. 502) qeydə alınmışdır. Bu söz “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin III cildində, “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə və hətta “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə də qeydə alınmamışdır. Bəzi məişət xarakterli sözlər hətta başqa Avropa dillərinə məxsus olsada belə bilavasitə ingilis dilinin informasiya dalğası sayəsində Azərbaycan dilinə daxil olaraq lüğətlərdə də qeydə alınmışdır. Məsələn, *qril* (qızardılmış toyuq) sözü mənşəcə fransız dilinə məxsusdur. Azərbaycan dilində bilavasitə ingilis dilinin informasiya intensivliyi sayəsində işlənir. Bu söz “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s.395) qeydə alınmışdır. Digər sonuncu lüğətlərdə *qril* sözünə təsadüf olunmur. *Pitsa* (*pizza > pizzacare- kəskin ol*), *Azərbaycan dilinə ingilis dili informativliyi ilə daxil olaraq pidə şəklində işlənir. Bu söz “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır. Pidə (məşəyi yunan dilinə məxsusdur, italyan dilində pizza şəklindədir)* mənası xəmir çörəyi deməkdir. “*Pidə qalın lavaş üzərinə ət, holland pendiri çəkilərək sobada bişirilən yemək növüdür*” [4, s.192].

Müraciət, ölçü, idman və geyim əşyalarının adlarını bildirən realilər. Azərbaycan dilinin lüğətlərinə daxil olan ingilis mənşəli realilərin bir qismi mədəniyyət, idman və geyim adları bildirən sözlərdən ibarətdir. Son lüğətlərdə qeydə alınan belə realilərə misal olaraq aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Müraciət sözləri. İngilis dilində bir sıra müraciət sözləri vardır ki, onlar Azərbaycan dilində işlək deyildir. Bununla belə onların bəziləri Azərbaycan dili lüğətlərinə daxil edilmişdir. Bunlar, əsas etibarilə aşağıdakılardır:

Ser (ing. sir-ağa, hakim, böyük) kişilərə dair ehtiram bildirən müraciət sözü. İngilisdilli ölkələrdə, bir qayda kimi vəzifəsindən və mövqeyindən asılı olmayaraq müraciət məqamında işlənir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeydə alınmışdır. Lüğətdə qeyd edildiyinə görə “...*bu söz ABŞ-da və İngiltərədə möminlərin keşişlərə, şagirdlərin müəllimlərə müraciəti kimi cənab mənasında işlədilir*” [2, s.60].

Azərbaycan dilində, əlbəttə ki, bu söz müraciətlə bağlı işlədilmir. Sözün lüğətə daxil edilməsi ingilisdilli şəxslərlə kommunikasiya prosesində müraciət etiketinə riayət edilməsi məqsədi daşıyır.

Ser müraciət sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeyd olunmuşdur [3, s.553].

Milord (ing. milord). *Milord* sözü ingilis dilində hərfən mənim ağam mənası bildirir. Müraciət mənalı bu söz “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə qeydə alınmışdır [3, s.445]. *Milord* sözü həmçinin, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin 3-cü cildində də qeydə alınmış və “ingilis lordu, varlı adam” kimi mənalandırılmışdır [1, s.369].

Mister. *Mister* (ing. mister) ingilis dilində titul kimi yox, kişilərə aid müraciət mənası bildirən söz kimi işlədilir [7; 8]. *Mister* “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin 3-cü cildində kişilərə müraciət mənasındakı söz kimi qeydə alınmışdır [1, s.378].

Ölçü, məsafə bildirən sözlər

Azərbaycan dilinin son dövrlərə aid lüğətlərində, ölçü, məsafə bildirən aşağıdakı kimi sözlərə təsadüf etmək olur:

Fut. (ing.foot) sözü 30, 48 santimetr uzunluq ölçüsü bildirir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *fut* sözünə aid aşağıdakı izah verilir: “*Fut ingilis dili ölçü sisteminə 30 santimetr, 48 millimetərə bərabər uzunluq vahididir*” [1, s.210].

Mil (ing. mile, mille) sözünün qısaldılmış variantıdır. *Mil* sözü məsafə bildirən bir vahid kimi “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s.444) qeydə alınmışdır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *mil* sözünə aşağıdakı kimi izah verilir: “*Müxtəlif ölkələrdə müxtəlif uzunluğa bərabər məsafə ölçüsü. Coğrafi mil -7420 metr uzunluğunda məsafə ölçüsü, dəniz mili 1852 metr uzunluğunda məsafə ölçüsü*” [1, s.367].

İdman və geyim adları bildirən sözlər

Azərbaycan dilinin son dövrlərə aid olan lüğətlərində idman və geyim adlarına dair də müəyyən sözlər qeyd olunmuşdur. *Lüğətlərdə idmana aid ofsayd* (ing. offside) (futbol reqbi və xokkey oyunlarında hücumçunu qabaqlamaq) [3, s.479]; *Taym-aut* (ing. time out) idman oyunlarında məşqçinin tələbi ilə oyunçunun dincəlməsi üçün fasilə götürmək) [3, s.616] kimi sözləri buna nümunə göstərmək olar. Lüğətlərdə, eyni zamanda geyim adları ilə bağlı bəzi real tipli ingilis dili sözlərinin işlədilməsini də müşahidə etmək mümkündür. Bunlara aid hətta Azərbaycan dilində ümumişlək səciyyə qazanmış *pencək* (ing.pea-jacket)- üst geyimi; *pijama* (ing.puyamaz) (*pijama sözü mənşəyinə görə əslində hind dilinə məxsusdur; fars dilində pa-ayaq və camah- geyim paycams kimi formalaşmış, daha sonra Avropa dillərinə keçmiş, ingilis dilində isə üst geyim mənasında işlənmişdir*) [9; 10]. *Şort* (ing.short) (qısa şalvar növü) kimi sözlər nümunə gətirmək olar.

Pencək sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s.501), “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (III c., s. 586); *pijama* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s.508), “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (III c., s. 601), *şort* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (IV c., s.237) qeydə alınmışdır.

Nəticə olaraq onu demək mümkündür ki, realilər müasir beynəlxalq inteqrasiya mühitində elə bir etnomədəni intensivliklə müşayiət olunur ki, onların bir dildən başqasına keçidi üçün ciddi maneəçilik baş vermir. Odur ki, bir dilə məxsus milli-etnik təfəkkürün məhsulu olan realilər başqa dilə asanlıqla daxil ola bilər. Lakin realilər alınma sözlər kimi yeni anlayış təəssüratı yaratdığına baxmayaraq, həmin dilin lüğət tərkibinə ciddi bir təsir göstərmir. Eyni zamanda, realilər keçib işləndiyi dildə alınmalar kimi həmin dilə məxsus başqa sözləri sıxışdırıb sıradan çıxartmır. Realilər yalnız daxil olduğu dildə başqa dilin milli-mental xüsusiyyətlərini və etnomədəni təəssüratlarını canlandırır. Realilərin başqa dilə daxil olmasında heç bir məhdudiyət olmadığı kimi hegemon təsir də mövcud deyildir. Bu mənada, başqa dillərdən Azərbaycan dilinə realilər daxil olduğu kimi Azərbaycan dili realiləri də başqa dillərə maneəsiz keçə bilər.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinə ingilis dilindən realilərin daxil olması inteqrasiya şəraitinin nəticəsi kimi qəbul edilsə də bu prosesdə reklam mühitinin təsiri ilə baş verən etnomədəni dünyagörüş maraqlarının da mühüm rolu vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, 3-c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, 4-cü cild., Bakı, Şərq-Qərb, 712 s.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
4. Məmmədli İ və başqaları. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 269 s.
5. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2014, 240 s.
6. Mc Donald's ru. wikipedia.org/wiki/Mc Dodanld's.% 27 s; 21 september, 2023.
7. Mister. www.google.com/sarch.
8. Mister. www.merriam-webster.com/dictionary/mister.
9. Pea jacket Definition and Meaning. Dictionary.com https://www.dictionary.com/browse/pea-jacket.
10. Pijama. Wiktionary https://ru.wiktionary.org. Wiki.

SUMMARY

Laman Hajihasanova

REALIAS USED IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE AT THE LEVEL OF PUBLIC CATERING AND EVERYDAY LIFE

Increased integration with international social, cultural and everyday developments in the modern era also shows its impact on the language. The vocabulary of a language includes words that express many new concepts. Although some of them are used as terms, some have the character of realities and are characterized as informal examples in the language. There is no language that is excluded from the flexible information environment that is happening in the modern world. Under such conditions, the Azerbaijani language also enriches its lexical-semantic potential with new concepts. Along with the various means of expression included in the language, words that express ethnocultural understanding are also of great importance. Some of them consist of national-ethnic and mental words of the source language. Such words do not have a corresponding analogue in the language, including Azerbaijani, they are not translated and only express the ethnocultural understanding of the source language. However, concepts related to these types of words can also create a working environment within the Azerbaijani language. For example, as a result of the information richness of the English language, words such as villa (country house), shopping (sale), shopping center (indoor shopping center) are used in the Azerbaijani language. Such words are also included in dictionaries because they can create a common environment to a certain extent. Words of this type do not replace concepts related to national life, but do not face restrictions in expanding the working environment.

Key words: information, mode, mental, ethnocultural, society

РЕЗЮМЕ

Ляман Гаджигасанова

РЕАЛИИ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ НА УРОВНЕ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ И БЫТА

Расширение интеграции с международными социальными, культурными и бытовыми событиями в современную эпоху также показывает свое влияние на язык. В словарный запас языка входят слова, выражающие множество новых понятий. Хотя некоторые из них используются как термины, некоторые имеют характер реалий и характеризуются как неформальные примеры в языке. Не существует языка, исключенного из гибкой информационной среды, происходящем в современном мире. В таких условиях азербайджанский язык также обогащает свой лексико-семантический потенциал новыми понятиями. Наряду с различными средствами выражения, включенных в язык, большое значение имеют также слова, выражающие этнокультурное понимание. Некоторые из них состоят из национально-этнических и ментальных слов языка-источника. Такие слова не имеют соответствующего аналога в языке, в том числе азербайджанском, они не переводятся и лишь выражают этнокультурное понимание исходного языка. Однако понятия, относящиеся к этим типам слов, также могут создавать рабочую среду в пределах азербайджанского языка. Например, в результате информационной насыщенности английского языка в азербайджанском языке используются такие слова, как вилла (загородный дом), шоппинг (продажа), торговый центр (крытый торговый центр). Такие слова также включаются в словари, поскольку они могут в определенной степени создавать общую среду. Слова этого типа не заменяют понятий, связанных с национальной жизнью, но не сталкиваются с ограничениями в расширении рабочей среды.

Ключевые слова: информация, жизнь, ментал, этнокультура, общество

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya elmləri doktoru, professor Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

LÜTVİYYƏ NƏSİBOVA

lutviyyenesibova@yahoo.com

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.017

HƏRBİ DİSKURSLARIN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mürəkkəb bir kommunikativ-nitq prosesi kimi hərbi diskurs hərbi ünsiyyət sahəsinə xidmət etməyə yönəlmiş şifahi və yazılı mətnlər toplusunu, presedent ifadələri və mətnlərin tezaurusunu, bu ünsiyyət növünə xas olan nitq hərəkətləri və janrlar toplusunu əhatə edir. Hərbi peşəkar fəaliyyət sahəsində müxtəlif üslub, növ və janrlı mətnlər mövcuddur. Peşəkar mövzu və idrak fəaliyyəti prosesində hərbi mütəxəssis üçün xarici dil mətnləri arasında ən produktiv və potensial olaraq peşəkar əhəmiyyətli məlumatları özündə birləşdirən hərbi-texniki, hərbi-informasiya və hərbi-elmi mətnlərdir. Hərbi nitq mədəniyyətin yeddi növündən birinə uyğun gəlir - burada peşəkarlıq məhduddur və bütün digər növlərin strukturunda olduğu kimi, əsas nitq janrları bir-birindən fərqlənir. Məqalədə, məhz hərbi diskursların janr mənsubiyyəti funksional üslub baxımından araşdırılır və bir çox dilçi alimlərin irəli sürdüyü janr təsnifatları diqqət mərkəzinə gətirilib.

Açar sözlər: Nitq janrları, mətn növləri, institusionallıq/şəxsiyyət, yaxın nüvə ətrafi zona, uzaq nüvə ətrafi zona, periferiya

Giriş

Janrlar həm şifahi, həm də yazılı nitq üçün xarakterikdir. Ümumi mövqeyə və müəyyən kommunikativ məqsədlərə malik olan insanlar birliyi janrlara sahibdir. Janr mənsubiyyəti diskursiv qrupların xüsusiyyətlərindən biridir. Həmçinin məşhur dilçi Solqanik diskursiv qrupları funksional üsluba görə də ayırır. Onun fikrincə isə diskurslar məişət, elmi, rəsmi, publisistik, bədii üslublara bölünür [7, s.89].

Hərbi diskurs, əsasən, institusional xarakter daşıyır və orada şəxsiyyətin payı o qədər də böyük deyil. Hərbi diskursun janr məkanının müxalifət institusionallığı/şəxsiyyəti əsasında qurulması onun nitq janrlarını statusyönlü və şəxsi (şəxsiyyətyönlü) ünsiyyət növləri sferasında fəaliyyət göstərən kimi fərqləndirməyə imkan verir. Şəxsi komponent gündəlik və ekzistensial diskurslarla kəsişdiyi hərbi diskursun periferiyasında özünü göstərir. Xronotop faktoru (rəsmi situasiyada/rəsmi situasiyadan kənar söhbət) də söhbətin xarakterinə nəzərəcarpacaq təsir göstərəcək. Lakin bu halda peşəkarların söhbətlərinin “mövzu üzrə söhbətlər” kimi təsnifləşdirilməsinin əsas meyarı şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin qeyri-rəsmi (şəxsi) olmasıdır. Ekzistensial diskursda ünsiyyət xətti fərqli şəkildə qurulur. Gündəlik həyatdan fərqli olaraq ekzistensial diskurs “ədəbi dil zəminində insanın daxili aləmini bütün zənginliyi ilə açmağa cəhd edir, ünsiyyəti genişləndirir, mənalara son dərəcə doymuş, bütün nitq formalarından istifadə edir; ekzistensial ünsiyyət, əsasən, monoloji xarakter daşıyır və bədii əsərlər, fəlsəfi və psixoloji introspektiv mətnlərlə təmsil olunur” [4, s.12]. Deməli, hərbi xatirələr, müharibə ilə bağlı bütün ədəbiyyat, müvafiq məzmunlu analitik məqalələr hərbi və ekzistensial diskursların kəsişmə zonasına düşür. Beləliklə, hərbi diskursun şəxsi komponenti, əsas fərqləndirici xüsusiyyəti janrlar toplusu kimi görünür. Bu, dövlətin hərbi təşkilatının həyata keçirdiyi fəaliyyətə cəmiyyətin nitqlə cavab reaksiyasıdır. Bu fəaliyyətin müzakirəsi, şərh, çoxsaylı şərh, dərk edilməsi, yenidən düşünülməsi və fəlsəfi təhlili onun institusional komponentini təşkil edən janrlara münasibətdə ikinci dərəcəli hərbi diskursun periferik janrlarını doğurur. Hərbi diskursun periferik janrları peşəkar hərbi ünsiyyətin özəyini təşkil edən janrlarla əlaqəlidir, burada natiq hərbi sosial institutun nümayəndəsi kimi çıxış edir və status-rol münasibətlərinin verilməmiş çərçivəsində ünsiyyət baş verir.

1. Görkəmli alimlərin irəli sürdüyü janr təsnifatları:

Hərbi diskursun institusional komponentini təşkil edən janrların sistemləşdirilməsi V.Dikmanın üçtərəfli təsnifatı əsasında həyata keçirilib. Bu təsnifat sosial-institusional ünsiyyəti, qurumla vətəndaş arasındakı əlaqəni və qurumlardakı agentlər arasında ünsiyyəti, sosial-institusional ünsiyyətdə isə iki qarşılıqlı əlaqə xəttini fərqləndirir: “qurum-cəmiyyət” və “cəmiyyət-institut”. Beləliklə, “hərbi qurum-cəmiyyət” xətti üzrə ünsiyyət şəxssiz “qurumların bəyanatları” olan janrlar vasitəsilə həyata keçirilir, burada dövlətin hərbi doktrinasını və hərbi qurumun müxtəlif qanunvericilik təşəbbüslərini bəyanatlar vasitəsilə, hərbi qurum rəhbərlərinin və ayrı-ayrı nümayəndələrinin, dövlətin hərbi siyasətinin ən mühüm məsələlərinə dair açıq çıxışlarını daxil edə bilərik. “Vətəndaş-qurum” xətti üzrə ünsiyyət hərbi and janrı, habelə vətəndaşların birbaşa və ya kütləvi informasiya vasitələrinin köməyiylə hərbi orqanlara yazılı müraciət etməklə həyata keçirilir. “Cəmiyyət-qurum” xətti üzrə ünsiyyət kütləvi informasiya məkanında fəaliyyət göstərən janrlar vasitəsilə həyata keçirilir. Məhz mətbuat, radio, televiziya və internet vasitəsilə cəmiyyət hərbi qurumla söhbətə, müzakirəyə, hətta bəzən polemikaya girir və dövlətin hərbi təşkilatının fəaliyyətinə öz qiymətini bildirir. Buraya həm də bəyanatlar, müraciətlər, birgə aksiyalar kimi janrlarda təcəssüm olunmuş müxtəlif ictimai birlik və təşkilatların hərbi qurumla qarşılıqlı əlaqəsi daxildir. Hərbi ünsiyyət dedikdə, peşəkar ünsiyyətin fərqləndiyi, xüsusi təlim zamanı əldə edilmiş xüsusi biliklər sayəsində həyata keçirildiyi və müəyyən bir peşəkar qrup daxilində dəyər daşdığı xüsusi sosial ünsiyyət növləri (şəxslərarası və kütləvi ünsiyyətdən fərqli) nəzərdə tutulur. Aydın ki, peşəkar fəaliyyət çərçivəsində ünsiyyət iki xətt üzrə həyata keçirilir: “hərbi qurum-cəmiyyət” və “müəssisələr və təşkilatlar arasında ünsiyyət”.

Tədqiqatçılar kommunikativ məqsədi nitq janrının ən əhəmiyyətli və konstruktiv xüsusiyyəti kimi tanıyırlar. Buna əsasən, T.V.Şmeleva janrları informativ, imperativ, etiket və qiymətləndirici növlərə ayırır. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə bu təsnifat yalnız ilkin məişət janrlarına aiddir [10, s.30]. Şifahi hərbi ünsiyyətdə isə nitq janrlarının bu növləri göstərilir: informativ (məruzə, təqdimat), imperativ (əmr, təfərrüatlı əmr) və etiket (hərbi salamlama, müraciət). Bu janrlar konkret əhatə dairəsinə görə özünəməxsus dil xüsusiyyətləri ilə seçilir. D.V.Vasilyevə görə, hərbi xidmət tabeliyində olanların səmərəli idarə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş ordu diskursu mövcuddur və bu diskursların aşağıdakı mühüm dil xüsusiyyətləri olduğunu qeyd edir:

- 1) istifadə olunan vasitələrin unifikasiyası və standartlaşdırılması;
- 2) nitq söylərinə qənaət tələbi;
- 3) natiqin şəxsi mövqeyinin ifadəsinə qadağa;
- 4) reallığın obyektiv əks olunması üçün yararsız vasitələrdən istifadənin qadağan edilməsi.

Bu xüsusiyyətlər tam şəkildə yazılı icra formasına malik olan və hərbi diskurs məkanında mərkəzi yer tutan nitq janrlarına aid edilə bilər. Söhbət nüvə (“prototip”) adlanan janrlardan gedir. Bu da, ilk növbədə hərbi rəhbərin, yəni ölkənin müdafiəsinə yönəlmiş fəaliyyətin (Silahlı Qüvvələrin) idarə edilməsinin uyğunluğuna görə hesab edilə bilər. Janrlar nəzəriyyəsinə dair əsərlərdə nitq janrlarının yaradılması üçün müxtəlif təsnifatlara rast gəlmək olar. Əlavə olaraq, müxtəlif əsərlərdə bu təsniflər ziddiyyət təşkil edir.

Pol Soper tərəfindən təklif edilən təsnifatı ən çox yayılmış variant hesab etmək olar:

1. İnformasiya nitqi-informasiyanın ötürülməsi məqsədi daşıyır. O, yeni biliklər verir və dinləyicilərdə maraq oyadır;
2. Epideyktik nitq emosional sferaya ünvanlanır, hisslərə birbaşa müraciəti nəzərdə tutur. O, dinləyicilərin şəxsi mənafeyinə təsir edir, qəzəb, sevgi, minnətdarlıq, sədaqət, tərif və s. hisslərə səbəb olmalıdır;
3. İnandırıcı nitq -mübahisəli məsələdə danışanla razılaşmaq və mübahisələrdən istifadə edərek inandırmaq məqsədi daşıyır. O, insanın düşüncə tərzinə təsir etməyə çalışır, lakin birbaşa hərəkətə çağırış ehtiva etmir;
4. Təhrikedici nitqdə dinləyicilərin özləri tərəfindən birbaşa hərəkətə çağırış var;
5. Əyləncəli nitqin məqsədi dinləyiciləri ruhlandırmaqdır [2, s.46-47].

Hər bir nitq növünün özünəməxsus janrları var. Bu o deməkdir ki, aparıcı diskursun xarakterinə görə informasiya (oriyentasiya), epideyktik/ritual, inandırıcı və təhrikedici janrlara ayırd edir. Onların hər biri öz növündə müvafiq mətnlərlə (mətn növləri) təmsil olunur və ümumi kommunikativ məqsədlə

birləşir. Hərbi diskursda isə oriyentasiya, hərəkətə səbəb olan və epideiktik/ritual janrları qeyd etmək olar. Hərbi institusional diskursun oriyentasiya janrlarına hərbi doktrina, döyüş nizamnamələri, hərbi nizamnamələr, nizamnamələr və təlimatlar, hesabat, göndəriş daxildir. Hərbi doktrina və döyüş qaydaları informativ və göstəriş xarakterli mətnlərdir. Ünsiyyət baxımından hərbi doktrina informativ və deklarativ funksiyaları həyata keçirir, çünki onun məqsədi ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsaslarını müəyyən edən rəsmi fikirlərin (parametrlərin) ünvan sahibinə çatdırılması kimi müəyyən edilir. Məlumatlandırıcı funksiyası həm də məruzənin, hesabatın və hesabatın mətnlərində həyata keçirilir, ünvan sahibini bəzi mühüm xəbərlər barədə məlumatlandırır. Döyüş təlimatının (rəsmi rəhbər sənəd) əsas kommunikativ funksiyası təsir etməkdir, çünki söhbət döyüş əməliyyatları zamanı ünvançının fəaliyyətini idarə etməkdən gedir. Hərbi nizamnamələr və təlimatlar normativ mətnlərdir. Dinc dövrdə ünvan sahibinin fəaliyyətini tənzimləmək məqsədi daşıyır. Bu mətnlərdə həyata keçirilən əsas kommunikativ funksiyalar tənzimləyici, məlumatlandırıcı və təsiredici funksiyalardır. Hərəkəti təşviq edən hərbi nitqin janrları apellyasiya mətnləridir: direktivlər, əmrlər (şifahi və yazılı ola bilər), göstərişlər, təlimatlar. Onların məqsədi ünvan sahibinin fəaliyyətini idarə və nəzarət etməkdir.

2. Hərbi nitqin epideiktik/ritual janrları:

Hərbi nitqin epideiktik/ritual janrlarına, hərbi salamlama və müraciətin etiket düsturları, hərbi andın mətni daxil ola bilər. Onların arasında tədqiqatə ən böyük maraq hərbi anddır. O, yalnız hərəkətin təsviri deyil, həm də bu hərəkətin özü olan, danışanın statusunu və onun daxil olduğu ictimai münasibətlər sistemini dəyişdirən ifaedicilər (nitq aktları) kateqoriyasına aiddir. Biz hərbi andın əsas funksiyalarını integrativ, deklarativ və icraedici kimi müəyyən edirik. Hərbi and (Oath of allegiance, oath of enlistment) - dövlətin ordusuna, hərbi xidmətə alınma zamanı məcburi hərbi xidmətə alınan şəxs tərəfindən oxunan bir anddır.

Hərbi institusional diskurs bir-biri ilə sıx bağlı olan janrların birləşməsidir.

Hərbi diskursun janr məkanı onun institusional komponentini təşkil edən janrlara əsaslanır: Onlar hərbi diskursun fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini tam və dəqiq əks etdirir. Hərbi diskursda ünsiyyətin əsas iştirakçılarının sət iyerarxiyası, müəyyən bir xronotop və hərbi qurumun dəyər və normalarının açıq ifadəsi ilə xarakterizə olunur. Aydın ki, hərbi diskursun məqsədi dövlətin hərbi təşkilatının funksiyası ilə müəyyən edilir və ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətin idarə edilməsi kimi formalaşdırıla bilər. Hərbi nitq mədəniyyətinin yeddi növündən birinə uyğun gəlir-peşəkarlıq məhdududur və strukturunda, bütün digər növlərin strukturunda olduğu kimi, əsas nitq janrları fərqlənir. Hərbi institusional diskurs janrlarının ilkin və ikinci dərəcəli bölünməsi və hərbi ünsiyyətin əsasını təşkil edən janrların təsnifatı eyni zamanda, bir janrı insanlar arasında sosial qarşılıqlı əlaqənin tipik vəziyyətinin şifahi tərtibatı, bir məqsəd, eyni və ya oxşar mövzularla birləşdirilən, tipik bir şəkildə həyata keçirilən oxşar kompozisiya formalarına malik olan mətn əsərləri toplusu kimi müəyyən edilir.

Nitqin janrları formal, sintaqmatik və funksional baxımdan fərqlənir. Nitqin janrları dedikdə adi məişət dialoqundan tutmuş rəsmi işgüzar üslublara qədər, hərbi çıxışlara və böyük həcmli hərbi nizamnamələr nəzərdə tutulur. Nitqin janrlarını bu müstəvidə öyrənmək çətindir, çünki söyləmlər məqsəd baxımından müxtəlif istiqamətlərə yönəlmiş olur.

Nitqin janrlarını bu müstəvidə öyrənmək çətindir, çünki söyləmlər məqsəd baxımından müxtəlif istiqamətlərə yönəlmiş olur.

Məlum olduğu kimi, nitq aktı kommunikasiyadır, nitq janrı isə kommunikantın istifadə etdiyi nitq formasıdır. İstənilən diskurs kommunikativ sistemə malik olub real potensial ölçüyə gəlir. Real ölçü-diskursiv hadisələrin məcmusu kimi kommunikativ praktika sahəsidir, müəyyən sosial məkanda, real həyat və zamanla bağlı prosessuallığa malik, sonu mətnlə nəticələnən nitq fəaliyyətidir. Diskurs potensial ölçü baxımından semiotik məkana malik olan, özündə verbal və qeyri-verbal işarələri təcəssüm etdirən nitq fəaliyyəti və janrlar toplusunu ehtiva edir [1, s.126].

Hərbi diskurs bu gün də öz janr xüsusiyyətlərini dəyişir. İlk dəfə olaraq nitq janrları və nitqin ümumi linqvistik problemi M.M.Baxtin tərəfindən qoyulmuşdur. M.M.Baxtinə qədər janrların linqvistik tədqiqatları fraqmentar idi və kifayət qədər geniş yayılmamışdı.

Hərbi diskursda janr anlayışı müxtəlif üslublarda olan janrlarla sıx bağlıdır. Hərbi mətnlərin üslub xüsusiyyətləri hərbi ədəbiyyatın dilin iki funksional üslubu - rəsmi işgüzar və elmi-texniki üslubları

arasında yerləşməsi ilə müəyyən edilir. Rəsmi işgüzar üslub hərbi sənədlərə xas olan bir sıra üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Hərbi işlərə birbaşa aid olan xüsusi terminologiyadan istifadə hərbi mövzuların mətnlərini elmi-texniki üsluba yaxınlaşdırır. Bu, hərbi fəaliyyət sahəsində mütəxəssislərin qarşılıqlı anlaşmasına böyük töhfə verir. Hərbi mətnlərdə abbreviaturalara mühüm yer verilir.

Dilçilikdə rəsmi işgüzar üslubun bütün janrları da geniş şəkildə təmsil olunur (hərbi doktrina, döyüş nizamnamələri, hərbi nizamnamələr, təlimatlar, əsasnamələr, təlimatlar, məruzə). Bütün bu janrlar bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Bu janrlar xüsusilə D.R.Faxrutdinovanın, T.S.Yusupovanın, G.P.Loşakin, Y.Y.Dubrovanın, A.V.Olyaniçin, E.V.Ponomarevanın, İ.L.Petroçenkovanın araşdırmalarında geniş yer tutur. İşgüzar üslubun janrları aşağıdakılara bölünür:

- 1) məlumat və arayış mövzulu məruzə, məlumat vərəqəsi, hesabat, tövsiyə;
- 2) direktiv (hərəkətə sövq edən) - göstərişlər (direktivlər), əmrlər, sərəncamlar, təlimatlar;
- 3) epideiktik/ritual – hərbi salamlama və onun etiket formaları, hərbi andın mətni.

Qeyd etdiyimiz kimi hərbi diskurs janrlarının bir sıra təsnifatları mövcuddur. G.M.Strelkovski (alman dilinin əsasında) funksional məqsədinə görə hərbi mətnlərin iki standart növünü ayırır:

- informasiya məzmunlu mətnlər (hərbi-elmi, hərbi-texniki, hərbi-informasiya və hərbi jurnalist);
- ordu həyatını və fəaliyyətini tənzimləyən mətnlər (nizamnamələr və təlimatlar, hərbi və işgüzar

mətnlər (əmrələr, sərəncamlar, göstərişlər, məruzələr, hesabatlar, raportlar, məlumat vərəqəsi), - bu qrup adətən “hərbi sənədlər” və ya “formal diskurs” adlanır [8, s.100]. Qeyd etdiyimiz kimi hərbi diskurslarda formal və qeyri-formal mətnlər mövcuddur. Bununla yanaşı T.S.Yusupova interdiskursiv statusa malik olan, hərbi-publisistik, hərbi-bədii və hərbi-siyasi materialları özündə birləşdirən aralıq bir qrup ayırır [11, s.1057]. Bu qrupa hərbi-bədii ədəbiyyatın bir növü olan memuar janrı da daxildir.

Hərbi sənədləri nəzərə alaraq hərbi diskursun aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərini vurğulaya bilərik:

- 1) mətnin mənbəyinin mücərrədliyini;

2) ünvanlananın dəqiq müəyyən edilməsi, onun hüquq və vəzifələrinin və sosial funksiyasının tənzimlənməsi ilə bağlılığı;

3) məlumatın yüksək dərəcədə dolğunluğu, məlumatın məzmun-faktik növü, aydınlığı, birmənalılığı, məlumatın sıxlığı;

- 4) janrların iyerarxik asılılığında təzahür edən yüksək dərəcədə intertekstuallıq;

- 5) interdiskursivliyin aşağı dərəcəsi;

- 6) yüksək standartlaşdırma dərəcəsi.

Sosial institutun məqsədləri əsasında hərbi diskurs strategiyaları kommunikativ niyyətlər vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da hərbi diskurs janrlarında özünü göstərir. Janrın spesifikliyi müəyyən ardıcılıqla davam edən bir-biri ilə əlaqəli niyyətlərin ümumi toplusu ilə müəyyən edilir. Müəyyən (prototipik) kommunikativ situasiya müəyyən məqsədlər yaradır və demək olar ki, standartlaşdırılmış (prototip) mətn nümunələri əsasında hərbi sahə ciddi şəkildə tənzimlənir. Maraqlı məsələlərdən biri də institusional diskursun janr məkanının əsas və periferik zonaları ilə bağlıdır. D.R.Faxrutdinovaya görə hərbi-məişət diskurs (lətifə, söhbət, memuar) periferik hissəyə aiddir. Hərbi diskursun əsasını isə birbaşa peşəkar ünsiyyətin həyata keçirdiyi janrlar təşkil edir. Onlar faktiki institusional fəaliyyətin əsasını təşkil edən “qurumların bəyanatları” və “müəssisələr arasında əlaqəni” təmsil edir [9, s.263]. D.R.Faxrutdinova rəsmi işgüzar üslubun janr məkanını müxalif “institusionallıq/şəxsiyyət” əsasında qurur [9, s.261]. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, burada şəxsi komponentin payı böyük deyil və özünü “hərbi diskursun gündəlik və ekzistensial diskurslarla kəsişdiyi periferiyada” bürüzə verir [9, s.261]. Eyni “institusionallıq/şəxsiyyət” oppozisiyasında publisistik üslubun janr məkanı institusional müqayisədə şəxsi komponent prioritet sayılır. Məişət diskursu (“mövzu haqqında söhbətlər” və “mövzu ilə bağlı zarafatlar”), eləcə də ekzistensial diskurs (hərbi memuarist və müharibə haqqında ədəbiyyat) hərbi diskursun əsasına daxil edilmir. Rəsmi işgüzar üslubun hərbi janrları linqvistik əsərlərdə kifayət qədər işıqlandırılmışdır, hərbi publisistik üslubun janr növləri isə kifayət qədər öyrənilməmişdir. Hərbi diskurs janrlarının bütün spektrini təmsil etmək üçün D.R.Faxrutdinovanın [9, s.261] işgüzar diskurs janrlarının tipologiyasına və E.A.Kuçinskayanın [5, s.91] publisistik nitq janrlarının tipologiyasına istinad edə bilərik.

Nəticə

Rəsmi işgüzar subdiskursu (hərbi sənədlər və şifahi düsturlar) və elmi altdiskursun (elmi-texniki, elmi-didaktik və elmi-populyar seqmentlər) ilkin janrları əsas hissəyə daxil olunur. Qalan janrlar ikinci dərəcəli hesab edilir, çünki onlar instituta (jurnalistlər, ünvançılar və s. ilə təmsil olunan nümayəndələr) deyil, cəmiyyətə (kütləvi/peşəkar rabitəçilər və s.) aiddirlər. Jurnalistik üslubun janrlarında şəxsi komponent daha qabarıq şəkildə özünü göstərir (şəxsin, müəllifin və cəmiyyətin qoyduğu problemə öz nöqteyi-nəzərini ifadə etmək imkanı var). Publisistik üslub janrlarının fərqli xüsusiyyəti cəmiyyətin hərbi-siyasi xarakterli hadisələrə (müsahibə janrı, şərh, hərbi icmal, brifinq) reaksiyasıdır. Odur ki, yaxın nüvə zonası kütləvi informasiya vasitələrinin altdiskursunun janrları (publisistik və reklam seqmentləri), uzaq nüvə zonası isə bədii subdikurs (epik, lirik və dramatik seqmentlər) tərəfindən formalaşır. Məişət subdiskursu periferiyada yerləşir.

Hərbi diskursun sahə strukturunu mətnlərin janrları ilə əlaqələndirib belə bir cədvəl tərtib olunub.

Hərbi diskurs sahəsi

<i>Sahə zonası</i>	<i>Hərbi subdiskurslar və onların seqmentləri</i>	<i>Hərbi diskurs mətnlərin nitq janrları</i>
Əsas	Rəsmi-işgüzar subdiskurs: hərbi sənədlər; Şifahi sənədlər Elmi diskurs: Elmi-texniki Elmi-təhsil subdiskursu (didaktik); elmi-populyar seqmentlər	Hərbi doktrina, döyüş nizamnaməsi, hərbi nizamnamə, təlimatlar, əsasnamələr, hesabat, göndəriş, əmr, göstəriş, xülasələr, hesabatlar, tövsiyələr, məlumat, hərbi andın mətni və s. hərbi salamlaşmanın etiket formaları, əmr, hesabat, məruzə və s. tezislər, elmi məqalələr, monoqrafiya, dissertasiya, elmi icmal, annotasiya, elmi məruzələr, elmi məlumatlar, diskussiyalar, disputlar, söhbətlər, “dəyirmi stollar” mühazirə, referat, dərslük və dərs vəsaitləri, soraq kitabçası, arayış kitabçası
Yaxın nüvə ətrafı zona	Kütləvi-informasiya subdiskursu: publisistik; Reklam seqmentləri	məlumat qeydləri, müsahibələr, analitik məqalələr, şərhlər, icmallar, brifinqlər, esselər, nekroloqlar, rəylər və s. reklam afişaları, şüarları və s.
Uzaq nüvə ətrafı zona	Bədii subdiskurs: Epik; Lirik; Dramatik seqmentlər	Povest, roman, memuarlar və s. Mədhyyə, elegiya, epigram və s. Komediya, tragediya, dram
Periferiya	Məişət subdiskursu	Hərbi mühitdə qeyri-rəsmi ünsiyyət, ordu jarqonları, lətifə və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədbəyli Aysel. Vədii diskursun koqnitiv strukturunda mədəni freymlərin rolu (ingilis dili materialı əsasında). Monoqrafiya. Bakı: “Mütərcim”, 2020. 140 s.
2. Анисимова Т.В. О принципах классификации риторических жанров // Речевое общение (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения). Специализированный вестн. – 2000. Вып. 2 (10). с.43-48.
3. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык [Текст]: учебник для вузов: учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности 033200 - “Английский язык”, науч. ред. П.Е.Бухаркин. 10-е изд. Москва: Флинта: Наука, 2010. 383 с.
4. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2000. с.5-20.
5. Кучинская Е.А., Ларченкова Е.В. К вопросу о жанрах военного англоязычного дискурса // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 5(71): в 3-х ч. Ч. 1. с.115.
6. Петроченкова И.Л. Коммуникативные стратегии письменных жанров англоязычного военного дискурса // Проблемы современной лингводидактики: сб. науч. статей. Смоленск: Изд-во СмолГУ, 2016. Вып. 12. с.50-57.
7. Солганик Г.Я. Стилистика текста. М.: Флинта, 2018. 252 с.
8. Стрелковский Г.М. Теория и практика военного перевода: немецкий язык. М.: Воениздат, 1979. 272 с.
9. Фахрутдинова Д.Р. Структурирование жанрового пространства военного институционального дискурса // Учёные записки Казанского государственного ун-та. Серия “Гуманитарные науки”. 2008. Т. 150. Кн. 2. Вып. 2. с.259-266.
10. Шмелева Т.В. Речевой жанр. Возможности описания и использования в преподавании языка // Русистика. Берлин, 1990. № 2. с.20-32.
11. Юсупова Т.С. Структурные особенности военного дискурса // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2009. Т. 11. Вып. 4. с.1055-1057.
12. Swales J. Genre analysis: English in academic and research settings. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 260 p.

SUMMARY

Lutviya Nasibova

GENRE CHARACTERISTICS OF MILITARY DISCOURSES

As a complex communicative-speech process, military discourse includes a set of oral and written texts aimed at serving the field of military communication, a thesaurus of precedent expressions and texts, a set of speech acts and genres specific to this type of communication. There are various styles, types and genres of texts in the field of military professional activity. Among the foreign language texts for a military specialist in the process of professional subject and cognitive activity, the most productive and potentially professionally important information are military-technical, military-informational and military-scientific texts. Military speech corresponds to one of the seven types of culture - where professionalism is limited and, as in the structure of all other types, the main speech genres differ from each other. In the article, the genre affiliation of military discourses is analyzed from the point of view of functional style, and the genre classifications put forward by many linguists have been emphasized.

Key words: *Speech genres, text types, institutionality/identity, near nuclear zone, far nuclear zone, periphery*

РЕЗЮМЕ

Лютвия Насибова

ЖАНРОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЕННЫХ ДИСКУРСОВ

Военный дискурс как сложный коммуникативно-речевой процесс включает в себя совокупность устных и письменных текстов, направленных на обслуживание сферы военного общения, тезаурус прецедентных выражений и текстов, совокупность речевых актов и жанров, специфичных для данного вида общения. Существуют различные стили, виды и жанры текстов в сфере военно-профессиональной деятельности. Среди текстов на иностранном языке для военного специалиста в процессе профессиональной предметной и познавательной деятельности наиболее продуктивной и потенциально профессионально важной информацией являются военно-технические, военно-информационные и военно-научные тексты. Военная речь соответствует одному из семи типов культуры – где профессионализм ограничен и, как и в структуре всех других типов, основные речевые жанры отличаются друг от друга. В статье жанровая принадлежность военных дискурсов рассматривается с точки зрения функционального стиля, а также акцентируются жанровые классификации, выдвигаемые многими лингвистами.

Ключевые слова: Речевые жанры, текстовые типы, институциональность идентичность, ближняя околоядерная зона, дальняя околоядерная зона, периферия

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya elmləri doktoru, professor Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Мəqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

MİNAXANIM HACIYEVA
 Lehrerin81@mail.ru

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.022

KOQNİTİV LİNQVİSTİKA İLƏ NEYROLİNQVİSTİKANI BİRLƏŞDİRƏN ORTAQ MARAQ

Beyin və onun mexanizmi ilə bağlı problemlər uzun illərdir ki, müəyyən elm sahələrində maraq doğuran mövzular sırasındadır. Son yaxınlaşma tendensiyası zamanı beyinlə maraqlanan elm sahələri də problemlərin həlli yollarını tapmaq üçün bir araya gəldi. Bu sahələr daxilində neyrolinqvistika və koqnitiv dilçilik beyin fəaliyyətinə yönəlmiş tədqiqatlarda ümumi maraq doğuran sahələrdir. Beləliklə, nevroloqların və koqnitiv alimlərin tədqiqatlarında dil material kimi çıxış edərək, beyin fəaliyyətini təyin etmək üçün lazımi şərait yaradır. Beyin fəaliyyətinin ən ardıcıl göstəricisi nitq fəaliyyətidir.

Açar sözlər: Neyrolinqvistika, koqnitiv linqvistika, beyin, neyron, beyin modulyarlığı

Bir tərəfdən anadangəlmə kompetensiyalar, digər tərəfdən ictimai performanslar sayəsində insani beyin sadədən mürəkkəbə doğru irəliləyərək, müasir görkəmli insanı formalaşdırdı. Bu baxımdan qloballaşan dövrdə müasir insana məxsus beyin nəticələri hər ötən gün bəşəriyyəti təəccübləndirməkdə davam edir. Bunu çağdaş dünyamızda əldə olunan tərəqqilər sayəsində əyani şəkildə görmək mümkündür. Bu, bəşər övladını digər canlılar aləmindən fərqləndirən əsas göstəricilərdəndir. Yarandığı dövrlərdən başlayaraq insan hər daim inkişafa doğru yüksəlmiş, beyini sayəsində qeyri-adi kəşfləri ilə dünyaya silinməz imzalar atmışdır. İstənilən zaman kəsiyində mövcud olan tərəqqi insana məxsus təkamülün əsas göstəricisidir. İnsana məxsus ibtidai dövr ilə ali dövr arasında olan period analitik nöqtəyi-nəzərdən, inkişaf dinamikası ilə yüksələn diaqramı xatırladır. Bütün dinamik göstəricilər əhatəsində insan beyininin kəşf etdiyi yeniliklər özünü əmək və dil fəaliyyətində ortaya çıxarmağa nail olur. Beyin düşünür, əmr edir, fəaliyyətlər işə icra olunur. Deməli bəşəriyyətin sahib olduğu yüksək reytingi təkcə beyin fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil, burada əmək və dil fəaliyyətinin də rolu mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Bəşəriyyətə məxsus olan ən unikal kəşflərdən olan süni intellekt və texnologiya beyin, əmək və dil arasındakı kooperativliyin bariz nümunələrindəndir. Süni intellektin və kompyuter texnologiyasının insani zəkanın məhsulu olmasına baxmayaraq, onlar eyni zamanda beyin fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edən model rolunda da çıxış edirlər. Kompyuter texnologiyası burada sanki insani zəkanın kiçildilmiş analogiyası qismində özünü ortaya çıxarır. Çünki kompyuterlər üzərində beyin fəaliyyətini müəyyənləşdirmək tədqiqatlar üçün daha əlverişli hesab olunur. Bu istiqamət üzrə kompyuter texnologiyasının fəaliyyətinə olan maraq sayəsində koqnitivizm anlayışı meydana çıxmışdır. XX əsin sonlarına qədər koqnitivizmin nəzəriyyədən öncəki forması özünü kompyuterin metafotik obrazı şəklinə göstərirdi. “İnsanın psixoloji prosesləri ilə kompyuter informasiyalarının emalı arasındakı analogiya xarakterik olaraq universal hesablama cihazlarında yaradıldı. Belə kompyuterlər ilkin olaraq, bir prosessorlu arxitekturaya malik olur və bəzən “fon-neyman” kimi adlandırılır. Bu, Türinq maşınının sxeminə uyğunlaşmış və böyük kompyuter inqilabı dövründə, 1947-ci ildə amerika-macar riyaziyyatçısı və məntiqşünası Con fon Neymanın şərəfinə adlandırılmışdır. Texnikanın müxtəlif sahələrində yaradılmış və yayılmış mikroprosessorlar “fon-neyman” kompyuterindən daha sadə hesablayıcı cihazı yaratmağa gətirib çıxardı. Beləcə, informasiya emalını sürətləndirmək və yekunda daha düzgün nəticə almaq üçün eyni zamanda fəaliyyət göstərən bir neçə prosessorlu kompyuterlərin yaradılmasına şərait yaradıldı və hətta bu tip prototiplərdən birinin adı xarakterik olaraq, “non-fon” kompyuter adlandırıldı” [9]. Texnologiyanın inkişafı ilə sanki

informasiya qəbulunun koqnitiv tədqiqatları və beyinin ali forması ilə bağlı tədqiqatlar daha da dərinləşdi. Hətta beyini kəşf olunan texnologiyalarla eyniləşdirən bir sıra maraqlı fikirlər də mövcuddur. “Uşaqlıqda bizə deyirdilər ki, beyin telefon kommutatorudur. Böyük ingilis alimi Şerrinqton hesab edirdi ki, beyin teleqraf kimi işləyir. Freyd isə beyini hidravlika və elektromaqnit sistemlə müqayisə edir. Laybnisin fikrinə görə, beyin dəyirmanına bənzəyir” [15;28]. Bu analogiyalar daxilində beyin və kompyuterlər arasında olan bənzərlik üstünlük təşkil edir. Koqnitivistlər bu meyarı xüsusilə qabardaraq, beyin mexanizmini kompyuter fəaliyyəti əsasında izah etməyə çalışmışlar. Kompyuter analogiyası əsasında nəzərdən keçirilən insani intellekt, yaddaş arxitekturası psixoloji və neyrofizioloji araşdırılmalara cəlb olunaraq, mürəkkəbliyini bir daha sübuta yetirdi. Lakin beyin və kompyuter arasında birbaşa analogiyayı və yaxın gələcəkdə insani beyini əvəz edəcək robotların yaradılması ilə bağlı fikirləri haqlı olaraq təkzib edən bir sıra alimlər var ki, onlardan biri də elə C.Syörldür. Onun fikrinə görə, “Süni intellektin güclü versiyasına” uyğun olaraq, koqnitivizm kompyuteri yalnız metaforik deyil, birbaşa şüurun adekvat təsviri hesab edir. Amma “süni intellektin güclü versiyasından” fərqli olaraq, koqnitivizm kompyuterlərin düşünməsi və sözün əsl mənasında hiss etməsi ilə bağlı məlumat vermir. Düşünmə informasiyaların emalıdır, informasiyaların emalı isə simvolların manipulyasiyasıdır. Kompyuter da manipulyasiyanı simvollarla həyata keçirir” [15;28]. Alimin qeydlərinə görə, koqnitiv elmlərin əsas vəzifəsi fəaliyyətləri sinir hüceyrələrinin, şüurun mental vəziyyətinin səviyyəsində deyil, emal olunmuş informasiyanın funksiyası səviyyəsində araşdırmaq olsa da, onu insani beyin ilə eyniləşdirmək düzgün deyil. Filosofun irəli sürdüyü “çin otağı” konsepsiyasından çıxan mülahizəyə əsasən, kompyuterdə semantika mövcud deyil, o, əvvəlcədən tərtib olunmuş proqramları sintaksis səviyyəsində yerinə yetirir. Yəni, “dili başa düşmək və ya mental səviyyəyə malik olmaq formal simvolların toplusundan daha böyük bir anlayışdır. Bu proqramlar xalis formaldır və semantik məzmunu da malik deyildir” [15;39].

Bu kimi sübut olunmuş faktlar baxımından istənilən fəaliyyət çərçivəsində insani beyinin performansını kompyuter bacarıqlarını hərtərəfli şəkildə üstələyir. Bu sirli dünyanın açarlarının hamısını çözmək isə hələ də elm xadimlərinə müəssər olmamışdır. Aparılan tədqiqatların sayının günü-gündən artmasına baxmayaraq, süni intellekti yaradan insani beyinin hələ də açılmamış qatları qalmaqdadır. C.Syörlin iddiasına görə, mental hadisələr dünyanın “elmi” təsəvvürünə sığmır. Onun zənninə, subyektivliyi ilə seçilən mental obrazlar şüurda mövcud olur və qeyri-maddidir. Fiziki mövcudluq isə kütləsi olan, ətraf mühitdə yer tutan, digər fiziki şeylərlə qarşılıqlı təsirdə olan obrazlardır. Elə beyin tədqiqatlarının sayının çox, lakin əldə olunan dəqiq faktların azlığı da elə məhz burdan qaynaqlanır. Lakin qeyri-maddi xarakterə malik olub, ana bətninə düşəndən ömrün sonuna qədər müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalan beyin hər keçən il qızgın tədqiqatların problemləri sırasında mərkəzi mövqeyi tutan fenomendir. Beyinin çəkisi, görünüşü və keyfiyyəti, ən çox enerji sərf edən orqan olması, yaddaş məfhumunun müəmmalı dinamikası, onun dil müstəvisində tutduğu mövqe tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən məsələlərdən hesab olunur.

Beyin hemisfer mexanizmdir. Bu mexanizmi araşdırmaq yalnız neyro-elmələr üçün maraqlı deyil, son illərdə bu sahəyə olan maraq lingvistikləri, kulturoloqları və semiotikləri də özünə cəlb edir ki, məhz bu maraq da bir sıra konvergent paradigmlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda dilçiliyin sürətli inkişafı və digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi də bir sıra maraqlı faktların tədqiqatına xüsusi təkan vermişdir. Dil və beyin araşdırmalarına istiqamətlənən tədqiqatların mənbəyi neyrofiziologiya, neyropsixologiya kimi elm sahələrindən götürülmüşdür. Neyrofiziologiya insana məxsus davranışların beyindəki vəziyyətinin, neyropsixologiya isə insana məxsus psixi fəaliyyətin beyindəki mexanizminin tədqiqi ilə məşğuldur. Bu istiqamətlər üzrə neyrofizioloji və neyropsixoloji bazalar əsasında neyrolinqvistika elminin meydana gəlməsinə şərait yaradılmışdır. Bu cür tədqiqatların başlanğıcı neyrologiya, fiziologiya, psixologiya kimi elm sahələrindən başlanır. Bu mövqedə neyrolinqvistika digər konvergent elmlərdən fərqli olaraq beyin mexanizmini danışıq fəaliyyəti əsasında araşdırmalara cəlb edir. “Bu baxımdan neyrolinqvistika özü psixofiziologiyanın bir hissəsi olub, insani düşüncə və davranışı orqanizmdə baş verən fizioloji proseslər əsasında öyrənir” [14; 133-140]. Bir sıra böyük elm sahəsinin müştərək maraq dairəsi sayəsində uzun sürən tədqiqatlar beyinlə bağlı bəzi faktları araşdırıb üzə çıxarmaqla, əməkdaşlıqların sayını çoxaltmağa nail olmuşdur. Çünki beyin kimi qeyri-adi

fenomenə aid fəaliyyətin müəyyənəşdirilməsi üçün çoxlu sayda elm sahəsinin qarşılıqlı şəkildə araşdırmalara daxil edilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Yalnız bu zəmində bəlkə beyinlə bağlı tapmacalara cavab tapmaq mümkündür. Məlum üzrə, bu kimi konvergent elm sahələri formalaşana qədər isə beyin və onun mexanizmi ilə bağlı olan məqamların araşdırılması yalnız kəllə sümük içərisində yerləşən yarım kürələrin əsasında aparılırdı.

Neyrolinqvistika da beyin əhatəsində tədqiqat aparən konvergent elmlər kimi beyin və dil arasında olan münasibətlərə aydınlıq gətirməyə çalışır. Bir tərəfdən neyroloqların, digər tərəfdən linqvistlərin ortaq maraq dairəsinə malik olması, bu iki distiplinin birləşərək, multimövqeli konvergent sahəni yaratmasına səbəb oldu. Bu məqamda Sokratın dediyi bir aforizm yada düşür: “Danış ki, səni görüm”. Psixofiziologiya ilə olan sıx əməkdaşlığı nəticəsində neyrolinqvistika apardığı eksperimental tədqiqatlarında yeni metodlardan istifadə edir. Bu yeniliklərdən ən maraqlısı insani beynin daxili strukturunu müəyyənəşdirməkdən ötrü istifadə etdiyi maqnit-rezonans tomoqrafiyasıdır. Bundan əlavə 1982-ci ildə ilk dəfə Hans Berqer tərəfindən irəli sürülən elektroensefaloqramma üsulu indi də tədqiqatlarda geniş şəkildə istifadə olunan metodlardan hesab olunur. İstifadə olunan bu metodlar sayəsində yaddaş, emosiya, linqvistik meyarlarla bağlı olan mental proseslər və mental representasiyaların forma və növləri daha dəqiq faktlarla sübuta yetirilmiş olur. Düşüncə prosesinin dil faktoru əsasında araşdırılması son dövrün tədqiqatlarında xüsusi önəm təşkil edən metodlardan hesab olunur. Neyrolinqvistikanın bu formada meydana gəlişi koqnitiv linqvistika elminin inkişafına da öz dəstəyini göstərmişdir. Neyrolinqvistikanı və koqnitiv linqvistikanı ortaq məqama gətirən əsas göstərici linqvistik meyarlardır. Neyrologiya ilə koqnitivizm beyin fəaliyyətini bu istiqamətlər üzrə linqvistik elementlər əsasında müəyyənəşdirməyə səy göstərir. Bu baxımdan hər iki konvergent elm sahəsinin nəticələri tədqiqatlar prosesində bir-biri üçün baza rolunda çıxış edir.

Əldə olunan nəticələrə görə, danışıq fəaliyyəti digər davranış növlərindən biri kimi beyində cərəyan edir və danışıq fəaliyyətinin müxtəlif növləri də baş beyinin müxtəlif hissələri ilə bağlı olur. Həmin bu əlaqələri idarə edən beyin rəqəmsal kompyuterdir, şüür isə kompyuter proqramıdır. Süni intellektlə bağlı olan göstəricilərə əsasən, kompyuter şüurun metaforik deyil, adekvat təsviridir. Komputasiyalı linqvistikada bu ikili xarakter kompyuter fəaliyyəti əsasında şərh olunur. Düşüncə nəticəsində informasiyalar emal olunur və nəticədə əldə olunmuş fikirlər simvollarla edilən manipulyasiyadır. Kompyuterdə də bu fəaliyyət buna bənzər həyata keçir. Düşüncə proseduru xüsusi proqramların fəaliyyətinə əsaslanır. Bu sahə qəbul, dərk etmə zamanı baş verən mental prosesləri və mental representasiyanın forma və növlərini tədqiq edir. Həqiqətən də dil bu qarşılıqlı mübadilə prosesində ayna rolunu icra edir. Neyrolinqvistik baxımından dilimizdə əks olunan hər bir ifadə bağlı boxçanı xatırladan beyin neyronlarının gördükləri işin kodlaşdırılmış versiyasıdır. İntellektual və interaktiv fəaliyyət prosesində neyronların aktivliyini müəyyənəşdirən tədqiqatlar göstərir ki, bu fəaliyyətdə heç də bütöv beyin deyil, dil prosedurlarına cavabdehlik daşıyan bəzi zonalar iştirak edir. Bu zaman yaddaş, emosiya ilə bağlı olan hissələr də dil fenomeninə uyğun vəzifələnməmiş olurlar. Davranış fəaliyyətlərini fərqli modullar sayəsində icra edən beyin neyronlardan hörülmüş mürəkkəb bir şəbəkəni xatırladır. İnsani beyin daim dəyişikliklərə uğrayır. Kişi və qadınlara məxsus beyinlər, irqi və etnik qruplara görə beyinlər bir-birindən müəyyən qədər fərqlənirlər. Ana bətninə düşəndən ömrün sonuna qədər hər bir beyin müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklər beyinin qırışları və keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Beyin digər orqanlara nisbətən ən çox enerji sərf edən orqan hesab olunur.

Uzun sürən tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, beyin fəaliyyətini neyronlar və neyronlararası əlaqələr əsasında həyata keçirir. Neyron insani fəaliyyətin funksional vahididir. İ.Haqqı İhsanoğlunun verdiyi izahata əsasən, beyin – milyonlarla neyrondan təşkil olunmuş bir sistemin kimyəvi birləşmələrlə tənzimlənən elektrik dövriyyəsidir. “Sinir hüceyrələri arasında xəbərləşmə, kimyəvi maddələrin kiçik keçidlər olan sinaptik boşluqlardan keçməsi vasitəsilə baş verir”. Onun verdiyi bir neyronal fəaliyyəti təsvir edək: bir neyronun ifraz olunan qlütamin turşusu bitişik neyron üzərindəki alıcıları qıcıqlandırır. Bu turşu stimuledici daşıyıcıdır. Həmin qıcıqlanma isə neyron membranındakı kanalları açaraq natrium və digər “+” yüklü ionların boşalmasına səbəb olur. Bu ion cərəyanı hüceyrə daxilindəki elektrik yükünü dəyişdirərək sinir impulsunu başlamış olur [2;18].

Beyin strukturunun və fəaliyyətinin əsasını təşkil edən neyronlar ümumilikdə insani fəaliyyətin

funksional vahidi hesab olunurlar. “Qızılgülün qoxusu, mavi səma, soğanın tamı, riyazi formullarla bağlı düşüncə- bütün bunlar şəbəkə daxilində neyronların oyanışı ilə meydana gəlir və beyinin müxtəlif lokal vəziyyətinə uyğunlaşır” [15;57]. Ayrı-ayrı fəaliyyətlərin icrasında məsul olan modullar da bir-birinə yaxın yerləşmiş neyronların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində tam bir əmri icra edirlər. Hər hansı bir zehni fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün həmin kimyəvi reaksiyalar mütləq şəkildə həyata keçməlidir. Bunun üçün isə oksigen və bəzi mütləq maddələr şərtidir. “İnsani beyin bədən çəkisinin cəmi 2%-ni təşkil edirsə, udulan oksigenin 1/5- nə qədərini istifadə edir. Beyində əsas enerji istifadəsi ATF fermentidir. Bu ferment neyronların elektrik aktivliyini təmin edir” [8;12]. Göründüyü kimi, beyinin digər orqanlara nisbətən oksigen tələbatı daha çox, oksigen ehtiyatı isə yox dərəcəsindədir. Oksigen qədər vacib olan qlükoza və amin turşuları kimi maddələr də beyin mexanizminin tənzimlənməsində aparıcı rola malik ünsürlərdəndir. Məhz bu maddələr sayəsində neyronlar arasında xüsusi kimyəvi reaksiyalar baş verir. Əslində beyinə daxil olan və çıxan maddələr daim nəzarət altında olur. Bütün maddələrin qan vasitəsilə bütün orqanlara daşınması faktorunu nəzərə alsaq, beyinə lazım olan maddələr transferinin də qan-damar sistemi olduğunu demək mümkündür. Orqanlara lazımı maddələri çatdıran və lazımsız maddələri depolayaraq kənarlaşdırmaq vəzifəsini daşıyan bu transfer beyinə gəldikdə müəyyən sərhədlərlə üzləşir. Çünki beyinə lazım olan maddələr və onların miqdarı yaranışdan müəyyən olunmuş bir meyardır. Hər hansı bir izafi maddənin beyinə idxalı onun intizam qaydalarının pozulmasına gətirib çıxara bilər. Bununla əlaqədar aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, beyinlə qan-damar arasında xüsusi qan-beyin baryeri mövcuddur. Bu baryer endotellər adlanır. Bu “qan-beyin baryeri” fikri XIX əsrin sonlarında alman bakterioloqu Paul İrliçin adıyla bağlıdır [2;23]. Məhz bu endotellər beyinə lazımı qədər maddələrin daxil olmasını tənzimləyir. “...Yağda həll ola bilən molekullar qan-beyin maneəsini asanlıqla keçə bilər. Yağda həll olmayan elektrik yüklü molekullar isə xüsusi bir daşıma sistemi olmadığı müddətdə beyinə çox çətin daxil ola bilər. Protein kimi böyük birləşmələr və natrium kimi kiçik ionlar baryerdən keçə bilər. Qlükoza ilə hüceyrələrin həll edə bilmədiyi amin turşuları yağda həll olmadığı üçün beyinə nüfuz etmədə çətinlik yaşayır. Lakin bunlar üçün bu maddələri daşıyan və onları beyin membranının daxilinə keçirən xüsusi daşıyıcılar yaradılmış və bununla da beyinin əsas ehtiyatları təmin olunmuşdur. İnsan beyini gündə 100 qram qlükoza işlətsə də, 2 qramdan artıq qlükozanı ehtiyatda saxlaya bilmir.”

Hər bir modulun struktur əsasını lokal əlaqələr təşkil edir. Bu modullararası sərhəddi isə neyronların modulyar funksiyasının metabolizmini təmin edən mikrosirkulyar neyropillərin qarşılıqlı əlaqəsi yaratmış olur [10]. Neyrolinqvistik nöqteyi-nəzərdən müəyyən olunmuş modulyar tənzimləmələr əsasında koqnitiv linqvistika üçün vacib olan dil fenomeninə məxsus modulu da müəyyənləşdirmək mümkün görünür. Sadəcə belə bir modulun lokal vəziyyətinin ayırd edilməsi, informasiyalarla dolu kodların koqnitiv bazada həmin modul fəaliyyətinə uyğun vəziyyətinin aydınlaşdırılması elə də asan başa gələn bir proses deyil. Bu cür incə quruluşa və mürəkkəb struktura malik olan beyin fəaliyyətini C.Syörl dünyanın “elmi” təsəvvürünə sığdıra bilmir. Onun zənniyəcə, subyektivliyi ilə seçilən mental obrazlar şüurda mövcud olur və qeyri-materialdır. Fiziki mövcudluq isə kütləsi olan, ətraf mühətdə yer tutan, digər fiziki şeylərlə qarşılıqlı təsirdə olan obrazlardır. Bizim fikrimizcə isə bu cür qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün koqnitiv linqvistikanın neyrolinqvistik nəticələrə əsaslanması zaman keçdikcə, lazımı faktların əldə olunmasına imkan yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva M.Ə. Konseptual sistem və onun daşıyıcıları. Filologiya məsələləri “Elm və təhsil”, Bakı: 2018
2. Haqqı İ.İhsanoğlu. Beynimizin sirləri. Bakı: Xəzər, 2008. 127 s.
3. Xomski, Noam. Dil və təfəkkür/ Xomski, Noam. elmi red. F.Y.Veysəlli; ing. dil. tərc. və giriş məq. müəl. A.Y. Məmmədov. Bakı: Kitab aləmi, 2006. 136 s.
4. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Çarşıoğlu, 2010
5. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. I cild. Bakı: Mütərcim, 2006. 516 s.
6. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. II cild. Bakı: Mütərcim, 2006. 524 s.

7. Veysəlli F.Y. Koqntiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015. 120 s.
8. Булгаков О.А. Память человека и возможность ее улучшения. вестник ТГУ. Т.19. вып 1. М.2014
9. Величковский М.Б. Основы психологии познания. Том 1.2006
10. Калиниченко С.Г., Мотавкин А.Г. Введение в нейрогенетику.М.2000, 274 с.
11. Касевич В.Б. Когнитивная лингвистика. Москва: Языки славянской культуры. 185 с.
12. Рикер П. Память, История, Забвение, с. 61
13. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. М.1989
14. Савостьянов А.Н., Пальчунов Д.Е. Когнитивная исследования и нейролингвистика: современное состояние и перспективы дальнейших исследований. Вестник Томского государственного университета. 2013. N 368. С. 133-140
15. Серль Дж. Сознание, мозг и наука. Посвящается Дагмар. Ecsocman.hse.ru
16. Солсо Р. Когнитивная психология. 6-е изд. СПб. Питер 2011, с. 288
17. Kintsch W. Memory and cognition. N.Y.1977, s. 71
18. Richard J.F. Mental activity. Understanding, reasoning, finding solutions. M.:1998:124-129

SUMMARY

Minakhanum Hadshiyeva

A COMMON INTEREST COMBINING COGNITIVE LINGUISTICS AND NEUROLINGUISTICS

Problems related to the brain and its mechanism have been among the issues of interest to certain fields of science for many years. Using the example of convergence, which has recently become traditional, fields of science interested in brain activity have also joined together to find solutions to problems. In these fields, neurolinguistics and cognitive linguistics have areas of common interest in research on brain activity. Thus, in the research of neuroscientists and cognitive scientists, language creates the necessary conditions for determining brain activity, acting as a material. The most consistent indicator of brain activity is speech activity.

Key words: *Neurolinguistics, cognitive linguistics, brain, neuron, brain modularity*

РЕЗЮМЕ

Минаханум Гаджиева

ОБЩИЙ ИНТЕРЕС, ОБЪЕДИНЯЮЩИЙ КОГНИТИВНУЮ ЛИНГВИСТИКУ И НЕЙРОЛИНГВИСТИКУ

Проблемы, связанные с мозгом и его механизмом, на протяжении многих лет были одними из вопросов, представляющих интерес для отдельных областей науки. На примере конвергенции, ставшей в последнее время традиционной, области науки, интересующиеся мозговой деятельностью, также объединились с целью поиска решений проблем. В этих областях нейролингвистика и когнитивная лингвистика являются областями, представляющими общий интерес в исследованиях, посвященных активности мозга. Таким образом, в исследованиях нейробиологов и когнитивистов язык создает необходимые условия для определения мозговой активности, выступая в роли материала. Наиболее последовательным показателем мозговой активности является речевая активность.

Ключевые слова: *Нейролингвистика, когнитивная лингвистика, мозг, нейрон, модулярность мозга.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya elmləri doktoru, professor Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

PEDAQOGİKA, PSİXOLOGİYA VƏ METODİKA

SOLMAZ CABBAROVA

solmazjabbarlindu@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.045

MƏKTƏB TƏLİMİNƏ PSİXOLOJİ HAZIRLIĞIN KOMPONENTLƏRİ

Məqalədə uşaqların məktəbə başlamasından, bu prosesin onların bütün həyat tərzini kökündən dəyişməsindən, bir məktəbli kimi tələblərə, qaydalara, normalara alışmaq və uyğunlaşmaq mərhələsindən bəhs edilmişdir və əsas olaraq məktəbə psixoloji hazırlığın əhəmiyyəti ön plana çıxarılmışdır. Məktəbə psixoloji hazırlıq problemi son vaxtlar müxtəlif ixtisaslar üzrə tədqiqatçılar arasında çox məşhur olmuşdur. Beşyaşlıların məktəbə qəbulu ölkəmizdə bioloji yaşla, digər adı ilə qeyd etsək, pasport yaşı ilə müəyyən edilir. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində təlim-tərbiyə alan uşaqlar üçün məktəbə uyğunlaşmaq bir o qədər çətinlik törətməsə də, ev şəraitində təlim-tərbiyə almış uşaqlar bu məsələlərdə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Məktəbəqədər dövrə xas olan özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə almamaq çox ciddi səhvdir. Məhz məqalədə bu mərhələdə uşaqların məktəbə psixoloji cəhətdən hazır olmalarının nəzərə alınmasının əhəmiyyətindən, onların təlim prosesində daha uğurlu fəaliyyət göstərmələri üçün yaradılacaq şəraitdən və valideynlərin bu barədə üzərlərinə düşən vəzifələr öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Beşyaşlı, məktəb təlimi, psixoloji hazırlıq, komponent*

Beşyaşlıların məktəbə hazırlığının əsas məqsədi uşağın məktəbdə uğurlu uyğunlaşması və təhsili üçün zəruri olan bacarıqların, qabiliyyətlərin formalaşması və inkişafı üçün şərait yaratmaqdır. Bu hazırlıq uşağın məktəbdə uğurlu təhsil alması üçün "təməl" qoymaq imkanı verir. Məktəbə psixoloji və sosial hazırlıq aşağıdakı komponentləri əhatə edir: təhsil motivasiyası, məktəbdə təhsil almaq istəyi, ünsiyyət və əməkdaşlıq etmək bacarığı, müxtəlif vəziyyətlərə adekvat davranış və reaksiya, emosional və iradi sahənin inkişafı.

Məktəbə psixoloji hazırlıq Bigfoot kimidir. Hamı onun haqqında eşitmişdi, ancaq heç kimin onun kim olduğu haqqında heç bir məlumatı yoxdu. Hər kəs bilir ki, uşaqların təlimə hazırlığı psixoloqların bəzi çətin testlərlə yoxladığı bir növ vacib şeydir. Hərdən məktəblərdə və liseylərdə onun haqqında danışirlar, amma bunun nə olduğunu heç kim bilmir. Hesab və ya oxuma ilə hər şey daha asandır, indi az qala beşikdən oxumaq və yazmaq qəbul edilir. Əgər hansısa gülünc qəza nəticəsində uşaq bunu beş-altı yaşına qədər öyrənməyibsə, onda məktəbdən bir il əvvəl ona məktəbə və ya uşaq bağçasına hazırlaşmaq üçün hər hansı kursların və müəllimlərin vasitəsilə bu hikmət asanlıqla öyrədiləcək.

Bəs psixologiya haqqında nə demək olar? Məktəbə əsrarəngiz psixoloji hazırlıq nədir, bununla xüsusi məşğul olmaq lazımdır? Yoxsa uşaqda uzun müddətdir ki, var, amma bundan xəbərimiz yoxdur? Psixoloqlar məktəbə psixoloji hazırlığın dörd növünü aşkar ediblər.

Şəxsi və sosial hazırlıq

Şəxsi və sosial hazırlıq ondan ibarətdir ki, uşaq məktəbə girərkən həm böyüklərlə, həm də həmyaşıdları ilə ünsiyyətə, qarşılıqlı əlaqəyə hazır olmalıdır. Əslində, müasir birinci sinif şagirdləri həmişə bunu necə edəcəyini bilmirlər. Xüsusilə birgə söylər, bir-biri ilə sıx əlaqə tələb edən vəzifələri yerinə yetirmək çətinidir. Daha tez-tez bu simptom heç vaxt uşaq bağçasına getməmiş "Ev tərbiyəsi" almış uşaqlarda ifadə olunur - bu uşaqlar münaqişə vəziyyətlərinin həllində, birgə qərarlar qəbul etməkdə minimal təcrübəyə malikdirlər. Uşağınızın digər uşaqlar və böyüklərlə əlaqə qurması asandırmı? Məsələn, psixoloq gələcək birinci sinif şagirdindən adının nə olduğunu soruşduqda, anası

asanlıqla onun əvəzinə cavab verir: “Adımız Tunardı!”

Məktəbə başlarkən uşağın tanımadığı insanlarla ünsiyyət qurmaq təcrübəsi çox fərqli olmalıdır. “Ev tərbiyəsi” almış uşaqlar çox vaxt böyük bir izdihamdan qorxurlar. Düzünü desək, izdihamlı məkanlarda böyüklər də özlərini rahat hiss eləmirlər. Ancaq unutmayaq ki, uşaq bir kollektivdə yaşamağa olacaq və buna görə də bəzi kütləvi tədbirlərə getməyə çalışmalıyıq. Uşağın məktəbə daha tez uyğunlaşması böyüklərlə ünsiyyət qurmaq bacarığından, həmyaşıdları ilə səmimi və mehriban münasibətlər qurmaq bacarığından, ictimai yerlərdə davranmaqdan, ümumi qəbul edilmiş norma və davranış qaydalarına riayət etməkdən asılıdır. Qapalıq, konflikt, aqressivlik, dağıdıcı davranışlar məktəb kurikulumunun mənimsənilmə səviyyəsinə son dərəcə mənfi təsir göstərir. Uşağın uğurla sosiallaşması üçün aşağıdakılar lazımdır: tez-tez hisslərini, təcrübələrini müzakirə edin, dostları və hobbiləri haqqında danışın; yaşlı ailə üzvlərinə - nənə və babalara daha tez-tez kömək etməyi təklif edin - bu, qohumlara və dostlara hörmətli, qayğıkeş münasibət formalaşdırır; körpənizlə muzeyləri, kitabxanaları, klassik musiqi konsertlərini, teatrları, rəsm sərgilərini ziyarət edin, sonradan onunla gördüklərinizi müzakirə edin - bu, onun sosiallaşmasına, ictimai yerlərdə özünü aparma qabiliyyətinə müsbət təsir göstərir, üföqlərini inkişaf etdirir.

Emosional-könüllü hazırlıq

İradəlilik, qaydalar və təlimata uyğun davranmaq bacarığına deyilir. Bu uşağın dərslər zamanı müəllim tərəfindən qoyulan tələblərin və qarşısında qoyulan qaydaların “necə və nə dərəcədə yerinə yetirə biləcək?” sualına cavab verir. Bir çox hallarda məktəbəqədər dövrdə xüsusi müəllimlə mükəmməl oxuyan uşaqların bəzən məktəbdən dərin məyus olduğunu müşahidə edirik. Bunun səbəbləri nə ola bilər?

Təbii ki, burada çox şey həm müəllimdən, həm də təhsil sistemindən asılıdır. “Əgər məktəb və məktəbdə öyrədiləcək biliklərin məzmunu uşağı özünə cəlb etməsə, dərslərdə tanış olduğu yeniliklər, idrak prosesinin özü onu maraqlandırmırsa, uşağın məktəbə, oxumağa və müəllimə olan müsbət münasibəti heç vaxt təlimdə müvəffəqiyyət qazandıra bilməyəcəkdir” (1, s.235). Amma səbəb təkə bu deyil. Məktəbəqədər uşaqlar üçün dərslər və əsl dərslər hələ də fərqli şeylərdir. Birincisi, hər şeydən əvvəl, bir oyundursa (əks halda heç bir nəticə verməyəcək, heç bir normal beşyaşlı uşaq əlbəttə ki, super möcüzə deyilsə, bir dərslərindən üstün tutmaz), onda ikincisi tam olaraq öyrənmə sistemidir və bu məşq həmişə əyləncəli və həyəcanlı olmayacaq. Ona görə də beşyaşlı uşaqlar və valideynlər bilməlidirlər ki, məktəbə hazır olmağın çox mühüm əlaməti təkə mənim istədiyimi deyil, həm də lazım olanı etmək, çətinliklərdən qorxmamaq, onları öz gücümüzlə həll etməkdir.

Müasir dövrdə ibtidai məktəbdə rastlaşdığımız çətinliklər onların kifayət qədər bilik və vərdislərə malik olmamaları deyil, təlim prosesinə həvəssiz yanaşmalarıdır. Beşyaşlılar məktəbə adətən, intellektual cəhətdən hazırlıqlı olsalar da, emosional cəhətdən hazır deyillər. Əgər onlar təlim materiallarını könüllü olaraq öyrənmək istəməzlərsə, onda onların həvəslə öyrənməsi üçün təlim prosesində qaydalı oyunlara yer verilməsi daha məqsədəuyğun olar.

Beşyaşlı uşaqların məktəbdə təlim prosesində oynamağı bir sıra keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə kömək edəcəkdir. Çünki bu oyun xüsusidir və qaydalara uyğun olaraq oynanılmalıdır. Axı, hərəkətsiz sakitcə gözləməyi, ləyaqətlə uduzmağı, strategiyanızı qurmağı və eyni zamanda daim dəyişən şərtləri nəzərə almağı və s. öyrədən məhz belə oyunlardır. Uşağın fəaliyyətini əvvəlcədən dəyişdirməyə alışması faydalıdır - məsələn, masada sakit iş açıq oyunlarla əvəz olunacaq (bu, həyəcanlı, hiperaktiv uşaqlar üçün xüsusilə vacibdir). Bu, onların dərslərin ortasında qalxıb qaçmaq istəyini cilovlamağı asanlaşdıracaq, çünki bunun üçün xüsusi “səs-küylü vaxt” olduğunu biləcəklər.

Ağıllı, zəka, intellektual hazırlıq

Söhbət sadəcə oxumaq və yazmaq bacarığından deyil, daha çox uşağın beyninin intellektual işə nə qədər hazır olması, ətraf aləmi duyub, tanıması və s. gedir. Bu düşünmək, təhlil etmək, nəticə çıxarmaq bacarığıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqda zəka bu göstəricilər əsasında ölçülə bilər: ümumiləşdirmə səviyyəsi (burada uşaqlarda anlayışların formalaşmasını yoxlayırıq) və əyani-obrazlı təfəkkürün, inkişafın ölçülməsi.

Uşağın intellektual fəallığı qeyri-adi dərəcədə enerji ilə tənzimlənir. Bu fəaliyyətdə təqlidçilik özünü aydın büruzə verir. A.N.Brenşteyn beşyaşlıların təqlidçiliyinin konkret psixoloji funksiyasını

hərəkətin biodinamik örtüyünün yaradılması kimi izah edir (2, s.198).

Analitik təfəkkür (müqayisə və ümumiləşdirmə qabiliyyəti) körpəlikdən - hətta körpənin müxtəlif şıxşıklarla maraqlandığı, səslərini dinlədiyi və topun niyə sürüşdüyünü öyrənməyə çalışdığı o xoşbəxt vaxtdan etibarən inkişaf etməyə başlayır. Əgər gənc təbiətşünasın tədqiqat marağını boğmamısınızsa, şübhəsiz ki, o, məktəbə daxil olanda öz təcrübəsindən çox şey dərk etməyi bacaracaqdır. Oğlunuza və ya qızınıza sonsuz “niyə” və “əgər nə olacaq ...” suallarına cavab axtarmağı, səbəbli əlaqələr qurmağı, bir sözlə ətraf aləmlə fəal maraqlanmağı öyrətməyiniz lazımdır.

Məntiqi təfəkkür məktəbdə uşaq üçün çox faydalıdır. Belə ki, sadəcə parta üzərindəki qonşudan tapşırığı köçürməyə cəhd etməklə nəticə əldə etmək olmaz, eyni zamanda müstəqil düşünmək və düzgün nəticə çıxarmaq lazım olduğunu uşaq bilməlidir. Bu məqsədlə onlara kömək edəcək tapmacalar, pazıllar, quraşdırma oyunlarından istifadə etmək, “Kimə nə uyğundur?” oyun, “Başlanğıcda nə oldu, sonra nə oldu?”, “Hansı parçanın əskik olduğunu təxmin edərək sıraya davam edin” tapşırığı və s. kimi vasitələrdən istifadə edə bilərik. Yaxşı incə motor bacarıqları birinci sinifdə yazı bacarıqlarının sürətli və müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsi üçün vacibdir. Barmaqları və əlləri aşağıdakı fəaliyyətləri inkişaf etdirir:

- rəsm;
- plastilin, gil, duz xəmiri, qumdan modelləşdirmə;
- kağız kəsmə, aplikasiya;
- fərqli bir konstruktordan tikinti;
- qatlanan bulmacalar;
- origami;
- nöqtələrlə rəsm çəkmək və yazmaq;
- barmaq gimnastikası.

Motivasiya hazırlığı

Məktəbə qəbul zamanı uşağın məktəbə, müəllimə, təhsil fəaliyyətinə və özünə qarşı müsbət münasibəti olmalıdır. Çox vaxt böyüklər gələcək şagirdi məktəbdə yalnız çətinliklərin gözlədiyi fikri ilə ruhlandırmağa müvəffəq olurlar. Bəzi hallarda isə yaşlı yoldaşlar gələcək şagirdi məktəbdə yalnız çətinliklər gözlədiyi düşüncəsi ilə ilhamlandırmağı bacarırlar – dəcəl uşaqlar, sərt müəllimlər və s. Bu mifi dağıtmağa çalışmaq və uşağı müvəffəqiyyətə çatdırmaq lazımdır. Eyni zamanda, 5 yaşlı uşaq başa düşməlidir ki, məktəb yolu təkcə qızılqüllərlə bəzədilməyib və heç kim onu heç bir səbəb olmadan, hətta hər xırda şeyə görə tərifi etməyəcək. Uşaq evdə daimi tərif və bəyənməyə alışmışsa, ona daha müstəqil olmağı öyrətməyə çalışın, hər addımı üçün deyil, bitmiş nəticəsi üçün tərifiyin, uşağın özünü deyil, əməli qiymətləndirin. Belə çıxır ki, məktəbə psixoloji hazırlıq bütün məktəbəqədər həyatdır. Ancaq məktəbdən bir neçə ay əvvəl də, lazım gələrsə, bir şeyi düzəldə və gələcək birinci sinif şagirdinin sakit və sevinclə yeni dünyaya girməsinə kömək edə bilərsiniz.

Limunər Əmrəhli və Nurəngiz Rzəyevanın müəllifi olduğu “Uşaq psixologiyası” dərslində göstərilmişdir ki, 5 yaşda motivasiya sahəsində diferensiallaşma gedir və tədricən bu proses sürətlənir. Diferensiallaşmış motivlər: mənəvi, əxlaqi, oyun, təlim və s. bölünür. Hər bir motivasiya özündə uşağın təbii tələbatlarının sosial davranışla pərdələnmiş məzmununu ifadə edir (2, s.207).

Motivasiya sahəsində məktəbəqədər dövrün sonunda psixoloji hazırlığın təmin edilməsi üçün aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilməlidir:

- Yeni motivlər (tələbatlar, xüsusən də sosial tələbatlar) yaranmalıdır. Sosial motivlərə rəqabət, dəstək, kömək, nailiyyət, cəmiyyət tərəfindən tanınma kimi istəklər aiddir;

- Məktəbəqədər dövrün sonunda uşağa artıq bəlli olur ki, onu ətrafın gözündə əhəmiyyətli edən onun həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. Öyrənmə ilə müqayisədə oyunun fəaliyyət olaraq cəmiyyət tərəfindən əhəmiyyəti daha aşağıdır. Bu da öz növbəsində uşaqda öyrənmə motivasiyasının yaranmasına səbəb olur;

- Motivlər iyerarxiya şəklində olur. Yəni öyrənmə motivləri geniş sosial motivlərin (yeni nəşə öyrənmək), təlim-tədris və özünütəhsil (bilik və bacarıqlara müstəqil yiyələnmə) motivlərinin əlaqəsi ilə yaranır. Onların arasında biri aparıcı olur. Beləliklə, motivasiya sahəsində motivlərin arasında iyerarxik əlaqələr formalaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı. 2008. 386 s.
2. Əmrahlı L., Rzayeva N. Uşaq psixologiyası (dərs vəsaiti). Bakı: 2010, 358 s.
3. Məmmədova A. Uşaq bağçasında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması. Bakı: 2007
4. Kərimov Y.Ş. Uşaq bağçası və ailədə uşaqların məktəbə hazırlanması. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə. 1977. №1. s.3-8.

SUMMARY

Solmaz Jabbarova

**COMPONENTS OF PSYCHOLOGICAL PREPARATION
FOR SCHOOL EDUCATION**

The article talks about children entering school, how this process radically changes their entire lifestyle, about the stage of habituation and adaptation to the requirements, rules and norms at school age. And basically the importance of psychological preparation for school comes to the fore. The problem of psychological readiness for school has recently become very popular among researchers in various specialties. Admission of five-year-old children to school in our country is determined by biological age, otherwise known as passport age. Although adaptation to school is not so difficult for children studying in preschool educational institutions, children studying at home face a number of difficulties in these matters.

Not taking into account the unique psychological characteristics of the preschool period is a very serious mistake. It is at this stage that the article reflects the importance of taking into account the psychological readiness of children for school, the conditions that need to be created for their more successful activities in the learning process, as well as the responsibility of parents in this regard.

Key words: *Five-year-old child, school preparation, psychological preparation, component.*

РЕЗЮМЕ

Солмаз Джаббарова

**КОМПОНЕНТЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ К
ШКОЛЬНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ**

В статье рассказывается о поступлении детей в школу, о том, как этот процесс коренным образом меняет весь их образ жизни, об этапе привыкания и адаптации к требованиям, правилам и нормам в школьном возрасте. И в основном на первый план выдвигается важность психологической подготовки к школе. Проблема психологической готовности к школе в последнее время стала очень популярной среди исследователей различных специальностей. Прием пятилетних детей в школу в нашей стране определяется биологическим возрастом, иначе называемым паспортным возрастом. Хотя адаптация к школе не так сложна для детей, обучающихся в дошкольных образовательных учреждениях, дети, обучающиеся дома, сталкиваются в этих вопросах с рядом трудностей.

Не учитывать своеобразие психологических особенностей дошкольного периода - очень серьезная ошибка. Именно в статье на этом этапе отражена важность учета психологической готовности детей к школе, условий, которые необходимо создать для их более успешной деятельности в процессе обучения, а также ответственности родителей в этом отношении.

Ключевые слова: *Пятилетний ребенок, школьная подготовка, психологическая подготовка, компонент.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Taleh Fərman oğlu Xəlilov

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

MƏMMƏD RƏCƏBOV

mamedrecebov52@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.018

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ORTA ƏSRLƏR MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN KONSTRUKTİV QURULMA ÜSULLARI

Məqalədə Naxçıvan MR ərazisində yerləşən orta əsrlərə aid monumental memarlıq abidlərinin konstruktiv quruluşu araşdırılmışdır. Abidələrin konstruktiv quruluşunun tədqiqi göstərir ki, onların bugünə kimi qalmalarının əsas səbəbi bədiiliklə memarlığın ahəngdar şəkildə birləşdirməklə mühəndis quruluşunun yüksək səviyyədə olmasıdır. Qədim memarlıq formalarının o cümlədən türbələrin konstruksiyasının formaları müəyyən qədər tədqiq edilsə də onların konstruksiyaları hesablanmamışdır.

Səlcuk dövründə inşa edilən memarlıq formalarının və türbələrinin konstruksiyasında elə bir inşaat mühəndisliyi sistemi tətbiq edilmişdir ki, bu əsərləri inşa edən memarlar həm nəzəriyyəşi, həm memar, həm də mühəndisdir.

Açar sözlər: Memarlıq abidəsi, ahəngdarlıq, kompozisiya, həndəsi qurma, mütənasiblik, günbəz, çatma tağ

Orta əsrlər Azərbaycan memarları şəhərsalma və memarlıq işinə çox önəmli və orjinal töhfələr vermişdir. Bu qatqının əsas bölümünü Azərbaycanda tikilmiş çoxlu sayda memarlıq abidələri təşkil edir. 9-cu əsrin sonu 10-cu əsrdə Yaxın Şərqdə şəhərlər güclü inkişaf mərhələsi keçirmişdir. Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı kimi iri ticarət, mədəniyyət mərkəzləri olmuş şəhərlər 10-12-ci əsrdə daha sürətlə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Naxçıvan və Təbriz gözəlliyinə görə xilafət paytaxtı Bağdadla müqayisə olunurdu. 12-13 əsr şəhərlərinin daha da inkişafı Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin çiçəklənməsi ilə əlaqədardır (3, s.12).

12-ci əsrdə yaşayıb-yaratmış Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndəsidir. Əcəmi Naxçıvani Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtı Naxçıvanda dünya əhəmiyyətli abidələr sırasına daxil edilmiş bir sıra əsərlər yaratmışdır.

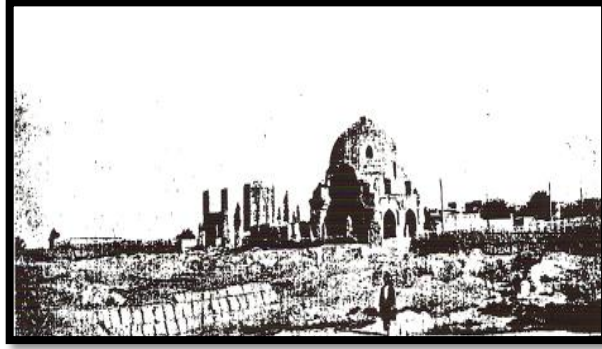
Yusif ibn Küseyr türbəsi, atabəylər kompleksinə daxil olan Möminə Xatun türbəsi, Cümə camii, mədrəsə və saray tikililəri, qoşa minarəli baştağ kompozisiyası şəklində qurğu və mənbələrdə "darülmülk" adlanan Eldəgizlər sarayını yaratmışdır (3, s.44).

Əcəminin məlum olan ilk əsəri Naxçıvan şəhərində tikilmiş Yusif ibn Küseyr türbəsidir. Xalq arasında Atababa türbəsi kimi tanınan türbədə bədiiliklə memarlığın tektonikası ahəngdar şəkildə birləşdirilmişdir. Türbənin üzərindəki kitabədə onun 1162-ci ildə Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani tərəfindən tikildiyi və orada dəfn olunmuş şəxsin adının Yusif Küseyr oğlu olduğu göstərilmişdir. Türbə yeraltı hissədən və səkkizbucaqlı yerüstü gövdədən ibarətdir.

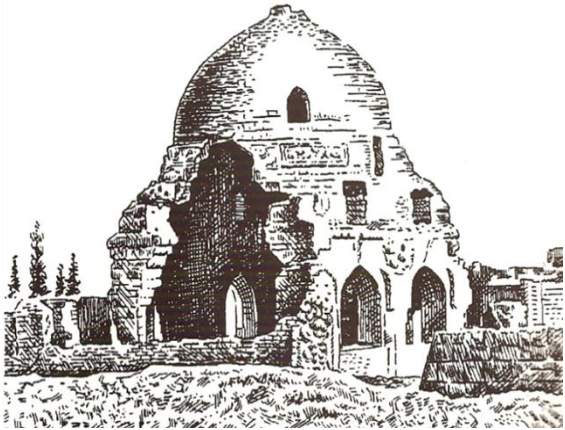
Səkkizüzlü türbənin çıxıntılı həll edilmiş tilləri sadə hörgülü kərpic; səthləri isə həndəsi formalı ornamentlərlə bəzədilmişdir. Ornamentlər kiçik kərpiclərdən quraşdırılmış, gəc məhlulu ilə tava şəklində birləşdirilərək səthlərə bərkidilmişdir (3, s.45). Abidənin ikiqat örtüyünün günbəzi çatma tağ, xarici günbəz isə piramida şəklindədir. Sərdabə ilə yerüstü arasındakı günbəz də çatma tağ formasında həll edilmişdir.

10-13-cü yüzillikdə Azərbaycanın çox yerində bişmiş kərpic tikinti materialı olmuşdur. Kərpic dekoru Azərbaycan memarlığında özünün inkişaf zirvəsinə 12-ci yüzillikdə çatmışdır. Səlcuk

memarlığında kərpic dekorunun ən mürəkkəb, ən zəngin örnəkləri “giriş” (düyün) adlanan xüsusi hündəsi ornamentlərlə yaradılmışdır. Giriş naxışlarını əmələ gətirən elementlər hündəsi formalardan (çoxbucaqlılar, yaxud ulduzlardan, ya da onların birləşməsindən) ibarətdir. Giriş naxışlarının memarlıq dekorunda aparıcı olması və memarlıq obrazına güclü təsiri baxımından Yusif Küseyr oğlu türbəsi Azərbaycan memarlığında yeni mərhələdir. Səkkizbucaqlı gövdəsi olan bu incə nisbətlı abidənin üz tağ taxçalarının düzbucaqlı səthi mürəkkəb quruluşlu, iri elementli kərpic giriş naxışları ilə örtülmüşdür (4.s.5-6).

Türbənin divarları o qədər qalın olmasa da (80 sm), günbəzin konstruktiv möhkəmliyi onun uzunömürlüyünü təmin etmişdir. Konstruktiv halın yüksək olması nəticəsidir ki, Azərbaycan qülləvari türbələri içərisində üst piamidal örtük 800 ildən artıq bir müddətdə dağılmamış qalıb. (4.s.42).

Türbənin yeraltı sərdabəsi və yerüstü qülləsi səkkizbucaqlı prizma formasında olduğundan planda düzgün səkkizbucaqlıdır. Bu o deməkdir ki, türbənin bütün konstruktiv ölçüləri kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sisteminə əsasən müəyyən olunmuşdur (3. s.47).

Yusif ibn Küseyr türbəsi konstruksiyasına, tektonik aydınlığına, hissələrin mütənasibliyinə, mühəndis quruluşunun səviyyəsinə görə yüksək bədii memarlıq nümunəsidir.

Möminə Xatun türbəsi

Əcəminin memarlıq prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi əsasında yaratdığı on guşəli Möminə Xatun türbəsi monumental abidədir.

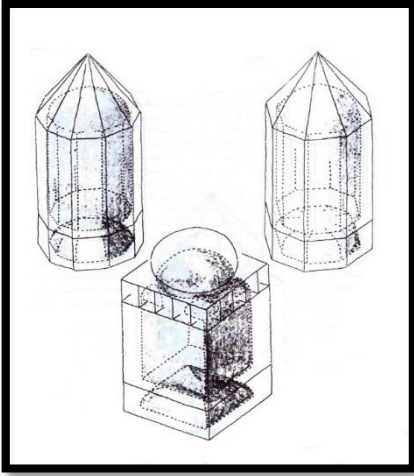
Bu türbə 1186-cı ildə tikilmişdir. Möminə Xatun türbəsi prizmatik gövdəli qülləvari türbələrin şah əsəridir. Naxçıvanın baxımlı bir yerində ucalan bu türbə özündən əvvəlki və sonrakı türbələrədən ölçü iriliyi və plan mürəkkəbliyi ilə üstündür. Özüllü gövdəsi olan Möminə Xatun türbəsinin mükəmməl dayaq sistemi, tektonik quruluşu var. Üzərindəki kufi xətti ilə yazılmış kitabədə türbənin Azərbaycan Atabəyi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadının şərəfinə tikildiyi göstərilmişdir.

Bəzi tədqiqatlara görə sərdabədə Atabəylər dövlətinin başçısı Şəmsəddin Eldəgiz, onun arvadı Möminə Xatun və oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan dəfn olunmuşdur (2, s.327).

Türbənin ilkin hündürlüyü 34 metr olmuş, sonralar 8 metr hündürlükdə xarici örtüyü dağılmışdır.

Türbə yeraltı və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Yeraltı sərdabə hissəsi orjinal quruluşlu olub,

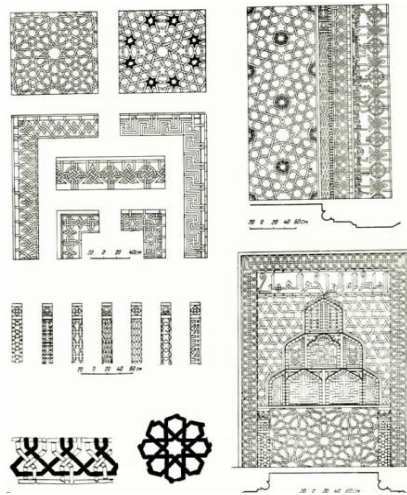
bədii baxımdan zəngin tərtibata malikdir. Mərkəzdə yerləşmiş sütundakı onbucaqlının hər bir küncünə doğru tağ salınmışdır.

Alt qatın möhkəmliyində qalın onüzlü dayağ xüsusi rol oynayır. Dayağın yan tərəfləri divarların sivri tağbəndləri ilə birləşməsi nəticəsində göbələkvari bütöv örtük konstruksiyası yaranmışdır. Göbələkvari dayağın tinlərindən qarşı künclərə kərpic qabırğalar- nervürlər atılmışdır. Bu qabırğalar ulduzvari karkas yaradır ki, bu da konstruksiyanın möhkəmliyini və dayanıqlığını artırmaqla tektonik gözəllik yaradır (4.səh 46).

Mərkəzdə yerləşmiş sütundan onbucaqlının hər bir küncünə doğru bir tağ salınmışdır. Türbənin sərdabəsindəki bu quruluş sonralar Qərbdə qotika memarlığında tətbiq olunmuşdur.

Türbənin yərüstü hissəsi xaricdən on güşəli, daxildən isə dairəvidir. Bişmiş kərpicdən tikilmiş Möminə Xatun türbəsinin bucaqları çıxıntı şəklində, səthləri isə batıq formada həll edilmişdir. Türbənin bucaqlarındakı çıxıntılar kufi xətti ilə işlənmiş kitabələrlə örtülmüşdür. Bu kitabələrin uzunluğu 500 m çatır. Türbənin əvvəlki dövrlərə nisbətən mürəkkəb quruluşlu həndəsi ornamentləri firuzəyi kaşlarla zənginləşdirilmişdir.

Türbənin qərb hissəsi işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Burada səth iki yerə bölünmüş, aşağı hissədə giriş qapısı, yuxarı hissəsində isə ornamental bəzəklər verilmişdir. Memarın adı abidənin tikilmə tarixini göstərən kitabələr baştağdan yuxarıda həkk edilmişdir.

Türbənin ornamentlərini Əcəmi həndəsi sistemləri xatırladan mürəkkəb naxış şəbəkəsi ilə hörmüş, kufi xətti kitabələrini ornament bəzəklərinə uyğunlaşdıraraq abidənin ümumi kompozisiyasına daxil etmişdir. Türbənin sadə quruluşlu daxili səthi gəc ilə suvanmış, künbəzin iç tərəfinə 4 medalyondan ibarət bəzək vurulmuşdur.

Memar Əcəmi öz şah əsərində - Möminə Xatun türbəsinin dükorunda Yusif Küseyr oğlu türbəsində qoyduğu konstruksiyasını inkişaf etdirərək girih yaradıcılığını tam zirvəyə qaldırmışdır. Bu abidədə abidənin nəhəng özülü – gövdəsi başdan başa kərpic naxış üzlüyünə tutulmuşçdur (4.s.6)

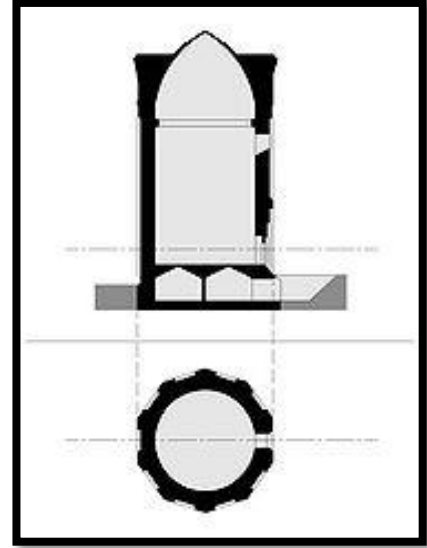
Əcəmi türbənin qülləvari prizmatik tutumunun həndəsi gözəlliyini pozmaq üçün giriş qapısı olan üzünün quruluşunu digərlərindən ayırır.

Kompozisiya yetginliyinə, ayrıntıların incə zərif işlənməsinə və memarlıq həllinə görə türbə orta əsrlər memarlıq sənətinin şah əsərlərindən sayılır.

İstər dahi memarlıq ideyası, istərsə də yüksək icra keyfiyyətinə görə nadir olan, orta əsr Şərqi böyük istedadı malik Əbubəkir oğlu Əcəmi tərəfindən yaradılmış – Yusif ibn Küseyr və Möminə Xatun türbəsi Naxçıvan memarlığının bütün ustalığı və qabiliyyətinin cəmlənməsi ilə gözəldir.

Qarabağlar türbəsi

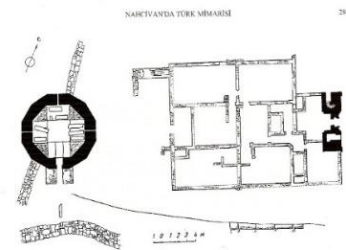
Orta əsrlərə aid Qarabağlar türbəsi Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində Azərbaycan memarlıq abidəsidir. Türbə memarlıq kompleksinə daxildir. Kompleksə Qarabağlar türbəsidən başqa qoşa minarə və onların arasında yerləşən dini bina qalıqları da daxildir. Qoşa minarənin 12-ci əsrin sonu 13-cü əsrin əvvəllərində tikildiyi ehtimal olunur. Minarələri bir-birinə bağlayan baştağ isə 14-cü əsrə aiddir. Baştağın üzərində Elxani hökmdarı Hülaki xanın arvadı Quti xanımın adı yazıldığından, onun Quti xanımın şərəfinə tikildiyi güman edilir.

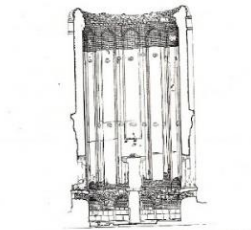
Əcəmi Naxçıvaninin çoxüzlü (prizmatik) gövdəli qülləvari türbələrini təkamül prosesində oynadığı həlledici rolunu Əhməd Əyyub ibn Əl-Hafiz Naxçıvani yuvarlaq (silindrik) gövdəli türbələrdə oynamışdır. Çoxüzlü gövdəli olan türbələrin təkamül prosesi Möminə Xatun türbəsinə başa çatmışdısa, yuvarlaq gövdəli türbələr ən kamil biçimi Əhməd Naxçıvanin Qarabağlar kəndində ucaltdığı Quti Xatun türbəsinə aldı.

Sərdabə və yerüstü türbədə ibarət olan Qarabağlar türbəsinə qülləvari türbələrin əsas xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Daş kürsülük üzərində dəstə şəklində birləşən 12 yarım silindrik çıxıntı Qarabağlar türbəsinin yerüstü kompozisiyasını əmələ gətirir. Çıxıntılar divarın ümumi həcmi azaltmaqla yanaşı türbəyə qala əzəməti verir. Türbənin 12 bucaqlı yeraltı sərdabəsinin divarları daşdan, künbəzləri isə kərpicdən hörülmüşdür. Qarabağlar türbəsinin səthi qırmızı və firuzəyi kaşılı kərpiclə örtülmüş, hündəsi ornamentləri xatırladan kitabələrlə bəzədilmişdir.

Türbənin kompozisiya xüsusiyyəti 4 baştağı olmasıdır. Bu baştağlar şimal, cənub, qərb və şərq istiqamətində yerləşərək türbəyə 4 fasadlı görkəm verir. Baştağın səthi kaşı ilə örtülmüş, hündəsi və

Çizim 21: Qarabağlar Türbəsinin, giriş planı (Leyferm-Romanovskiy və Selyutskiy 1983).

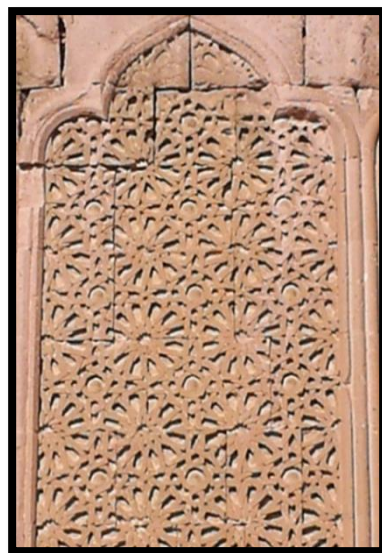
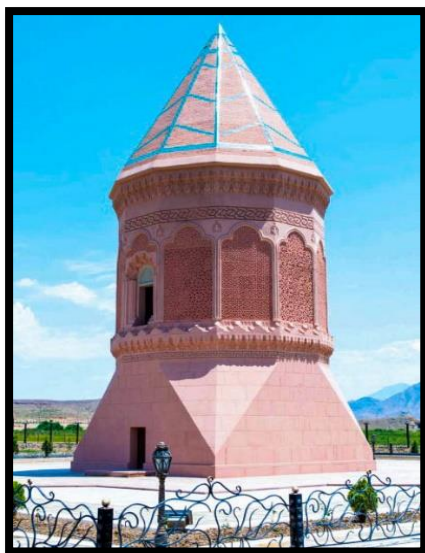
Çizim 20: Qarabağlar Türbəsinin, giriş planı (Leyferm-Romanovskiy və Selyutskiy 1983).

nəbati naxışlarla bəzədilmişdir.

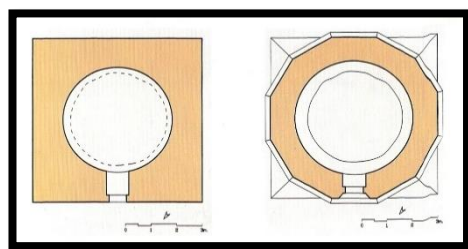
Türbənin qülləsi səkkizbucaqlı postament üzərində qurulmuşdur. Minarələr 19,5 x 19,0 x 5 sm ölçülü qırmızımtıl və boz kərpicdən hörülmüşdür. Türbə və minarə hörgülərində əhəng məhlulundan istifadə edilmişdir. Türbənin konus şəklində olan yuxarı günbəzi və müvafiq kitabələr dağıldığından onun inşa tarixini dəqiq təyin etmək olmur. Lakin bütün tədqiqatlar türbənin 14-cü əsrin əvvəllərində tikildiyini göstərir. Qarabağlar türbəsi ilə Bərdə türbəsinin oxşarlığına əsasən bu abidələrin eyni memarlıq abidələri olduğu ehtimal edilir (2.səh 253). Qarabağlar türbəsi ilə Bərdə türbəsinin oxşarlığına və hər ikisinin 14-cü əsrin əvvəllərində tikildiyinə əsasən bu abidələrin eyni memarın (Əhməd ibn Əyyub Əl-Hafiz Naxçıvani) əsəri olduğu ehtimal edilir.

Gülüstan türbəsi

Gülüstan türbəsi orta əsrə aid Azərbaycan memarlıq abidəsidir. Culfa rayonunun Gülüstan (Keçmiş Cuğa) kəndinin yaxınlığındadır. Möminə Xatun türbəsinin təsiri ilə 13-cü əsrin əvvəlində tikilmiş Gülüstan türbəsi Azərbaycanın qülləvari türbələri qrupuna daxildir. Türbənin 12 üzlü gövdəsi qırmızı qumdaşından, orjinal quruluşu kürsülü (küncləri kəsilmiş kub formasındadır) işə yonulmuş daşdan tikilmişdir.

Azərbaycanın digər türbələrindən fərqli olaraq, Gülüstan türbəsinin sərdabəsi yerüstü hissədə (kürsülüyündə) yerləşir. Türbənin səthləri oyma həndəsi ornamentlərlə bəzədilmiş, dekorativ taqlarla çərçivələnmişdir. Gövdənin oturacaqla birləşən hissəsi, eləcə də günbəzə keçid yeri stalaktit şəkilli oyma qurşaqla əhatə olunmuşdur. Ornamentlərlə digər bəzək elementlərinin üzvü surətdə birləşdirilməsi və əlaqələndirilməsi abidəyə qabarıq və elastik görkəm verir (2.səh 171).

Türbənin alt kamerası planda xaricdən tərəfinin uzunluğu 6,65 m olan kvadrattır. Bu kvadratın daxilindəki çevrə daxilinə çəkilən düzgün 12 bucaqlı daxilində kvadratik sistemə keçməklə qurma əməliyyatı aparılıb. Nəticədə daxili silindrik quruluşun çevrəsi alınmışdır. Planın qurulmasında olan qanunauyğunluq türbənin şaquli quruluşunun inkişafını müəyyən edir.

Daxili silindrik çevrənin radiusu $r=4,7m$ (4.səh 91)

Türbənin qülləvari tutumu onu üzərində saxlayan kürsünün quruluşu ilə üzvü surətdə bağlıdır. Gülüstan türbəsi formasına görə prizmatik və silindrik gövdəli minarə formasındadır. Memarlıq tarixində Gülüstan türbəsinin tutum kompozisiyası kvadrat formalı özüldən çoxüzlü quruluşa keçməyin ən mükəmməl nümunəsidir.

Kürsülük xaricdən kəsik piramida, daxilədən silindrik quruluşa malikdir. Bayır tərəfdən fərqli olaraq içəridə alt qat (sərdabi) və üst qat (qüllə) planda eyni olan silindrik biçimlidir.

Türbənin üst çadır özlüyü bütünlüklə dağılmışdır. Gülüstan türbəsinin fəza quruluşu çevrədən kvadrat əsasa, kubik tutumdan konik əsasa və beləliklə, mütənasiblik sistemlərinin bir-birinə keçməyinin bədii texniki həllinin parlaq nümunəsidir. (4.s.45)

ƏDƏBİYYAT

1. G.H.Məmədova, Z.G.Məmmədova. Orta əsrlər memarlığı (VIII – XIV əsrlər). II cild. Bakı. “Şərq – qərb”, 2013. 316 səh.
2. “Naxçıvan Ensiklopediyası” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası . Bakı, 2002.
3. A.X.Abbasov, E.A.Abbasov, E.N.Hüseynova “İslam memarlığı və inşaat”. Bakı, 2010, 84 səh.
4. O.Ə.Əliyev “Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq”. Naxçıvan, 2016, 140 səh.
5. F.Q.Məmmədov “Orta əsrlər memarlıq məktəblərinin əlaqələri” “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2013, 196 s.

SUMMARY

Mamed Radjabov

THE MIDDLE AGES IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC METHODS OF CONSTRUCTIVE IMPACT OF ARCHITECTURAL MONUMENTS

The article examines the constructive structure of monumental architectural monuments of the Middle Ages located on the territory of Nakhchivan MP. A study of the structural structure of the monuments shows that the main reason for their survival to this day is the high level of engineering construction due to the harmonious combination of art and architecture. Although ancient architectural forms, including tomb designs, have been studied to some extent, their designs have not been calculated.

The construction of architectural forms and tombs built during the Seljuk period used such a civil engineering system that the architects who built these works were simultaneously theorists, architects and engineers.

Key words: *Architectural monument; harmony; compound; geometric construction; proportionality; dome; reach the arch.*

РЕЗЮМЕ

Мамед Раджабов

СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В НАХЧИВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ МЕТОДЫ КОНСТРУКТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ПАМЯТНИКОВ АРХИТЕКТУРЫ

В статье исследована конструктивная структура монументальных архитектурных памятников средневековья, расположенных на территории Нахчыванской МР. Изучение структурной структуры памятников показывает, что основной причиной их выживания до сегодняшнего дня является высокий уровень инженерного сооружения за счет гармоничного сочетания искусства и архитектуры. Хотя формы древних архитектурных форм, в том числе конструкции гробниц, в некоторой степени изучены, их конструкции не просчитаны.

При строительстве архитектурных форм и гробниц, построенных в сельджукский период, применялась такая гражданская инженерная система, что архитекторы, строившие эти произведения, были одновременно теоретиками, архитекторами и инженерами.

Ключевые слова: *Архитектурный памятник; гармония; состав; геометрическое построение; пропорциональность; купол; дойти до арки.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq elmləri doktoru, dosent İnarə Eldar qızı Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

HİCRAN ƏLİYEVƏ
aliyevah8@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.011

AZƏRBAYCAN XALQ MAHNILARININ TARİXİ

Yetişməkdə olan gənc nəslin vətənpərvərlik, dövlətimizə və xalqımıza məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsi ən mühüm sahələrdən biridir. Tarixə nəzər saldıqda xalqımızın başına gələn müsibətlərin səbəblərini araşdırdıqda parçalanma, bölünmə, birlik hissindən uzaq olma kimi xoşagəlməz halların nəticəsində torpaqlarımızın bölünüb, parça-parça qonşularımızın hakimiyyəti altına düşdüyünü görürük. Ən çətin günlərdə bir olub, bir ideya altında düşmənlərimizə dəmir yumruq göstərmək, haqqımız olanı almaq kimi qüdrətimizin olduğunu dünyaya göstərdiyimiz bir zamanda şagirdlərdə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq hissələrinin aşılmasında ən təsirli vasitə milli musiqimizin incilərinin ifasını təşkil etməkdir.

Azərbaycan xalq və bəstəkar mahnıları musiqi irsimizin əsasını təşkil edir, desək, yanılmırıq. Öz kökünü aşıq musiqisi və muğamlarımızdan götürən bu incilər milli sərəvətimizdir. Zaman-zaman yağdı düşmənlər onları özününküləşdirməyə çalışaraq, dünyaya təqdim etmək istəsə də, bacarmamış, musiqiçilərimizə dövlətimizin göstərdiyi dəstək nəticəsində dünya arenasında mədəniyyətimizin təbliği ilə bu xəzinə qorunub gələcək nəsillərə ötürülmüşdür.

Xalq və bəstəkar mahnıları arasında tarixi, qəhrəmanlıq məzmununda yazılmış mahnılar xüsusi yer tutur. Elə bir Azərbaycan bəstəkari tapılmaz ki, yaradıcılığında vətənə məhəbbəti əks etdirən musiqi parçası olmasın, müasir qloballaşma dövründə gənc nəslin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi hər bir Azərbaycan vətəndaşı qarşısında böyük məsuliyyət yaradır. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə yeniyetmə və gənclərdə vətəndaşlıq hissələrinin yüksəldilməsi, onların Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə ruhunda tərbiyə edilməsi üçün tarixi və qəhrəmanlıq mövzusunda yazılmış mahnıların məktəblərdə tədrisi zamanı onların dərsləklərə salınması, şagirdlərə öyrədilməsi məsələsi hər zaman olduğu kimi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Açar sözlər: Xalq mahnıları, musiqi, Azərbaycan, tarix, muğam sənəti

Azərbaycan xalq mahnıları musiqi folklorunun geniş bir hissəsini təşkil edir. Bu musiqi irsi müxtəlif tarixi dövrlərdə, fərqli tarixi şəraitdə öz şəklini dəyişmiş, formalaşmış və inkişaf etmişdir. Xalq mahnılarında xalqın yüksək mənəviyyəti, onun ümid və arzuları, əhvali-ruhiyyəsi tərənnüm olunur. Bədii-estetik gücünə və tez qavranılmasına görə xalq mahnıları ən geniş yayılmış bir janrdır. Xalqın təşəkkülü prosesində yaranmış və inkişaf etmiş bu mahnılar xalqın tarixini, məişətini, dünyagörüşünü, arzu və istəklərini təcəssüm etdirir. Qədim dövrlərdən şifahi şəkildə nəsildən-nəsilə keçərək, cilalanmış və təkmilləşmiş formada bizə gəlib çatmış xalq mahnıları mövzu dairəsinin əhatəliliyi, ifadə vasitələrinin genişliyi ilə diqqəti cəlb edir.

“İlk gözəl nəğmə və rəqs melodiylarının yaradıcısı xalq özüdür” – deyən Üzeyir Hacıbəyli tamaşaçıların tələblərini ödəmək üçün hər bir gənc bəstəkara yaradıcılığa başlamadan öncə xalq mahnılarını, folkloru dərinlən mənimsəməyi məsləhət görürdü. Dahi bəstəkarımız bu barədə yazırdı: “Şəxsən öz haqqımda bunu deyə bilərəm ki, mən xalq musiqisini əsaslı surətdə öyrənməyincə böyük əsərlər yazmağa tələsməmişəm” [4, s.33].

Qədim zamanlardan bu günə qədər insanlar toy zamanı və yaxud bayram və bir çox şadlıq günlərində ikitərəfli deyişmələr oxuyar, çalıb-oyunayar və ya bir şəxs öldükdə yas qurub avaz ilə hamı birdən münasib sözlər oxuyub, sonra ağladar. Belə halda musiqi xalq adətlərindən biri hesab olunur

və hamılıqla icra edilir. Həmçinin bir iş zamanı (təklidə də icra olunur) əkin əkəndə, mal-qara otaranda və sairə zümkümə etmək geniş bir adətdir.

Musiqişünas M.S.İsmayılov “Azərbaycan xalq musiqisinin janrları” kitabında xalq musiqisinin üç janr qrupu haqqında məlumat verir. Birinci qrup bəhrli janrdır ki, buraya mahnı, rəqs, diringi və rənglər aiddir. O göstərir ki, mahnılarında ən yaxşı oğul və qızlarımızın qorxmaz surəti, igidlik və qəhrəmanlığı, onların ümid və arzuları tərənnüm olunur. Bununla bərabər, tədqiqatçı zəhmət proseslərinin, toy və yas mərasimlərinin və ənənələrinin də xalq mahnılarında əks olunmasından söz açır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan xalq mahnıları çoxjanrlı olduğu kimi, mətn və məzmun cəhətdən də çoxcəhətlidirlər [1, s.19].

M.S.İsmayılovun Azərbaycan xalq mahnılarının mahiyyəti haqqında irəli sürdüyü bir sıra fikirlər var. O yazır: “Azərbaycan mahnılarını və ümumiyyətlə, xalq musiqimizin başqa nümunələrini qavraya bilməyənlərdə ilk nəzərdə elə təsir oyana bilər ki, guya bu musiqi yeknəsəq və monotondur. Lakin bu musiqiyə yaxından bələd olan hər kəsin qəlbinə, daxili aləminə Azərbaycan melodiylarının və xüsusən xalq mahnılarının nüfuz etdiyini görə bilərik. Xalq mahnılarında melodiyanın ifadəli olması bir daha ona görə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, Azərbaycan xalq musiqisi, əsas etibarilə birsəslidir. Demək olar ki, bütün mahnılar bir nəfər tərəfindən birsəslə ifa olunur. Həqiqətən iki nəfər tərəfindən deyişmə şəklində ifa olunan bəzi mahnılar da vardır... Azərbaycan xalqının musiqiyə olan münasibətini tədqiq etdikdə bir tərəfdən musiqinin xalqın iştirakı ilə icra olunan bir adət, digər tərəfdən isə bir peşə olduğu aydın görünür” [5, s.46].

Azərbaycan xalq mahnılarının melodiylarındakı xırdalıqlar, səs çalarları, onların inkişaf istiqamətləri, intonasiya münasibliyi və s. musiqi tədqiqatçılarımızın da diqqətini cəlb etmişdir. Xalq mahnılarının mətnindən söz açıqda musiqişünas xalq poeziyasının səciyyəvi cəhətlərini göstərmiş və xalq mahnılarının mətnini qoşma, dübeyti, bayatı və bu kimi poetik formalar təşkil etməsini vurğulamışdır [2, s.36].

Xalq mahnılarımızın qorunub saxlanması, sevilməsi və nəsil-dən-nəslə ötürülməsində xanəndələrimizin rolu böyükdür. Xalq mahnılarının ifası zamanı onların muğam parçalarına tez-tez müraciət etməsini müşahidə etmək mümkündür. Bu hala təsniflərin ifası zamanı da təsadüf olunur. Bunu “Şifahi ənənəli professional Azərbaycan musiqisi” kitabında R.Zöhrabov da qeyd edir. Xalq mahnılarının ifası zamanı muğam parçalarından istifadə onları ifa edən xanəndənin istəyindən və mahnının özünün quruluş xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə ki, bəzən xanəndələr iki xalq mahnısını ardıcıl ifa etdikləri zaman ortada muğam parçasına müraciət edir. Bu zaman, əsasən, eyni lada əsaslanan mahnılara üstünlük verilir. Mahnıların xarakterinə gəldikdə isə, onların seçimi sərbəstdir, birinci mahnı lirik xarakterdədirsə, ikincisi şən əhvali-ruhiyyəli və ya mahnıların hər ikisi oynaq, şən ruhlu ola bilər.

Azərbaycan muğam sənətini təbliğ və tədris edən, yaşadan ustad xanəndələrimiz təkcə mahnılarımızı oxumaqla kifayətlənməmiş, özləri də yeni mahnılar yaradaraq musiqi xəzinəmizi zənginləşdirmişlər. Onların arasında Cabbar Qaryağdıoğlu, Xan Şuşinski, Arif Babayev, Əlibaba Məmmədov, Hacıbaba Hüseynov, Qulu Əsgərov, Məmmədbağır Bağırzadə, Cənəli Əkbərov, Qəzənfər Abbasovun adını çəkə bilərik [3, s.76].

Xalq mahnılarımız arasında önəmli yer tutan lirik mahnı janrdır. Lirik xalq mahnıları ilə daha çox qarışdırılan, bəzən hətta eyniləşdirilən folklor mahnıları ailə-məişət mahnılarıdır. Lirik mahnı gözəllik və məhəbbət duyğularından təkan alır. Əlbəttə, gözəllik və məhəbbətlə bağlı olan heç də bütün duyğular lirik mahnıya çevrilə bilmir və yaxud lirik mahnı yarada bilmir. Bir çox hallarda güclü lirik duyğuları hərəkətə gətirən, onu qeyri-adi, unudulmaz edən, başqalarına təsir göstərmək gücü verən diqqətçəkici bir hadisənin olması da mahnılaşma prosesində mühüm rol oynaya bilər.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalq musiqisinin əsasını ladlar təşkil edir. “Rast”, “Şur”, “Segah”, “Şüştər”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz” və “Humayun” Azərbaycan musiqisinin yeddi əsas ladıdır. Təbii ki, Azərbaycan xalq musiqisində 7 ladin hamısı eyni dərəcədə istifadə olunmur. Bunlardan ən çox yayılanı “Şur” və “Segah” ladları olsa da, “Rast”, “Şüştər”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz” ladları üzərində qurulmuş xalq mahnılarımız da kifayət qədərdir. Qeyd etməliyik ki, “Humayun” ladi üzərində qurulan xalq musiqi nümunələrimiz isə azdır.

“Rast” ladı: “Tütü nənəm”, “İş başında”, “Söhbət saz ilə”, “Meyvələrdən üç meyvə var”, “Bulud zülfü”, “Araz üstə”, “Həsiri basma”, “Süsən sünbül”, “Əlində sazım”, “Almanı atdım xarala”, “Sona xanım”, “Yar gəlir”, “Gəl-gəl”, “Sürməli qız”, “Ay dilbər”, “Yadıma sən düşəndə”, “Mərənddən aşdım”, “Bağçadan gələn nə səsdir”, “Nə halətdir”, “Sürməli qız”, “Küsmüşəm səndən”, “Çal oyna”, “Sevgilim”, “Ahu kimi”, “Dedim bir busə ver”, “Gülə-gülə” və s.

“Şur” ladı: “Araxçının mənədir”, “Qadan alım”, “Bağa girdim üzümə”, “Ay dili-dili”, “Yaylıq”, “Gülə-gülə”, “Minəydim atın kəhrini”, “Üç gündən bəri”, “Gülə-gülə”, “Güləbətini”, “Gedək gözək bağçada”, “Qara tellər”, “Bu gələn yarə bənzər”, “Uca dağlar başında”, “Naxçıvan”, “Bəh-bəh”, “Gül açdı”, “Ay qadası”, “Ağacda leylək”, “Alma”, “Aç xurcunu”, “Azərbaycan maralı”, “Qaragilə”.

“Segah” ladı: “Qaçaq Nəbi”, “Apardı sellər Saranı”, “Neylərsən”, “Ay bəri bax, bəri bax”, “Evləri var xana-xana”, “Üçtelli durna”, “Ay dərya kənarında”, “Ay qız sana mayiləm”, “Lay-lay”, “Qoy gülüm gəlsin ay nənə”, “Yar bizə qonaq gələcək”, “Xumar oldum”, “Nəbi”, “Yeri dam üstə yeri”, “Güloğlan”, “Bir cüt sona”, “Çalpapaq”, “Sona bülbüllər”, “Yaxan düymələ”, “O sürməli gözlərin”, “Şuşanın dağları”, “Gəl-gəl ahu balası”, “Get, ay batandan sonra”, “Ay bülbüllər” və s.

“Şüştər” ladı: “Göydə ulduz əllidir”, “Laçın”, “Mənzərəm”, “Gözəlüm sənə”, “Aman kəklik əlindən”, “Ay, Laçın”.

“Çahargah” ladı: “Ninni”, “Gəl-gəl sevirəm səni”, “Girdim yarın bağçasına” və s.

“Bayatı-Şiraz” ladı: “Səhər-səhər yaz çağı”, “Kəklik”, “Onu demə, zalım yar”, “Niyə balam”, “Aman ovçu”, “Uca barıdan aşırım”, “Əzizim, keçmə mənə”, “Qalalıyam”, “Qubanın ağ alması”, “Küçələrə su səpmişəm”, “Ay Laçın”, “Güloğlan”, “Səndən mənə yar olmaz”, “Ay lolu”, “Dağlarda çiçək”, “Lay-lay”, “Nə gözəldir” və s.

“Humayun” ladı: “Səni yanasan toyuq aparın”, “Könlüm düşdü diyar-diyar”, “Beşik başında” və s.

Azərbaycan xalq mahnıları rəngarəng mövzu və məzmunlara, aydın və konkret xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu baxımdan R.İsmayilzadə “Azərbaycan xalq musiqisi” kitabında onları dörd janr qrupuna bölmüşdür:

1. Əmək mahnıları
2. Mərasim mahnıları
3. Məişət mahnıları
4. Tarixi mahnılar [6, s.52].

Qeyd etmək lazımdır ki, bunlar da öz növbəsində müxtəlif növlərə ayrılır. Mahnılarda Azərbaycan xalqının əməyə, təbiətə sevgisi, ailə və uşağa münasibəti, ənənə və adətləri, istək və mehribanlığı, igidlik və qəhrəmanlığı tərənnüm olunur.

Tarixi mahnılar Azərbaycan xalq mahnı irsinin bir hissəsini təşkil edən tarixi mahnılarda xalqın həyatında baş vermiş hər hansı bir tarixi hadisələr və ya xalq qəhrəmanları əks olunur. Tarixi mahnılar iki qrupa bölünür:

1. İnqilabi mahnılar
2. Qəhrəmani mahnılar

Onu da bildirmək lazımdır ki, tədqiqatlarda çox zaman xalq qəhrəmanları Koroğlu və Nəbi haqqında mahnıların adı təkrarlanır. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı müəlliflər daha bir neçə müxtəlif mahnının adını çəkir. Məsələn, Üzeyir Hacıbəyli “Nəbi” mahnısından əlavə, “Mustafa Kamal”, “Rüstəm”, “Şalon gəlir” mahnılarını göstərib.

Azərbaycan xalq qəhrəmanlarından biri də Qaçaq Nəbidir. O, el sənətkarı olsa da, xalqa zülm edənlərə qarşı çıxış etmiş, mübarizə aparmışdır. Çox cəsur və igid idi. Nəbinin həyat yoldaşı Həcər cəsurlükdə ondan geri qalmırdı. Beləliklə, Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlığından bəhs edən “Qaçaq Nəbi” adlı mahnı yaranmışdır.

Azərbaycanda yayılan “Qaçaq Nəbi” mahnısı aşıq üslubunda və “Segah” muğamı əsasında. Bu mahnını, əsasən, zil səsli xanəndələr ifa edirlər.

I

*Boz at, səni sər tövlədə bağlaram,
Boz at, səni sər tövlədə bağlaram,*

*And içirəm səni məxmər çullaram,
ay Boz at, çullaram.
Əgər məni bu davadan qurtarsan,
Əgər məni bu davadan qurtarsan,
Qızıldan, gümüşdən səni nallaram,
ay Boz at, nallaram.*

II

*Gün gəlibdir günortanın yerinə,
Gün gəlibdir günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxdı atın belinə,
ay balam, belinə.
Əşrəfi, mirvari düzüb telinə,
Əşrəfi, mirvari düzüb telinə,
Qoy sənə desinlər: “Ay qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qaçaq Nəbi!”
Qoy sənə desinlər: “Ay qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qaçaq Nəbi!”*

Mahnının mətn əsasını aşiq yaradıcılığının poetik janrlarından biri olan qoşma təşkil edir. O, özündə 11 hecalı vəzlərin növbələşməsinə əsaslanır. Onlar bir-birilə *aabb* prinsipi əsasında qafiyələnir. Hər heca əksərən, hər nota düşür və bu səbəbdən melodiya xüsusi deklamasiya ilə seçilir.

IV sinif musiqi dərslərinə salınmış bu mahnı təkcə Azərbaycanda deyil, Gürcüstan, İran və Türkiyədə yaşayan azərbaycanlıların sevdiyi mahnı olub, xırda dəyişiklik, kiçik fərqlərlə azərbaycanlıların yaşadığı hər yerdə oxunulur.

Son dövrlərdə tarixi qəhrəmanlıq mövzusunda olan mahnılar sırasına “Mürsəl”, “Səttarxan”, “Mən bir türkəm”, “Necə qıydın”, “Gedən gəlmədi”, “Vətən şərqisi” və s. bu kimi mahnıların adları çəkilir. Bu mahnılara yaranma dövrü, mövzusu və məzmunu baxımından yanaşanda görürük ki, ən qədim tarixi mahnılar XVII əsrdə xalq qəhrəmanı Koroğlu və onun dəliləri haqqında yaranmış çoxsaylı mahnılardır. Onlar, əsasən, aşiq yaradıcılığında möhkəm yer tutub.

Bizə gəlib çatmış tarixi mahnıların nümunələri arasında yaranma dövrünə görə XIX əsrə aid edilən xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi və digər qaçaqlar haqqında mahnılardır. XX əsrdə isə tarixi mahnıların yaranması ilə bağlı bir neçə mərhələ özünü göstərir. Yəni inqilablar və müharibələr əsri olan XX əsrin xüsusilə I yarısında müxtəlif məzmunlu tarixi mahnılar yaranıb. XX əsrin əvvəlində Cənubi Azərbaycanda Səttarxanın başçılığı ilə xalq azadlıq mübarizəsi ilə əlaqədar mahnılar meydana gəlib. Türkiyədə Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi altında xalq inqilabının qələbəsi Mustafa Kamalı tərənnüm edən mahnılarda öz əksini tapıb.

Qəhrəmanlıq, inqilabi mahnılarda müəyyən xalq qəhrəmanlarının – real tarixi şəxsiyyətlərin adı çəkilir. Bu da həmin mahnıların konkret tarixlə bağlı olduğunu göstərir. Yəni mahnıda təsvir olunan qəhrəmanın hansı dövrdə yaşadığını və həmin dövrdə hansı tarixi hadisələrin-müharibələrin, xalq azadlıq mübarizəsinin, kəndli hərəkatının, inqilabların və s. baş verdiyini aydınlaşdırmaq mümkündür.

Tarixi mahnılar sayca az olmalarına gəldikdə, bunun əsas səbəbi onların XX əsrin 30-50-ci illərində toplanmasıdır. Sovet ideologiyası xalqın öz tarixi kökündən milli kimliyindən uzaqlaşması üçün özündə tarixi zamanı, qəhrəmanı, real şəxsiyyəti təcəssüm etdirən mahnıların xalq arasında yayılması, gələcək nəslə ötürülməsini istəməməsiydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xanəndələrinin yaradıcılığında xalqın milli şüurunun oyanmasına xidmət edən, mübarizəyə çağırış ruhlu mahnılar mühüm yer tutub. Məsələn: “Ayıl, ey millət”, “Mən bir türkəm”, “Millət istərsə”, “Məzlumlar marşı” və s. bu kimi mahnıların adlarını çəkmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova G. Musiqi dərslərində evristik texnologiyanın tətbiqi – məqalə, Musiqi elmi, mədəniyyəti və təhsilinin aktual problemləri. №1, ADPU, Bakı: 2018
2. Hacıbəyli Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: “Yazıçı”, 1985. 152 s.
3. Həsənova A. “Məktəb mahnı repertuarı”, Bakı: 2009
4. Həsənova A. “Musiqi və onun ibtidai siniflərində tədrisi metodikası”, Bakı: 2012
5. İsmayılov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı: “İşıq”, 1984. 100s.
6. Zöhrabov R.F. Şifahi ənənəli Azərbaycan professional musiqisi. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1996, 72 s.

SUMMARY

Hicran Aliyeva

HISTORY OF AZERBAIJAN FOLK SONGS

Educating the growing young generation in the spirit of patriotism and love for our state and people is one of the most important areas. When we look at the history and examine the causes of the calamities that befell our people, we see that as a result of unpleasant situations such as fragmentation, division, being far from the sense of unity, our lands were divided and fell under the rule of our neighbors piece by piece. In the most difficult days, when we show the world that we have the power to be united under one idea and take what is rightfully ours, the most effective means of instilling patriotism and heroism in students is to organize the performance of the pearls of our national music.

We would not be wrong if we say that Azerbaijani folk and composer songs form the basis of our musical heritage. These gems, which take their roots from ashiq music and our mugham, are our national treasure. From time to time, the enemy tried to make them his own, but failed to present them to the world, but as a result of the support shown by our state to our musicians, this treasure was preserved and passed on to future generations with the promotion of our culture in the world arena.

Among folk and composer songs, songs written in historical and heroic content occupy a special place. There is no such Azerbaijani composer whose creativity reflects love for the motherland, and educating the young generation in the spirit of national patriotism in the era of modern globalization creates a great responsibility for every Azerbaijani citizen. It is from this point of view that in order to raise the feelings of citizenship among teenagers and young people in our country, to educate them in the spirit of struggle for the territorial integrity of Azerbaijan, the issue of adding songs written on the theme of history and heroism to school textbooks and teaching them to students has retained its relevance as always.

Key words: Folk songs, music, Azerbaijan, history, mugham art

РЕЗЮМЕ

Хиджран Алиева

ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН

Воспитание подрастающего молодого поколения в духе патриотизма и любви к нашему государству и народу – одно из важнейших направлений. Когда мы смотрим на историю и изучаем причины бедствий, постигших наш народ, мы видим, что в результате таких неприятных ситуаций, как раздробленность, разделение, будучи далекими от чувства единства, наши земли были разделены и попали под власть наших соседей по частям. В самые трудные дни, когда мы показываем миру, что в наших силах объединиться под одной идеей и взять то, что принадлежит нам по праву, наиболее эффективным средством привития студентам патриотизма и героизма является организация исполнения жемчужин нашего национальная музыка.

Мы не ошибемся, если скажем, что Азербайджанские народные и композиторские песни составляют основу нашего музыкального наследия. Эти драгоценности, берущие свое начало в музыке ашика и наших мугамах, являются нашим национальным достоянием. Время от времени враг пытался присвоить их, но так и не смог подарить их миру, но в результате поддержки, оказанной нашим государством нашим музыкантам, это сокровище было сохранено и передано будущим поколениям вместе с продвижением нашей культуры на мировой арене. Среди народных и композиторских песен особое место занимают песни, написанные историко-героическим содержанием. Нет такого Азербайджанского композитора, творчество которого отражало бы любовь к Родине, а воспитание молодого поколения в духе национального патриотизма в эпоху современной глобализации возлагает большую ответственность на каждого гражданина Азербайджана. Именно с этой точки зрения в целях повышения гражданственности среди подростков и молодежи нашей страны, воспитания у них духа борьбы за территориальную целостность Азербайджана, решается вопрос добавления песен, написанных на тему история и героизм в школьные учебники и преподавание их учащимся, как всегда, сохранило свою актуальность.

Ключевые слова: Народные песни, музыка, Азербайджан, история, искусство мугама

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq elmləri doktoru, dosent İnara Eldar qızı Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

TARİX

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV
NADİR HÜSEYİNBOYLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.007

NAXÇIVAN MUXTARİYYATI BEYNƏLXALQ MÜSTƏVİDƏ

Açar söz: XI işğalçı ordu, Sovet Rusiyası, Müvəqqəti İnqilab Komitəsi, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, Moskva müqaviləsi, Qars müqaviləsi, Zəngəzur, Naxçıvan, MSSR, daşnak Ermənistan, RSFSR

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakının siyasi təsirindən kənar qalan yeganə ərazi Naxçıvan bölgəsi olması, Ermənistan respublikasının silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində gərginliyin dövrən etməsi, Sovet Rusiyası ilə daşnak Ermənistanı arasında gedən pərdəarxası oyunlar, Cənubi Qafqaz MİK-in 1924-cü il yanvarın 8-də keçirilən birinci plenumunun Naxçıvan Muxtar Diyarının muxtar respublikaya çevrilməsi haqqındakı qərarı, Azərbaycan MK Rəyasət heyətinin 1924-cü il 4 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan Respublikası haqqında Əsasnamə hazırlanması, bu Əsasnamənin 2-ci maddəsinə görə Naxçıvan MSSR Azərbaycan SSR tərkibinə muxtar respublika kimi daxil olması, 1929-1930-cu illərdə Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını öz ərazilərinə birləşdirilməsinə nail olmaları, Naxçıvanın mühüm strateji-coğrafi mövqeyi və ermənilərin əsassız torpaq iddiaları, məsələnin Azərbaycanın xeyrinə həll edilməsində Türkiyə ilə Rusiya və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında bağlanmış “Moskva və Qars” müqavilələrinin Naxçıvanın statusunu şərtləndirən amillər arxiv materialları əsasında araşdırılmışdır.

Naxçıvan bu gün tarixinin ən qüdrətli dövrünü yaşayır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın tərkibində özünəməxsus inkişaf yolu keçib və həyatın bütün sahələrində nəzərəcarpacaq nailiyyətlər əldə edib.

Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixi çox qədimdir. Xalqımızın dövlətçilik tarixinin yaşı beş min ildən çoxdur. Xalqımızın dövlətçilik tarixi göstərir ki, Azərbaycan xalqı bütün sahələrdə olduğu kimi, dövlətçilik sahəsində də tarix boyu dünya sivilizasiyasından ayrı düşməmiş, öz dövlətçiliyini inkişaf etdirmiş, dövlət ənənələrini qoruyub saxlamış, təkmilləşdirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında”kı Sərəncamında da məsələnin bu cəhəti xüsusi olaraq qeyd edilmişdir: “Strateji mövqeyi ilə seçilməsi tarixən Naxçıvanı vaxtaşırı gərgin siyasi mübarizələr meydanına çevirsə də, bu diyar qarşılaşdığı bütün sınaqları qətiyyətlə dəf etmişdir”. Tarixin belə sınaq dərslərindən bir neçəsi xüsusilə ibrətamiz, əhəmiyyətli və tələyüklü olması ilə səciyyələnir.

XI Ordu 1920-ci ilin aprelində Azərbaycana işğal etdikdən sonra, 1920-ci ilin iyulunda XI Ordu hissələri Zəngəzurdan keçərək Naxçıvana doğru hərəkət edir, Gorus və Şahbuzdan keçən XI Ordunun 28-ci atıcı diviziyasının 1 süvari alayı iyulun 28-də Naxçıvan şəhərinə daxil olur. Elə həmin gün bölgədə Sovet hakimiyyəti elan olunur və M.Bektaş, A.Qədimov, F.Mahmudbəyov və başqalarından ibarət Naxçıvan İnqilab Komitəsi yaradılır [1, s.72-73].

Əsas tarixi faktorlardan biri “Nərimanov bəyanatına” əsasən, 1921-ci ilin yayında Zəngəzurun 4504,5 kv.km. ərazisi Ermənistana verildi, daha doğrusu hədiyyə edildi və konkret tarixi itki sonrakı torpaq paylarının verilməsinə zəmin yaratdı.

Zəngəzurun bir hissəsinin ermənilərə verilməsində Rusiyanın işğalçılıq siyasəti və qüvvətli təzyiği ilə yanaşı, Azərbaycana rəhbərlik edən başçıların da tarixi səhvləri çox olmuşdur. Dünya inqilabı, sovetləşmə Lenin milli siyasəti, ifrat beynəlmiləçilik, “xalqlar dostluğu” kimi ideyalara xidmət edən belə rəhbərlərin də yanlış hərəkətləri və qətiyyətsiz mövqe tutmaları Zəngəzurun bir hissəsinin itirilməsinin əsas səbəblərindən biri idi.

Milli öndərimiz Heydər Əliyev 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Komissiyasının iclasındakı yekun nitqində bu barədə demişdir: “Əgər Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının Zəngəzur mahalının vaxtilə Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də heç Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi. Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 4 fevral tarixli fərmanında qeyd olunduğu kimi Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının - Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri etdi” milli öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq.

Nə qədər paradoksal görünsə də, bu bir həqiqətdir ki, Sovetlər dönəmində mənəvi dəyərlər məhv edildikcə, torpaq da suverenliyini itirir.

Naxçıvan MSSR-nin yaradılması üçün başlıca müqəddəm şərtlər bunlar idi: Naxçıvan ölkəsində Sosialist ictimai quruluşunun meydana gəlməsi və inkişafı Naxçıvan MSSR-nin siyasi əsası olan Sovetlərin təşkil edilməsi və möhkəmlənməsi, zəhmətkeşləri amansız istismar edən və onların arasında milli ədavət salan burjua və mülkədar siniflərinin ləğv edilməsi Naxçıvan ölkəsində burjua millətçilərinin illər uzununu zəhmətkeşlər arasında törətdikləri qırğınlara, oyatdıqları ədavət, kinküdurətə və düşmənçiliyin başqa formalarına qısa müddət ərzində son qoyuldu.

1920-ci il avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri Mirzəli bəy Bəktəşi Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanova məktubla müraciət edir. Məktubda deyilirdi: “Naxçıvan xalqının böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan ölkəsi özünün Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz hissəsi hesab edir. Həmişə Azərbaycana meyil edən Naxçıvan ölkəsi köhnə hökumət zamanı tamamilə unudulmuş və başsız qoyulmuşdur... İndi Azərbaycan Sovet Respublikası Naxçıvan ölkəsi əhalisi üçün üfəqdə doğan bir Şəfəqdir” [2, s.474].

1922-ci il mayın 22-də AK(b)P MK İcraiyyə Komitəsi tərəfindən təqdim olunmuş Naxçıvan ölkəsi haqqında əsasnaməyə və Naxçıvan SSR Konstitusiyaya layihəsinə baxdı. Əsasnamədə Naxçıvan ölkəsi haqqında deyilir: “Naxçıvan ölkəsi Azərbaycan SSR-nin protektoratlığı altında respublika elan edilir, Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası adlandırılır”, AK(b)P MK-nın təşəbbüsü ilə Naxçıvanın muxtariyyəti haqqında məsələ 1922-ci ilin noyabrında RK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında müzakirə olundu.

1922-ci ilin dekabrın 12-də birinci Zaqafqaziya Federativ Sovet Sosialist Respublikaları qurultayı Naxçıvan məsələsi üzrə qəbul etdiyi xüsusi qərarında Naxçıvanın muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu təsdiq edildi.

Arxiv sənədi olan 1923-cü ilin fevral ayının 27-də 3-cü Ümumnaçıvan ölkə Sovetlər qurultayının dördüncü iclasında Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası Naxçıvan ölkəsi kimi təsdiq olunmaqla 17 üzv və 7 nəfər namizəddən ibarət ölkə icraiyyə komitəsi yarandığı açıqlanır [4, v.9-10].

Bu sənəddə isə 1923-cü il dekabrın 31-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan ölkəsini Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevirməyi qərara aldığı və bu qərarı təsdiq etməyi Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən xahiş edildiyi göstərilir [5, v.1-13].

1924-cü il yanvarın 8-də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin birinci plenumunun Naxçıvan muxtar ölkəsini Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevirmək haqqında Q.Musabəyovun məruzəsini və Azərbaycan SSR-nin MİK-nin qərarını müzakirə edərək Naxçıvanı Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz bir hissəsi saymaqla Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası şəklində təsdiq edildi.

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Zaqafqaziya və Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin qərarlarına əsasən, 1924-cü il yanvar ayının 18-də çağırılan Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin plenumu Naxçıvan ölkəsini Naxçıvan MSSR-i ilə əvəz etmək haqqında qərar qəbul etdi [5, v.5]. Naxçıvan MSSR MİK-ni seçdi və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetini, Xalq Komissarlarını təşkil etdi: Plenum Naxçıvan MSSR-nin inzibati ərazi cəhətdən 3 qəzaya yəni Naxçıvan, Ordubad və Şərur qəzalarına bölündü. Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən xahiş edildi ki, Naxçıvan ölkəsinin Naxçıvan MSSR-yə çevrilməsini təsdiq etsin və dekret verilsin.

1924-cü il 9 fevralda Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan ölkəsini Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasına çevirmək haqqında qərar verir. Qərarda deyilirdi: “1.Naxçıvan ölkəsini Azərbaycan SSR protektoratlığında Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasına çevrilsin.

2. MSSR haqqında Əsasnamənin layihəsini hazırlamaq üçün Vəlibəyov, Bağirov, T.Şahbazi və A.Axundovdan ibarət Komissiya yaradılsın ki, bu qərar dərc edildikdən sonra bir həftə müddətində həmin layihənin hazırlanması işini başa çatdırsın və baxılmaq üçün Azərbaycan SSR Rəyasət Heyətinə təqdim etsin” [2, s.483]. Komissiyanın hazırladığı Əsasnamə 1924-cü il mart ayının 23-də Azərbaycan MİK-i tərəfindən təsdiq olunur. Naxçıvan ölkəsinin Naxçıvan MSSR-yə çevrilməsini Zaqafqaziya xalqları böyük rəğbətlə qarşıladılar. Naxçıvan MSSR-nin şəhər və kəndlərində bununla əlaqədar bayram şənlikləri keçirilirdi. 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan MSSR haqqında yeni Əsasnaməni təsdiq etdi. SSRİ-nin ilk Konstitusiyasının prinsipləri əsasında tərtib edilmiş Əsasnamənin birinci maddəsində deyilirdi: “Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası Naxçıvan ərazisinin bütün zəhmətkeşlərinin azad sosialist cəmiyyətidir. Naxçıvan MSSR-nin hüduqları daxilində bütün hakimiyyət ölkənin Sovetlərdə birləşmiş zəhmətkeşlərinə məxsusdur”.

Əsasnamənin ikinci maddəsində göstərilirdi ki, Naxçıvan MSSR Azərbaycan SSR-nin tərkib hissəsidir və Muxtar Respublika kimi Azərbaycan SSR-yə daxildir. Naxçıvan MSSR-nin dövlət bayrağı və dövlət gerbi, Əsasnaməsi də təsdiq edilmişdir.

100 il bundan əvvəl muxtariyyət əldə etmiş Naxçıvan bu gün də Türkün qapısı kimi öz möhtəşəmliyini və Azərbaycanın iqtisadi-siyasi və mənəvi həyatında önəmli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mədətov Q.Ə. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-nin təşkili. Bakı: “Azərneşr”. 1958. 164 s.
2. Paşayev A.Ə. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: 2001. 136 s.
3. NMR-də f.2.siy2.,iş 9, f.40.siy2.iş5, siy4, iş.15; f 259. Siy. 4. İş 39.
4. NMR-də f.40. siy. 2- iş.5; iş 15
5. NMR-də f.299. siy.2- iş, 172.
6. NMR-də f.299 siy 4. İş 39.

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Yəhya oğlu Səfərli

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

LEYLA HƏŞİMOVA
 hashimova_leyla@yahoo.com
 Bakı Dövlət Universiteti
 ORCID: 0000-0002-6968-6325

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.017

HƏRBİ KONFLİKTLƏR DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASININ TARİXİ ASPEKTLƏRİ

Məqalədə mədəni irsin qorunmasının tarixi aspektləri hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və mühüm beynəlxalq sənədlərlə geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, qədim dövrdə və orta əsrlərdə mədəni irsin qorunması əsas istiqamətlərdən hesab edilməsə də, bu sahədə bəzi nəzəriyyələrdə bir sıra vacib elementlər formalaşır və dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar qəbul edilirdi. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq isə bu sferada bəzi beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi ilə beynəlxalq hüquqda məcəllələşdirilmə prosesi başlanılmışdır. Sonradan beynəlxalq humanitar hüququn formalaşması və daha da inkişafı isə bu prosesdə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hazırda bu sferada mühüm beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsinə baxmayaraq, onların səmərəli nəzarət mexanizmlərinə malik olmaması xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Daha sonra, dövlətlərin bu sahədə öhdəlikləri də, əsasən, konkret deyil, ümumi xarakter daşıyır. Qeyd edilənlər isə mədəni irsin xüsusilə hərbi konfliktlər dövründə qorunmasının daha səmərəli müqavilə və təşkilati mexanizmlərinin yaradılmasını əsas vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Açar sözlər: mədəni irs, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq öhdəliklər, insan hüquqları, humanitar hüquq, dini normalar, müharibə cinayətləri, beynəlxalq-hüquqi normalar, tarixi abidələr

Mədəni irsin qorunması da bu istiqamətdə tarixi aspektlərin təhlil edilməsini tələb edir. Hər bir dövr üçün mühüm xüsusiyyətlərə malik olmaqla xalqlar qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri nəinki mədəni irsin qorunması, həmçinin onun gələcək nəsillərə ötürülməsidir.

Qədim dövrlərdə də insanlar tərəfindən mədəni irsin qorunması aktual olaraq qalsa da, dağıdıcı müharibələr buna mane olur, mədəni irs qalib dövlətlər və xalqlar tərəfindən mənimsənildirdi. Ümumi qəbul edilmiş adət nəticəsində belə hesab edilirdi ki, müharibələr vaxtı düşməndən qənimət kimi götürülmüş hər bir şey, o cümlədən bütün əmlaklar qalib gələnə aid olmalıdır [14, s.88-89]. Müharibələrdə qalib olanların bütün hüquqlara malik olması əsaslandırılmaqla bərabər, hər bir şeyin zorla ələ keçirilməsinə tam təbii bir proses kimi də baxılırdı [5, s.113-114]. Lakin bununla bərabər, dağıntıların qadağan edilməsi və qorunması zəruriliyi də əsaslandırılırdı. Belə ki, eramızdan əvvəl yayılmış bəzi nəzəriyyələrdə müharibələr dövründə məqsədsiz dağıntılar qətiyyətlə pislənildirdi. Eyni zamanda, müharibələrlə yeni ərazilərin tutulmasına haqq qazandırılsa da, bu zaman ələ keçirilən bütün yerlərə və nemətlərə ziyan vurmamaq prinsipi aşılırdı [15, s.42-43].

Bütün tarix boyu müharibələrin hansı üsul və vasitələrlə aparılması ciddi müzakirə edilməklə bərabər, insanların öldürülməsi və əmlakı əhatə edən hər bir şeyin məhv edilməsinə icazə tələb edilmirdi. Bundan başqa, fərqli fikirlərə də rast gəlinirdi. Təxminən eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşayıb-yaratmış Çin nəzəriyyəçisi Sun Tzu özünün “Savaş sənəti” əsərində açıq-aydın göstərirdi ki, müharibə mütləq son çarə olmalıdır, döyüşməyənlərin qanını tökmədən, əmlakı və ya məhsulu məhv etmədən düşməni məğlub etmək daha yaxşıdır [1]. Qədim yunan tarixçisi Polibiy, XVII əsr Holland alimi Hüqo Qrotsi və XIX əsr Prussiya hərbi nəzəriyyəçisi Karl fon Klauzevitz də müharibədə dağıntıların əleyhinə çıxırdılar [12, s.30-32].

Bununla bərabər, hökmran olan bir sıra mühüm nəzəriyyələrin ümumi ortaq xüsusiyyəti qədim dövrdə əsas məqsəd kimi müharibələri qalibiyətlə başa vurmaq idi. Eyni zamanda, həmin dövrdən

başlayaraq mədəni irsin qorunması da daxil olmaqla beynəlxalq humanitar hüququn mühüm normaları formalaşdı [18, s.13]. Bu sahədə tədqiqatlar aparan M.Y.Eyyubova haqlı olaraq qeyd edir ki, bütün dövrlərdə baş vermiş müharibələrdə qəddarlıq, işgəncə, amansızlıq, zorakılıq yüksək səviyyədə idi, bu isə həmin istiqamətlərdə mübarizə məsələlərini müvafiq müzakirələrlə aktuallaşdırırdı. Qədim dövrdə müharibə aparılmasının dövlətlər arasında geniş vüsət alması o dövrdə mövcud olmuş siyasi görüşlərə də özünün mənfi təsirini etmişdir. Orta əsrlərdə isə dövlətlər praktikasında bu istiqamətdə mühüm normaların məcəllələşdirilməsinə baxmayaraq, artıq bu dövrdən başlayaraq müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlbətmə, cəzalandırma kimi ideyalar, ilkin presedentlər formalaşmağa və inkişaf etməyə başladı [2, s.17].

Beləliklə, orta əsrlərdən başlayaraq mədəni irsin qorunması daha da aktuallığı ilə diqqəti cəlb etməyə başladı. X-XI əsrdə böyük nüfuza malik olan katolik kilsəsinin qərarlarında müharibə qaydalarının məcəllələşdirilməsi ilə bərabər, müharibə üsul və vasitələri konkretləşdirilir, bir sıra yerlər müharibə aparılmasında istifadə edilə bilməyən və toxunulmayan yerlər kimi qeyd edilirdi ki, bura da kilsələr, müqəddəs dini yerlər və din xadimlərinin yaşadıkları yerlər aid edilirdi [5, s.129-131].

Bununla əlaqədar müddəalara Qurani Kərimdə də rast gəlinir. Belə ki, Qurani Kərimin Ət-Tövbə surəsinin 18-ci ayəsində deyilir ki, Allahın məscidlərini yalnız Allaha və qiyamət gününə iman gətirən, namaz qılıb zəkat verən və Allahdan başqa heç kəsdən qorxmayanlar təmir edə bilərlər. Məhz onlar doğru yolu tapa bilənlərdən ola bilərlər. Daha sonra, Əl-Bəqərə surəsinin 114-cü ayəsində deyilir ki, Allahın məscidlərində Onun (Allahın) adının çəkilməsinə maneçilik törədənlərdən və onların xarab edilməsinə (dağılmasına) çalışanlardan daha zalım kim ola bilər? Halbuki, onlar oraya (məscidlərə) ancaq qorxa-qorxa girməli idilər. Onları dünyada rüsvayçılıq, axirətdə isə böyük əzab gözləyir [4].

Göründüyü kimi, dini yerlərin toxunulmaz hesab edilməsi ilə mədəni irsin dağıdılmasını sonradan müharibə cinayəti kimi müəyyən edən beynəlxalq hüququn da tarixi kifayət qədər qədimdir və daim aktual olaraq qalmışdır.

Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsinə mühüm töhfələri ilə diqqəti çəkən 1648-ci il Vestfal sülh konqresində beynəlxalq müqavilələr hüququ, hərbi konfliktlər hüququ, insan hüquqları, beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, o cümlədən beynəlxalq hüququn bir sıra sahələrinin inkişafı istiqamətində müəyyən addımlar atılmağa başlandı [16, s.401-402]. Bu zaman müharibələrin hər bir şeyi məhv etməsini nəzərə alaraq sülh xüsusi olaraq dəstəklənir və dövlətlər bu müddəalara əməl edilməyə çağırılırdı. XVIII əsrin sonlarında fransız abbat Qrekar tərəfindən irəli sürülmüş Beynəlxalq Hüquq Bəyannaməsində müharibələrin ancaq müdafiə xarakteri qeyd edilir, hər bir əmlakın və müqəddəs yerlərin toxunulmazlığı ciddi şəkildə əsaslandırılırdı [17, s.32-36].

Mədəni irsin qorunması insan hüquqlarının müdafiəsi ilə sıx bağlıdır və burada bir sıra insan hüquqları, xüsusilə mədəni insan hüquq və azadlıqları xüsusi olaraq fərqləndirilir. Hüquq ədəbiyyatında bununla əlaqədar bu hüquqlara məxsus xüsusiyyətlər də ətraflı təhlil edilir [3, s.122-125]. Bu istiqamətdə mühüm fəaliyyətin həyata keçirilməsi qeyd edilən sferada beynəlxalq-hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu prosesin həyata keçirilməsi xüsusən hərbi konfliktlər dövründə mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Eyni zamanda, beynəlxalq hüquq yaradıcılığına da əhəmiyyətli təsir etmişdir. Belə ki, hüquq ədəbiyyatında bu daha çox beynəlxalq hüquq sahələrinin inkişafı istiqamətində getmişdir. Bunu nəzərə alaraq beynəlxalq hüququn yeni inkişaf edən sahələrindən biri kimi beynəlxalq mədəni hüquq və ya beynəlxalq mədəni irs hüququnun formalaşdırılmasının zəruriliyi də əsaslandırıla bilər. Bu isə həmin sahəyə məxsus spesifik elementlərin artıq formalaşması ilə də qeyd edilə bilər ki, burada da həmin sferada qəbul edilmiş kifayət qədər beynəlxalq müqavilələr və spesifik beynəlxalq-hüquqi prinsiplər göstərilə bilər. Bundan başqa, beynəlxalq cəmiyyətin bu sahənin səmərəli olaraq tənzimlənməsində birbaşa olaraq ciddi, maraqlı olması da əsas elementlərdən hesab edilə bilər.

Orta əsrlərdə Kral II Riçardın Şotlandiyaya hücumundan dərhal əvvəl hazırlanmış ingilis ordusu üçün nizam-intizam məcəlləsi olan 1385-ci il Durham Sərəncamları xüsusi olaraq jus in bello sənədi idi və bu sənəddə həmçinin dini binaları talamaq üçün ölüm cəzası da müəyyən edilmişdi. Dini

binaların və onların məzmununun qorunmasına həmin məcəllədə insanların müdafiəsi qədər faktiki olaraq bərabər status verilir ki, bu da həmin dövrlərdən başlayaraq mədəni irsin qorunmasının rəsmi statusunu müəyyənləşdirir [8, s.270-272].

Bütövlükdə, qədim dövrdə və orta əsrlərdə müharibələr zamanı mədəni irsin dağıdılmasının əleyhinə olan nəzəriyyəçilərin fikirləri digər ölkələrdə artıq müdafiə edilməyə başlayırdı. Məsələn, bir sıra fransız rəssamları və memarları İtaliya incəsənətinin Napoleon tərəfindən talan edilməsini pisləyən məktublar imzalamış, sənət üçün orijinal nəzərdə tutulan yerin və kontekstin əhəmiyyətinə istinad etmişlər [12, s.33-35].

XIX əsrin ortalarında müharibə qanunlarının məcəllələşdirilməsi sahəsində ilk addımlardan biri kimi ABŞ-da Vətəndaş müharibəsi zamanı prezident Avraam Linkolnun təşəbbüsü ilə professor Franz Liber tərəfindən 1863-cü ildə tərtib edilmiş Liber Məcəlləsi idi ki, burada müharibələrin nizamlı aparılması ilə bərabər, məqsədsiz bütün dağıntılar da qadağan edilirdi [13]. Liber Məcəlləsinin əsas məqsədi Amerika Vətəndaş Müharibəsi zamanı və ondan sonrakı dövrdə Birlik əsgərləri üçün nəyin məqbul olub-olmadığını müəyyən etmək idi. Beləliklə, bu, hərbi humanitar öhdəlikləri əks etdirən açıq hərbi sənəd idi və 35-ci maddədə xüsusi olaraq deyilirdi ki, klassik sənət əsərləri, kitabxanalar, elmi kolleksiyalar və s. kimi əhəmiyyətli yerlər bütün qarşısı alına bilən xəsarlərdən qorunmalıdır [13].

Hesab etmək olar ki, qeyd edilənlər müharibə dövründə mədəni irsin tam şəkildə qorunmasını da əsaslandırır. Həmin dövrdə qəbul edilmiş bir sıra əhəmiyyətli beynəlxalq sənədlərdə - 1856-cı il Paris Bəyannaməsi, 1864-cü il Cenevrə Müqaviləsi, 1868-ci il Sankt-Peterburq Bəyannaməsində müharibə qaydalarının tənzimlənməsi, o cümlədən bu və ya digər dərəcədə mədəni irsin qorunması da nəzərdə tutulurdu.

Beləliklə, qədim dövrlərdən beynəlxalq hüququn ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı müəyyən edilərsə də, beynəlxalq hüququn mədəni irsin qorunması sferasındakı normaların yaradılmasını XIX əsrin sonlarına aid etmək olar. Həmin dövrdə hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin qorunmasının zəruriliyi tam şəkildə əsaslandırılırdı. Müharibə cinayətləri termini, əsasən, şəxslərə münasibətdə müəyyən edilərsə də, dini abidələrin və ibadət yerlərinin də qorunması zəruriliyi hiss edilməyə başlanmışdı. 1870-ci illərdə C.K.Blünçlinin və 1906-cı ildə L.Oppenheimin əsərlərində də bununla əlaqədar mühüm müddəalar vardır. C.K.Blünçlinin 1866-cı ildə nəşr etdirdiyi “Müasir hərbi hüquq” kitabının əsas müddəaları isə 1899 və 1907-ci il Haaqa konfranslarının əsasını təşkil etmiş, bu sahədə beynəlxalq hüquq yaradıcılığına mühüm təsir etmişdir. Sonradan tanınmış beynəlxalq hüquqşünas alim və bir sıra beynəlxalq hüquq institutlarının formalaşmasında mühüm xidmətləri olan L.Oppenheim tərəfindən bu ideyalar daha da inkişaf etdirilmişdir. Bu sahədə müddəalara artıq o dövrdə digər tədqiqatçıların da əsərlərində rast gəlmək olar [10, s.5].

Bu sahədə ilk spesifik beynəlxalq-hüquqi normalar 1899 və 1907-ci il Haaqa konvensiyalarında müəyyən edilmişdir. Burada həmin dövr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra mühüm müddəalar əks olunmuşdur ki, bunlara da şəhərlərin və kəndlərin, o cümlədən yaşayış yerlərinin əsassız dağıntıya və ya talana məruz qalmaması, müdafiəsiz şəhərlərə, kəndlərə hücum edilməməsi, o cümlədən dini yerlərin dağıdılmaması kimi normalar xüsusi yer tuturdu. Beləliklə, qeyd edilənlər artıq həmin dövrdən başlayaraq bu sahədə mühüm normaların qəbul edilməsinin zəruriliyini əsaslandırır. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, müharibə cinayətləri faktiki olaraq çox qədim zamanlardan mövcud olsa da və tətbiq edilməsinə qarşı heç bir təsir görülməsə də, bu istiqamətdə məcəllələşdirmə, əsasən, XX əsr hesab edilir. Bu zaman onlara yanaşmada fərqli xüsusiyyət almışdır [11, s.57]. Beləliklə, XIX əsrin ortaları və sonunda, nəhayət XX əsrin əvvəllərində qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlər hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin qorunmasını da əhatə etməklə beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarını və müharibə cinayətlərini müəyyənləşdirmiş, bu sahədə ilkin bazalar qeyd edilmişdir.

Tanınmış alim F.Martens tərəfindən Haaqa konvensiyalarına edilmiş qeyd-şərt xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Belə ki, “Sivilizasiyalı xalqların müasir beynəlxalq hüququ” adlı əsərdə bu sahədə bir sıra əhəmiyyətli normalar müəyyən edilməklə bərabər, mədəni irsin qorunmasının zəruriliyi də irəli sürülmüşdür [17, s.43-44]. F.Martensin irəli sürdüyü bu qeyd-şərtin ən əsas xüsusiyyətlərindən

biri də adət hüququ və beynəlxalq adət normalalarının əhəmiyyətinin əsaslandırılması və bu normalaların gələcəkdə mədəni irsin qorunmasına da aid edilməsi bünövrəsinin qoyulmasıdır.

1899-cu il konvensiyaların yeni baxış istiqamətini müəyyən edən 1907-ci il tarixli 13 Haaqa konvensiyaları beynəlxalq humanitar hüquq normalalarının daha da möhkəmlənməsinə xidmət edirdi ki, burada da müharibə dövründə mədəni irsə qarşı yönələn hər bir hərəkətin qəbul edilməz olduğu müəyyən edilirdi. Təhlillərdə beynəlxalq sənədlərin bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərin müəyyən edildiyi əsas normalar kimi qəbul edilir [7, s.14-17].

Bütövlükdə, belə qənaətə gəlmək olar ki, həm XIX əsrin sonunda, həm də XX əsrin əvvəllərində Haaqa sülh konfranslarında qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərin əhəmiyyəti yalnız müharibə və hərbi əməliyyatlara dair qaydaların müəyyən edilməsi ilə deyil, mülki əhalinin, onların mülkiyyətinin qorunmasına dair müddəaların müəyyən edilməsi, hətta buna zidd hərəkətlərin qadağan edilməsi, o cümlədən mədəni irsin qorunması sahəsində ilkin əsasların formalaşmasında da özünü büruzə verir. Məhz belə qadağanedicilərin normalaların müəyyən edilməsi bu hərəkətlərə yol verilən şəxslərin məsuliyyəti məsələsinin tənzimlənməsi üçün də əsas rol oynamışdır. Bu sahədə bir sıra praktiki hallar misal göstərilə bilər. Belə ki, müharibə dövründə əsassız dağıntıların və müharibə cinayətlərin qarşısının alınmasında, o cümlədən gələcək beynəlxalq norma yaradıcılığında xüsusi yer tutan 1868-ci il tarixli Sankt-Peterburq Bəyannaməsi ilə bəzi silahların xüsusilə dağıdıcılıq qabiliyyətinə malik olması ilə onun istifadəsi də qadağan edilirdi.

Müharibələr dövründə mədəni irs daxil olmaqla, humanitar hüquq normalalarının zənginləşməsində bir sıra sənədlər mühüm yer tutur ki, bunlara da “Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında” 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları, həmin beynəlxalq konvensiyalara 1977-ci il tarixli 2 əlavə protokol, 2005-ci il tarixli 3 sayılı protokol, “Hava müharibəsinin aparılması haqqında” 1923-cü il tarixli Haaqa qaydaları, “Müharibədə boğucu, zəhərləyici və digər buna oxşar qazların və bakterioloji vasitələrin tətbiq edilməsinin qadağan edilməsi haqqında” 1925-ci il tarixli Cenevrə Protokolu, “Müharibədən milli siyasət aləti kimi istifadəni rəsmən qadağan edən 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı”, “Silahlı münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin müdafiəsi haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və ona 1954-cü il və 1999-cu il əlavə protokolları, “Ətraf mühitə hərbi və ya istənilən digər düşməncəsinə təsir vasitələrindən istifadənin qadağan edilməsi haqqında” 1977-ci il tarixli Konvensiya, “Həddən artıq ziyan vuran adi silahların konkret növlərinin və ya seçimsiz təsirə malik silahların tətbiqinin qadağası və ya məhdudluğu haqqında” 1980-ci il tarixli Konvensiya və ona 5 əlavə protokol, “Bakterioloji və toksin silahların ehtiyatlarının hazırlanması, istehsalı və toplanmasının qadağası və onların məhv edilməsi haqqında” 1972-ci il tarixli Moskva, London və Vaşinqton müqaviləsi və s. daxildir.

Birinci Dünya müharibəsi mədəni sərvətlərin görünməmiş şəkildə məhv edilməsinin şahidi oldu, belə ki, artıq yeni silahların kəşf edilməsi, onların miqyasının və təsir gücünün artması, şəhərlərin bombardman edilməsi bu tip dağıntıların miqyasını daha da artırmışdır. 1915-ci ildə Almaniya ordusunda tarixi binaların və kolleksiyaların mühafizəsi üçün Kunstschutz (sənət mühafizəsi) birliyi yaradıldı. Lakin bu təşkilatın yaradılmasına baxmayaraq, onun fəaliyyəti çox zəif idi. Eyni zamanda, verilən bəyanatlarda da hər müqəddəs bina, abidə, müqəddəs yer, ziyarətgah, ənənəvi məkanların qorunması zəruriliyi müəyyən edilirdi [9, s.158-161].

1935-ci ildə Rerich paktı kimi tanınan İncəsənət və elmi müəssisələrin və tarixi abidələrin mühafizəsi haqqında Müqaviləyə qədər mühüm bir sənəd demək olar ki, qəbul edilməmişdi. Həmin Müqavilənin 1-ci maddəsində isə deyilirdi ki, tarixi abidələr, muzeylər, elm, incəsənət, təhsil və mədəniyyət müəssisələri bitərəf hesab edilir və müharibə edənlər tərəfindən mühafizə olunur. Təəssüf ki, müqavilə beynəlxalq ictimaiyyətin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmədi, bütün Amerikada olan cəmi iyirmi bir dövlət tərəfindən imzalanmış və yalnız on dövlət tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Beynəlxalq irs sektoru hələ də İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində, Avropanın mədəni sərvətlərinə əsasən, Qərb cəbhəsi boyunca, Birinci Dünya müharibəsində böyük ziyan dəyməsinə baxmayaraq və bəlkə də ona görə və qismən də müzakirənin səbəb olduğu ərəfədə mədəni sərvətlərin necə daha yaxşı qorunmasını müzakirə edirdi. Bu istiqamətdə mühüm ideyalar isə daim səslənirdi.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı bir çox mədəniyyət obyektləri, binalar, şəxsi və ictimai

kolleksiyalar, əlbəttə ki, dağıldı, lakin mümkün olduqda müharibədən sonra çoxlu talan edilmiş əşyalar müharibədən əvvəlki mülkiyyətə qaytarıldı. 1940-cı illərin sonunda polşalı hüquqşünas Rafael Lemkin 1948-ci ildə Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya çevriləcək ilkin layihəni hazırladı. Burada milli, irqi, dini və sosial kollektivlərin qəsdən məhv edilməsi kimi təyin olunan barbarlıq və bu kollektivlərin xüsusi dahiliyyənin ifadəsi olan incəsənət və mədəniyyət nümunələrinin məhv edilməsi kimi müəyyən edilən vandalizm və ya mədəni soyqırım ifadəsi də qeyd edilirdi. Lakin layihə BMT Baş Assambleyasının 6-cı Komitəsinin (hüquqi məsələlərlə məşğul olan) 25 oktyabr 1948-ci il tarixli iclasında qəbul edilmədi. Belə ki, bəzi xalqlar mədəni soyqırıma qarşı qanuni qadağanın həmin əhali tərəfindən keçmiş günahlarına görə onlara qarşı istifadə oluna biləcəyindən qorxurdu. Səbəbindən asılı olmayaraq, mədəni soyqırımın Konvensiyadan çıxarılması, şübhəsiz ki, bəlkə də şüuraltı olaraq humanitar sektorun mədəni sərvətlərin qorunmasını öz səlahiyyətlərinin bir hissəsi kimi qəbul etməməsinin amili olmalıdır. Hazırda isə beynəlxalq məhkəmə praktikası soyqırımı anlayışına geniş yanaşaraq bura həm də mədəni soyqırımı elementlərini daxil edir. Bu zaman, əsasən, Beynəlxalq Hərbi Tribunalın və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin qərarları misal göstərilə bilər.

Nəhayət, bu sahədə mühüm sənədlərdən hesab edilən “Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyası və ona əlavə protokollar xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Konvensiyaya I Əlavə Protokol 14 may 1954-cü il tarixdə, II Əlavə Protokol isə 26 mart 1999-cu il tarixdə qəbul edilmişdir. Konvensiyanın preambulasında birbaşa olaraq qeyd edilir ki, silahlı münaqişələrlə əlaqədar mədəni sərvətlər üçün böyük təhlükələrin mövcudluğu, hər bir xalqın dünya mədəni irsində böyük töhfəsi olması, mədəni irsin qorunmasının bəşəriyyətin qarşısında ciddi vəzifə kimi dayanması və s. kimi məsələlər bu Konvensiyanın qəbul edilməsi üçün əsasdır [6]. Konvensiyada dövlətlər üzərinə bir sıra beynəlxalq öhdəliklər müəyyən edilmişdir ki, burada da mühüm istiqamət dövlətlər tərəfindən mədəni irsə qarşı düşmənçilik hərəkətlərindən çəkinmək əsas kimi çıxış edir, eyni zamanda, Konvensiya ilə mədəni irsin qorunması üçün xüsusi müdafiənin olması əsaslandırılır.

Lakin bu sahədə mövcud beynəlxalq sənədlərin təhlili ilə onların səmərəli nəzarət mexanizmlərinə malik olmaması xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Daha sonra, dövlətlərin bu sahədə öhdəlikləri də, əsasən, konkret deyil, ümumi xarakter daşıyır. Qeyd edilənlər isə mədəni irsin xüsusilə hərbi konfliktlər dövründə qorunmasının daha səmərəli müqavilə və təşkilati mexanizmlərinin yaradılmasını əsas vəzifə kimi qarşıya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Dünya hərbinə “Savaş sənəti” bəxş edən dahi strateq - Sun Tzu - <https://ordu.az/az/news/141099/dunya-herbine--savas-seneti-bexs-eden-dahi-strateq-sun-tzu-09.03.2024>.
2. Eyyubova M.Y. Müasir dövrdə müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin nəzəri və praktiki problemləri. Hüquq elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2024. 58 s.
3. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı: “Nurlar”, 2019, 352 s.
4. Qurani-Kərim (Azərbaycan dilində). - <https://quran.az> 09.03.2024.
5. Mustafazadə A.İ., Əliyev E.Ə., Əfəndiyev O.F., Hüseynova F.E. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslük. I cild. Ümumi hissə. Bakı: “Günəş”, 2018, 752 s.
6. Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiya - <https://unesco.preslib.az/az/documents> - 09.03.2024.
7. Lutem İ. Harp suçları ve Devletlerarası Hukuk. Ankara: 1951. 249 s.
8. Anne Curry. Disciplinary Ordinances for English and Franco-Scottish Armies in 1385: An International Code. Journal of Medieval History, 2011, № 37, p.269-294.
9. Art Historiography during World War I: Kunstschutz and Reconstruction in the General Government of Warsaw. Kunstteaduslikke Uurimusi Studies on Art and Architecture Studien für

- Kunstwissenschaft. Special Issue Debating German Heritage: Art History and Nationalism during the Long Nineteenth Century. Tallinn, 2014, Vol. 23 / 3-4, p.157-181.
10. Bryant M.A. World History of War Crimes. 1st ed. Bloomsbury Publishing, 2015. 304 p.
 11. Hathaway O., Strauch P., Walton B., Weinberg Z. What is a War Crime? The Yale Journal of International Law, 2019, vol 44:1. p.54-113.
 12. Miles M. Still in the Aftermath of Waterloo: A Brief History of Decisions about Restitution, in *Cultural Heritage, Ethics and the Military*, ed. Peter G. Stone (Woodbridge, UK: Boydell & Brewer, 2011, p. 29-42.
 13. The “Lieber Code” - the First Modern Codification of the Laws of War-
<https://blogs.loc.gov/law/2018/04/the-lieber-code-the-first-modern-codification-of-the-laws-of-war/> - 10.03.2023.
 14. Гроций Г. О праве войны и мира. Книга третья. 346 с.
https://www.civisbook.ru/files/File/Groziy_Kn3.pdf (346 с) - 09.03.2023.
 15. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. Курс лекций. Москва, Международный Комитет Красного Креста, 2011, 1144 с.
 16. Дмитриев А.И. Концепция периодизации истории международного права. //Международное право как основа современного миропорядка. Liber Amicorum к 75-летию проф. В.Н.Денисова. Киев-Одесса: Фенікс, 2012. с.397-411.
 17. Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 432 с.
 18. Развитие и принципы международного гуманитарного права. Международный Комитет Красного Креста. Москва: МККК, 2000. 127 с.

SUMMARY

Leyla Hashimova

HISTORICAL ASPECTS OF PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE DURING MILITARY CONFLICTS

In the article, the historical aspects of the protection of cultural heritage are widely analyzed with the existing diversity of opinions in the legal literature and important international documents. It is noted that although the protection of cultural heritage was not considered one of the main directions in ancient times and the middle ages, a number of important elements were formed in some theories in this field and domestic normative-legal acts were adopted. From the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the process of codification in international law began with the adoption of some international documents in this sphere. Later, the formation and further development of international humanitarian law played an important role in this process. At present, despite the adoption of important international documents in this sphere, it should be noted that they do not have effective control mechanisms. Further, the obligations of the states in this field are generally not specific, but general in nature. The above-mentioned places the creation of more effective contractual and organizational mechanisms for the protection of cultural heritage, especially during military conflicts, as the main task.

Key words: *Cultural heritage, international law, international obligations, human rights, humanitarian law, religious norms, war crimes, international legal norms, historical monuments*

РЕЗЮМЕ

Лейла Гашимова

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗАЩИТЫ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ВО ВРЕМЯ ВОЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

В статье широко анализируются исторические аспекты охраны культурного наследия при существующем разнообразии мнений в юридической литературе и важных международных документах. Отмечается, что хотя охрана культурного наследия не считалась одним из основных направлений в древности и средневековье, в некоторых теориях в этой области сформировался ряд важных элементов и были приняты отечественные нормативно-правовые акты. С конца XIX - начала XX веков начался процесс кодификации международного права с принятием ряда международных документов в этой сфере. В дальнейшем важную роль в этом процессе сыграло становление и дальнейшее развитие международного гуманитарного права. В настоящее время, несмотря на принятие важных международных документов в этой сфере, следует отметить, что они не имеют эффективных механизмов контроля. Далее, обязательства государств в этой сфере, как правило, носят не конкретный, а общий характер. Вышеупомянутое основной задачей ставит создание более эффективных договорных и организационных механизмов защиты культурного наследия, особенно в период военных конфликтов.

Ключевые слова: Культурное наследие, международное право, международные обязательства, права человека, гуманитарное право, религиозные нормы, военные преступления, международно-правовые нормы, исторические памятники

Мəqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Yəhya oğlu Səfərli

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

RENA GURBANOVA

renaqurbanova962@gmail.com

"Nakhchivan" University

0000-0003-4210-7239

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.038

IMPACT OF ARMENIA'S MILITARY AGGRESSION ON THE SOCIO-POLITICAL PROCESS IN NAKHCHIVAN

The Republic of Azerbaijan, which regained its state independence, faced the military aggression of neighboring Armenia. This military aggression has had a negative impact on the social and political processes taking place in the Nakhchivan Autonomous Republic, as in all other parts of the republic. These effects manifested themselves in various moments. The main goal of the presented article is to answer two research questions. First of all, the aim is to determine the factors that led to the emergence of the military aggression of Armenia against Nakhchivan. The second issue is determining the cause-effect relationship between military aggression and political processes. In order to answer the research questions, in addition to scientific literature, a number of primary sources, including witness statements, periodical press materials, archival documents were brought into scientific circulation for the first time and analyzed.

The article concludes that the socio-political situation in Nakhchivan in the late 1980s and early 1990s was quite tense, and the attacks on Nakhchivan from the territory of Armenia played a significant role in creating this tension.

Key words: military aggression, Nakhchivan, factor, socio-political conditions, Armenia, Azerbaijan

One of the most turbulent periods in world history is the 80s and 90s of the 20th century. During that period, the world changed from one international political system to another, and the USSR, which was considered the center of one pole of the bipolar world system, began to decline and finally collapsed. The fall of the empire created new conditions in the South Caucasus as well as in all areas under its control. Since the end of the 80s, the process of fragmentation with gradually developing conflicts has been going on in the Caucasus, some of these conflicts turned into large-scale wars as a result of the use of heavy weapons [24, p. 401]. In fact, many researchers believe that the process of the decline and fall of the empire began in the South Caucasus, and the outbreak of conflicts in the region formed the basis of this process. On the eve of the weakening of the Soviet Union, along with Karabakh, which is an inseparable part of Azerbaijan, the claims of Armenians to Nakhchivan became stronger and started to take on a sharper character.

There are other facts that show that in the war that started with the armed aggression of Armenia against Azerbaijan in 1988, the Armenians aimed not only to capture the mountainous part of the Karabakh region, but also to occupy a number of other territories, including Nakhchivan. In 1987, benefiting from chaos and turmoil in the USSR, Armenians sent a petition with 75,000 signatures to Mikhail Gorbachev, the General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union, demanding the annexation of the Nagorno-Karabakh Autonomous Province of Azerbaijan to the Armenian SSR [21, p. 124]. On October 10 of the same year, in the rallies and demonstrations held for the same purpose in Yerevan, the capital of Armenia, demands were voiced to include Nakhchivan ASSR, whose total population of Armenians is 1-1.4 percent [9, p. 2].

The "Krunk" organization, which is an Armenian terrorist-political organization and later included many people who made up the Armenian political elite, published on February 2, 1988, the "Armenian SSR of Nakhchivan, Kirovabad (Ganja), Shaumyan, Khanlar, Dashkasa, Nagorno-Karabakh". "Declaration on the annexation" clearly stated the Armenian claims to Nakhchivan. It

was written in the declaration that Nakhchivan, like many other Azerbaijani territories, was once torn from Armenia and given to Azerbaijan [14, p. 119]. However, this was an obvious lie. Documents from the 20s of the 20th century clearly showed that all these territories were part of Azerbaijan. On the contrary, in different years, the territories of Azerbaijan, including Nakhchivan, were seized and given to Armenia under various pretexts.

The conducted analyzes allow us to identify several factors that allowed Armenia's military aggression against the Nakhchivan Autonomous Republic to appear in the late 80s and early 90s of the 20th century and generally strained the relations between the parties. Of course, the main source of tension was the Armenian terrorist-political organizations, as well as Armenia's groundless territorial claims against the Nakhchivan region of Azerbaijan, which have been ongoing since the 19th century. Armenia saw the end of the bipolar world order, confusion and chaos as an opportunity to realize these baseless claims.

Another factor that strained relations was the issue of the fate of Azerbaijanis who were deported from Armenia and some of them took refuge in Nakhchivan. Aggressive nationalism was rising in the Armenian SSR in the 70s and 80s of the 20th century. There was a process of secret organization of people poisoned by such ideology. It is no coincidence that in March 1976 Yuri Andropov, the chairman of the State Security Committee under the USSR Council of Ministers, in the information of special importance sent to Leonid Brezhnev, the general secretary of the Central Committee of the CPSU, Armenia was shown as one of the union republics with the largest number of nationalist groups [25, p. 113].

Since August 1988, at the instigation of those nationalist groups and organizations, pressure and threats against the non-Armenian population in Armenia have increased, and various tactics have been used to force them to leave their homeland. One of the sources rightly notes that, unlike the deportations of 1948-1953, the deportations of the 1980s were unusually harsh and were accompanied by more brutality because they coincided with Armenia's territorial claims against Azerbaijan. The worst thing was that the deportation was directly supported by administrative and law enforcement agencies of Armenia [23]. Mass psychological terror was applied against the population. In the villages and towns where Azerbaijanis live, lights are turned off in buildings, schools where they study are closed, problems are created in telephone and water supply, and they are forced from their workplaces [27, p. 6].

Armenia wants to put an end to the issue by increasing the pressure on Azerbaijan and Nakhchivan, which is an inseparable part of it, and was trying to make the complete expulsion of the population from the historical West Azerbaijan lands fall into the background. In this regard, the forced resettlement of Azerbaijanis was one of the main factors that increased hatred and tension.

The intensification of Armenia's aggression against Nakhchivan also resulted from economic and political disturbances and difficulties. In particular, one of the sources of tension between Armenia and Azerbaijan was the transformation of the borders of former union member states into the border of an independent state. Territorial and border issues, frozen for many years, created difficulties.

External factors also played an important role in the military aggression of Armenia to the Nakhchivan Autonomous Republic. In the conditions of the decline of the USSR, Armenia and Azerbaijan became the center of attention in world politics. Azerbaijan has rich hydrocarbon deposits, and the Western countries tried to create a mechanism of pressure on Azerbaijan in order to obtain these oil and gas resources under more favorable conditions. Armenians were the best means for this. In this regard, it is no coincidence that in the works of various researchers and a number of special service agencies from foreign countries, the activities of foreign special services agencies in creating tension in the region, including in the direction of Nakhchivan, are mentioned at that time. Thus, the above-mentioned factors and reasons played a role in the formation of the basis of the tension between the Nakhchivan Autonomous Republic and Armenia. Regarding the socio-political situation in Nakhchivan in the late 80s - early 90s of the 20th century, protests against the empire were rising in the Nakhchivan Autonomous Republic, which is an integral part of Azerbaijan, as in all parts of the Soviet empire. In order to prevent the rising national liberation movements in the republics of Central Asia and the South Caucasus, the imperial leadership used various methods and means. This policy manifested itself more clearly in relation to Nakhchivan,

which became one of the main centers of the movement for independence of Azerbaijan. Starting from 1988, the tension of relations between Armenia and Azerbaijan, the process of purposeful incitement of the Karabakh Armenians became more and more widespread.

Vyacheslav Shironin, who worked for many years as the head of the "A" Department of one of the analytical centers of the Committee of State Security of the USSR, and the deputy head of the Soviet counter-intelligence, no matter how unobjective and biased his approach to the events that took place in Nakhchivan at that time, compared to the resistance of the local population, the role of foreign special services although he tries to bring it to the fore, some of his ideas about the events of the time are interesting. One such idea is related to the formation of the resistance movement in Nakhchivan. V. Shironin writes that the representatives of the People's Front, which had the ability to seriously influence the government in Nakhchivan and even seized it, called the population to fight against Armenia, to protect their lands from Armenian aggression, and organized them: *"In the cities and villages, AKP activists collected money to buy weapons. ... The people of Nakhchivan, for example, bought a Soviet TV set and took it across the border to the Iranian side of the Araz River, where they were given a Kalashnikov assault rifle in exchange. Armed groups were equipped with these weapons, and in some villages their number was 250-350 people"* [28, p. 89].

The constitutional law "On the sovereignty of the Azerbaijan SSR", adopted by the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR on September 23, 1989, established the sovereign rights of the republic and expressed the independent exercise of power in all territories belonging to Azerbaijan, including the Nakhchivan ASSR. [3, pp. 1-20]. Despite this, the communist leadership of the country refrained from taking drastic steps to protect its sovereignty in Nakhchivan, and showed lack of courage in taking real measures against the pressure and aggression of Armenia. This led to the strengthening of protests of the political forces and the people in the autonomous republic against both the Soviet Empire and the communist leadership of the country. It is no coincidence that in the period from August 1989 to January 1990, along with the capital city Baku, Nakhchivan was the area where the strongest and most consistent rallies were held. One of the main demands voiced in those rallies was related to the restoration of the rights of Azerbaijanis expelled from Armenia [22, p. 7].

The situation was getting tense day by day. At the end of 1989, the border movement intensified in Nakhchivan. At the beginning of December, the participants of the border movement held actions with the conditional names "Bonfire", and in the middle of December "Chain", "Tent" [13, p. 21-39]. The demands of the participants of the action were mainly related to four issues. First of all, the government was required to bring up the 1921 agreement in order to ensure the protection of Nakhchivan. It was about the Kars Treaty signed in October 1921 between the three Sovietized South Caucasian Republics and Turkey. The second issue was related to the restoration of Turkey's patronage over Nakhchivan under the conditions of a tense situation in Azerbaijan, and the construction of highways and railways to Nakhchivan through Iran. The third issue was both economic and ideological. The participants demanded a simplified way of traveling with South Azerbaijan. Finally, the fourth issue was related to the provision of useful plots of land in border zones [19, c. 3, p. 287].

In various rallies and actions held in Nakhchivan from December 5 to 31, the opening of borders, the provision of some areas along the border to the population (this included, in particular, some arable areas along the border in the Julfa district and the vicinity of the Gulustan tomb), and the creation of conditions for the establishment of relations with compatriots in South Azerbaijan were demanded. . It is written about this in volume III of the "History of Nakhchivan" multivolume: *"Nakhchivan is 17 thousand sq. km in the ASSR. fertile land was left between the border and the barbed wire, they were not used. It was impossible to go to the ancient cemetery and sanctuary in this zone"* [19, c. 3, p. 286]. The peak of the border movement was on December 31. A day before that - on December 30, in the evening, the head of the 41st border detachment, Colonel V. Zhukov addressed the population on Nakhchivan television. He stated in his appeal that the borders of the USSR are inviolable and serious measures will be taken against those who want to destroy the borders [19, c. 3, p. 288].

The participants of the border movement did not choose this date by chance. It is taken into account that this date is celebrated as the new year in the entire Soviet Union, and soldiers and

officers in military units are usually less alert on those days. Since it is the end of the year, there are certain gaps in the activity of the structures [13, p. 19]. This can allow the border movement to achieve its goal. As a result, facilities were dismantled on the Soviet-Iranian border at a distance of 137 kilometers [4, p. 34].

However, the pressures of the Soviet Union on the leadership of the Azerbaijan SSR, and the fact that the communist leadership of the country still accepted the center as the main decision maker, led to increased pressure on Nakhchivan. On January 2, 1990, the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan adopted a decision "On mass disorder at the state border in Nakhchivan ASSR" [10, p. 31]. The leadership of the Nakhchivan Provincial Party Committee of the CPSU of Azerbaijan was punished. Heydar Isayev was released from the position of the first secretary of the Provincial Party Committee for not being able to ensure stability in the region. The new first secretary was Afiyaddin Jalilov, who until that time was the chairman of the Council of Ministers of the autonomous republic [17, p. 9]. However, in the conditions of the strengthening of the national liberation movement, neither A. Jalilov nor Sakina Aliyeva, who was the chairman of the Supreme Soviet of the Nakhchivan ASSR at that time, spoke from the position of Soviet imperialism. The people's insistence on opening the borders for travel led to certain achievements. On January 3, 1990, the participants of the border movement announced that the goal of the action had been achieved and began to remove the tents erected along the border [13, p. 57].

Andrey Girenko, Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, Rafik Nishanov, Chairman of the Council of Nations of the Supreme Soviet of the USSR, Philip Babkov, First Deputy Chairman of the Central Committee of the USSR, First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, Abdurrahman Vazirov and other high-ranking officials were called to clarify the essence of the events that took place on the border with Iran. people came to Nakhchivan MSSR [16, p. 47]. The goal was to calm the population and prevent border movement. Until the arrival of Filip Babkov in Nakhchivan, the State Security Committee of the USSR ("KGB") carried out certain operations to control the events of both the Armenian SSR and the Nakhchivan Autonomous Republic. Philip Babkov, one of the most professional generals of the KGB, immediately identified the main directions of the work of the Soviet security agencies in the border areas. It was decided that both the Nakhchivan branch of the Azerbaijan Popular Front, local leaders of the Armenian National Movement, commanders of self-defense units, and government representatives should be involved in the process. Coordinate the activities of all law enforcement structures, prosecutor's offices [28, p. 100-101]. It should be noted that the Armenian National Movement (or the Armenian National Movement) was established in 1989 [2]. Like the People's Front in Azerbaijan, the Armenian National Movement was popular among the population and had special armed groups under its control.

Despite the steps taken by the high-ranking officials from Moscow, it was not possible to regulate the situation. On January 7, a number of incidents took place on the border with Turkey [7, p. 424]. Armenia's aggression in the direction of Sadarak region intensified. If the empire used the Soviet army to prevent the national liberation movement in Baku, it resorted to more insidious tactics in the direction of Nakhchivan. He tempted Armenia, which wanted to seize Nakhchivan and had unfounded claims about this territory, tried to punish the population of Nakhchivan through Armenian armed groups, and diverted the attention of the forces leading the national liberation movement away from the empire. This skyrocket was an opportunity for Armenians as well. This was one of the reasons why the attacks of the Armenian armed forces in the direction of Nakhchivan were fierce in January. In this case, on January 19, 1990, with the decision of the parliament of the autonomous republic called "On the socio-political situation in Nakhchivan ASSR", Nakhchivan declared itself an independent republic after leaving the USSR. In this regard, it was stated in the decision that according to Article 81 of the Constitution of the USSR, the sovereignty and territorial integrity of the Azerbaijan SSR, including the Nakhchivan ASSR, which is part of it, were not protected, and the appeals of the autonomy and legislative bodies of the country to the union bodies were unsuccessful, the Armenian SSR because the territorial integrity of the autonomous republic was violated due to the military aggression of 61-94]. In order to protect the territorial integrity of the autonomy and to prevent mass genocide, it is envisaged to appeal to the Republic of Turkey and the UN and the Islamic Republic of Iran for assistance. At the initiative of Sakina Aliyeva, who was then the Chairman of the Supreme Soviet of the Nakhchivan ASSR, the historic decision was

announced to the world in several languages by mass media [4, p. 34-35]. This was the most radical step that could be taken against the huge empire of the time. The parliament of the autonomous republic approved the composition of the delegations in order to ask for help from friendly and neighboring countries. E.Ibrahimov, Y.Babayev, A.Shamilov, S.Akbarov and others were included in the delegation to Turkey, and T.Aliyev, R.Akhundov, G.Allahverdiyev, S.Akhundov and others were included in the delegation to the Islamic Republic of Iran [11, p. 33]. Both delegations were to leave for the Islamic Republic of Iran and the Republic of Turkey, passing through Julfa. However, during that period, the command of the Border Troops of the USSR, operating in an enhanced regime, did not allow delegations to cross the border [15, p. 37].

The events of January 19-20 in Baku had the same effect, the bloody events of January 18-19 by the Armenian military units in the direction of Saderak had the same effect on the population of the autonomous republic. The belief that the leadership of the union, formed over many years, can be supposedly just, has suffered a serious blow, and in fact, the leadership of the union has not taken any steps to prevent the aggression of Armenia. This was seriously infuriating. Afiyaddin Jalilov, the First Secretary of the Communist Party Nakhchivan Provincial Party Committee, made phone calls to the General Secretary of the Party, Mikhail Gorbochov, and the Chairman of the Supreme Soviet of the USSR, Anatoly Lukyanov [6, p. 45]. The Azerbaijani authorities, led by Ayaz Mutallibov, who took power after Abdurrahman Vazirov, not only did not take steps to stop Armenia's aggression against Nakhchivan, which is an integral part of the country, but even declared that the autonomous republic's decision to secede from the USSR was unconstitutional and had a negative attitude towards it. expressed that he nurtured. On January 27, the Presidium of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR canceled the mentioned decision of the parliament of the autonomous republic [4, p. 66, 116]. The most valuable source reflecting the social and political mood existing in Nakhchivan on January 20-27, 1990 are the issues of the newspaper "Sharq qasysi" published on those dates. The issues of the newspaper published within 7 days can be considered the first manifestos of Azerbaijan's independence.

In general, it can be argued how justified the step taken by the parliament of the autonomous republic was from a legal point of view. First of all, it should be noted that Article 81 of the Constitution of the USSR established the protection of the sovereign rights of the union republics that make up the USSR, not the autonomous republics [26]. In other words, the right to unilaterally withdraw from the USSR was given to 15 allied republics. Autonomous republics and provinces did not have such a right. However, this was a fairly effective political step against Armenia's territorial claims against Nakhchivan and its occupation policy. The goal was not to become an independent republic, but to attract the attention of the international world to the events taking place in the region, to stop the aggressive neighboring republic and the empire supporting it. Considering the processes that took place after this event, it can be clearly stated that those who took this step were able to achieve their goals.

In order to prevent the attacks of Armenia on various residential areas of Nakhchivan, some steps were taken using local resources. From the study of the archival documents of the period, it is clear that despite the fact that information was sent to the then President and Supreme Soviet of the country about the looting and massacres committed by the Armenian military units, no decisive measures were taken, as a result, the number of attacks from Armenia increased even more. Vagif Huseynov, the chairman of the Republican State Committee at that time, in his fully confidential letter dated August 19, 1990, "About the situation in Nakhchivan MSSR", sent to the country's president, Ayaz Mutallibov, called the information spread among the population about the intentions of Armenians to occupy Nakhchivan a "rumor". It was written in the information: *"The incessant shelling of the villages bordering Armenia, attempts to drive away the cattle, disturbs the entire population of the Autonomous Republic. There are panicking rumors that Armenian extremists are preparing to invade Nakhchivan ASSR at the instigation of informal institutions"* [1, h. 5, p. 57]. Of course, the information given by V. Huseynov was wrong. The information spread was not a rumor. In fact, these were the information that appeared adequate to the provocations committed by Armenia in the areas along the border with Nakhchivan. Second, such rumors were not spread at the instigation of informal institutions. On the contrary, it is enough to look at the pages of the "Communist" newspaper, the official state press published in Armenia at that time, to see what information and claims about the Karabakh region of Azerbaijan and the Nakhchivan

MSSR were included there. The Chairman of the State Committee of the Azerbaijan SSR did not hesitate to call the legitimate and insistent demands of the people of Nakhchivan for the protection of their homeland and life, as well as their participation in protests, "general psychosis".

It is interesting that just 7 days later, the confidential letter sent by V. Huseynov to the president of the country regarding the Nakhchivan ASSR proved that the information spread was not a "rumor". On August 25, V. Huseynov wrote to A. Mutallibov: *"Armenian extremists killed shepherds and militiamen in the "Kecheldag" pasture of Shahbuz region on the night of August 23-24 this year from 20:00 to 21:30. from 22:15 to 22:15 they fired at Shada village of Shahbuz district and personnel of the Internal Troops of the Ministry of Internal Affairs located near that village, and within 20 minutes from 01:35 to Arafsa village of Julfa district. In addition, at 7:45 p.m., an armed group of about 30 people from the Sisyan region of the Armenian SSR approached the Bichenak pass in 2 cars, installed a searchlight device and 2 radio stations there, and observed the border zone for a long time" [1, h. 5, p. 58].*

The Soviet army units in the region took a maximum spectator position in the processes. In fact, they did not make any attempt to prevent attacks from the territory of one republic of the existing union on the territory of another [18, v. 18].

The local party and authorities in Nakhchivan were trying to take some steps due to internal possibilities. During that period, the intensification of Armenian claims and attacks mainly in the direction of Sadarak made it necessary to pay more attention to this area. Administratively, Sadarak, which is considered a part of Sharur district, had a very serious strategic importance. Taking into account these points, on May 24, 1990, at the bureau meeting of the Nakhchivan Provincial Party Committee, a decision was made to create a new district - Sadarak district, based on the villages of Saderak and Demirchi, and the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR was addressed in this regard [15, p. 41]. On August 29 of the same year, the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR adopted a decision on the organization of the Saderak district on the basis of the Sadarak settlement, Karki, Demirchi and Makhta village soviets [4, p. 118]. A number of researchers write that this district, which was created in the 90s of the 20th century, is not the first in history, and that there was a district or circle called Sadarak in the administrative division of Nakhchivan in the early 20s of the 20th century [5, p. 21; 12, p. 163-165]. However, those researchers did not touch on the political aspects of the cancellation of this district later. In fact, the main reason for the cancellation and oblivion of the region, which had a larger territory during the Soviet era, was the partial transfer of its territories to the Armenian SSR and the gradual transfer of this line connecting Azerbaijan and Turkey to the control of Armenia. From this point of view, the steps taken in 1990 in the direction of turning Sadarak into a district again were considered great strategic goals. It is no coincidence that one of the first documents signed by Heydar Aliyev after being elected as the Chairman of the Supreme Assembly of Nakhchivan AR was the decision of December 16, 1991 of the Supreme Assembly of Nakhchivan AR on changing the administrative-territorial division of Sadarak district [20].

As it is clear from the conducted analyses, the socio-political situation in Nakhchivan was quite tense in the late 80s and early 90s, and the attacks on Nakhchivan from the territory of Armenia played a significant role in creating this tension.

REFERENCE

1. Axundova, E. Şəxsiyyət və zaman [6 hissə] /E.Axundova. –Bakı: CBS, V hissə. –2013. –736 s.
2. Armenia: The Armenian National Movement and 'Husos Paros': [Digital resource] / United States Bureau of Citizenship and Immigration Services, –August 31, 1999. URL: www.refworld.org/docid/3ae6a6a338.html
3. Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası Qanunu / –Bakı: Azər nəşr, –1989. –20 s.
4. Cabbarlı, Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri / Ə.Cabbarlı. –Naxçıvan: Əcəmi, –2015. –232 s.
5. Cəfərov, F.A., Hüseynbəyli, N. Naxçıvan tərəqqi illərində (1921-1946-cı illər) // -Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi əsərlər, -2020. № 2 (103), -s. 19-24.

6. Əliyev, Ə.İ. Əlincə yaddaşı: Naxçıvan 1914-1992 / Ə.İ.Əliyev. –Bakı: Gənclik, –1997. –304 s.
7. Əmrahov, M. İ. XX əsrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı. Ali məktəblər üçün dərslik. –Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, –2018. –484 s.
8. Fəridə, L. Azadlıq çarçısı/ L.Fəridə. –Bakı: Adiloğlu, –2003. –s 61-94.
9. Fuler, E. Armenians Demonstrate for Return of Territories from Azerbaidjan // Radio Liberty, – 1987, 11 November. –p. 2.
10. Hacıyev, İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası müstəqillik yollarında / İ.M.Hacıyev. –Bakı: Elm və təhsil, –2016. –360 s.
11. Hacıyev, İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı / İ.M.Hacıyev. –Naxçıvan: Əcəmi, –2011. –272 s.
12. Kəlbizadə, E.H. XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvan diyarının inzibati ərazi quruluşu (tarixi-coğrafi araşdırma) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərlər jurnalı, –2017. №1, –s. 160-172.
13. Qəmbərli, B. Sərhəd hərəkatı (xatirələr) / B.Qəmbərli. –Bakı: Apastrof-A, –2019. –96 s.
14. Məmmədov, E. Məmmədov, R. Sumqayıt 1988: cinayət və cəza / E.Məmmədov, R.Məmmədov. –Bakı: Nurlar, –2014. –384 s.
15. Məmmədov, M.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1988-2005-ci illər) / M.Y.Məmmədov. –Bakı: Şirvanəşr, –2005. –208 s.
16. Məmmədov, M.Y. Naxçıvan: dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizənin dayağı / M.Y.Məmmədov. –Bakı: Şirvanəşr, –2011. –302 s.
17. Məmmədov, M.Y. Siyasətdə Naxçıvan dərsləri / M.Məmmədov. –Bakı: Araz, –2009. –416 s.
18. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Milli Müdafiə Komitəsinin yaradılması haqqında Naxçıvan MR Ali Məclisinin qərarı // Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, Fond № 2, siyahı № 6, iş № 1039, vərəq – 17-19.
19. Naxçıvan tarixi : [Üç cilddə] / -Naxçıvan: Əcəmi, c.3. –2015. –560 s.
20. Rəsulova, R. Tarixin işığında: Sədərək: [Elektron resurs] / 525-ci qəzet, –06 fevral, 2020. URL: <https://525.az/news/133639-tarixin-isiginda-sederek>
21. Sariahmetoğlu, N. 21. Yüzyılında Hocalı olayları // Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, –2013, c. IX, № 2, –s. 123- 142.
22. Şahverdiyev, Z.Ə., Zeynalov, İ.A. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illərdə: [Elektron kitab] /Z.Ə.Şahverdiyev. İ.A.Zeynalov. –Bakı: Qismət, –2002. –33 s.
23. The deportation of Azerbaijanis from the territory of modern-day Armenia in the XX century: [Electronic resource] / Karabakh Center, –2023. URL: <https://story.karabakh.center/en/deportation-of-azerbaijanis-from-the-territory-of-modern-day-armenia#rec313408884>
24. Väyrynen, R., Alieva, L. The South Caucasus: The Breakdown of Soviet Empire// War, Hunger və Displacement / Reds. E. Wayne Nafziger, Frances Stewart və Raimo Väyrynen. –Oxford: Oxford Academic, Vol. 2. – 2000. –p. 401-436.
25. Власть и диссиденты: из док. КГБ и ЦК КПСС / Подгот. Текста и коммент: А.А.Макаров, Н. В. Костенко, Г. В. Кузовкин. –Москва: Московская Хельсинкская Группа, –2006. –282 с.
26. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г: [Электронный ресурс] / Исторический факультет Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, –2023. URL: www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm
27. Погромы в Армении в 1988-1989 годах // Azadlıq, –1991, 19 aprel. –с. 5-6.
28. Широнин, В. КГБ-ЦРУ. Секретные пружины перестройки [Электронный вариант книга] / В. Широнин. –Москва: Ягуар, –1997. –131 с.

XÜLASƏ

Rəna Qurbanova

ERMƏNİSTANIN HƏRBİ TƏCAVÜZÜNÜN NAXÇIVANDA
İCTİMAİ – SİYASİ PROSESLƏRƏ TƏSİRLƏRİ

Dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası qonşu Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə qarşılaşmışdır. Bu hərbi təcavüz respublikanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərə də mənfi təsir göstərmişdir. Bu təsirlər özünü ən müxtəlif məqamlarda göstərirdi. Təqdim olunan məqalədə başlıca olaraq iki tədqiqat sualının cavablandırılması qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur. İlk növbədə Naxçıvana qarşı Ermənistanın hərbi təcavüzünün meydana çıxmasına səbəb olan amilləri müəyyənləşdirmək qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur. İkinci məsələ isə hərbi təcavüzlə siyasi-proseslər arasında səbəb – nəticə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqat suallarının cavablandırılması üçün elmi ədəbiyyatlarla yanaşı, bir sıra ilkin mənbələr, o cümlədən şahid ifadələri, dövrü mətbuat materialları, arxiv sənədləri ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə gətirilmiş, təhlil edilmişdir.

Məqalədə belə qənaətə gəlinir ki, 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyət kifayət qədər gərgin idi və bu gərginliyin yaranmasında Ermənistan ərazisindən Naxçıvana təşkil olunana hücumlar əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Açar sözlər: hərbi təcavüz, Naxçıvan, amil, ictimai-siyasi şərait, Ermənistan, Azərbaycan

РЕЗЮМЕ

Рена Гурбанова

ВЛИЯНИЕ ВОЕННОЙ АГРЕССИИ АРМЕНИИ НА СОЦИАЛЬНО-
ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В НАХЧЫВАНЕ

Азербайджанская Республика, восстановившая свою государственную независимость, столкнулась с военной агрессией соседней Армении. Эта военная агрессия оказала негативное влияние на общественно-политические процессы, происходящие в Нахчыванской Автономной Республике, как и во всех других частях республики. Эти эффекты проявлялись в различные моменты. Основная цель представленной статьи – ответить на два исследовательских вопроса. Прежде всего, целью является определение факторов, которые привели к возникновению военной агрессии Армении против Нахчывана. Второй вопрос – определение причинно-следственной связи между военной агрессией и политическими процессами. Для ответа на вопросы исследования помимо научной литературы впервые были введены в научный оборот и проанализированы ряд первоисточников, в том числе показания свидетелей, материалы периодической печати, архивные документы.

В статье делается вывод, что общественно-политическая ситуация в Нахчыване в конце 1980-х - начале 1990-х годов была достаточно напряженной, и значительную роль в создании этой напряженности сыграли нападения на Нахчыван с территории Армении.

Ключевые слова: военная агрессия, Нахчыван, фактор, социально-политические условия, Армения, Азербайджан

Мəqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Yəhya oğlu Səfərli

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

ŞƏFA MUSAYEVA

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.040

YELİZAVETPOL QUBERNİYASINDA SƏNAYE İSTEHSALININ İNKİŞAFI VƏ ÜMUMİ VƏZİYYƏTİ (XIX ƏSR)

Araşdırılan dövrdə Yelizavetpol quberniyasında bazar (əmtəə) münasibətlərinin inkişafı nəticəsində fabrik-zavod sənayesi təşəkkül taparaq inkişaf etsə də qədim ənənələrə malik kустar (sənətkarlıq) sənayesi öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaqda idi. Bu sənət növləri arasında yun məmulatı sahələri, xüsusən xalça-palaz istehsalı həm məişət əhəmiyyətinə, həm də iqtisadi səmərəliyinə görə quberniyanın demək olar ki, maldarlıq təsərrüfatlarının inkişaf etdiyi bütün qəzalarında, xüsusən Ərəş, Qazax, Şəki, Yelizavetpol qəzalarında, Qarabağın elat cəmiyyətlərində yun məmulatı istehsalı geniş yayılmışdı. Quberniyada xalçaçılığın inkişafı bu məmulatlar üçün əsas xammal mənbəyi olan yunun və bununla sıx əlaqədə olan qoyunçuluğun geniş yayılması, bu sahədə geniş istifadə olunan müxtəlif boyaq bitkilərinin bitməsi və ən nəhayət böyük miqdarda əmək resurslarının olması ilə sıx bağlı idi.

Açar sözlər: Sənaye, xammal, xalçaçılıq, sənətkarlıq, istehsal, əmtəə, Yelizavetpol quberniyası

Əgər XIX əsrin ortalarına qədər burada xalçaçılıq və digər əl toxuculuğu sənətləri daha çox şəxsi istehlak və sifariş üçün istehsal olunurdusa, əsrin ortalarından başlayaraq bu sahədə istehsal edilən məhsullar bir qayda olaraq satış üçün nəzərdə tutulurdu. Quberniya ərazisində xalçaçılığın geniş kök salması bir tərəfdən bu sahənin ənənəvi xüsusiyyətləri, xüsusən kökləri qədim dövrlərə gedib çatan toxuma vərdislərinin mövcudluğu ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən texniki yeniliklərin daha ləng tətbiq olunması bu sahənin fabrik-zavod sənayesi sahəsinə çevrilməsinə mane olurdu. Araşdırılan dövrdə xalça-palaz istehsalı (xovsuz və xovlu xalçalar, cicim, həsir, palaz, həmçinin xurcun, heybə, kəmə, məfrəş, çanta, keçə, corab və s.) ilə əsasən evlərdə məşğul olurdular və başqa sahələrdən fərqli olaraq burada qadın əl əməyi daha çox tətbiq olunurdu. Türk qadınları üçün xalça-palaz toxumaq əsas məşğuliyyət növlərindən, ailə məişətinin zəruri tələblərindən biri hesab olunurdu. Xalçaçılıq təkcə qoyunçuluqla məşğul olan kənd əhalisi arasında yayılmamış, habelə şəhər əhalisinin istehsal məişətində də möhkəm yer tutmuşdu. Ə.Sumbatzadə 1900-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında xalçaçılıqla 100 min nəfərin məşğul olduğunu qeyd etsə də bizcə bu rəqəm həqiqəti əks etdirmir.

Azərbaycanda əmtəə iqtisadiyyatının inkişafı, daxili və xarici ticarətin dirçəldilməsi Yelizavetpol quberniyasında iqtisadi həyatın da canlanmasına gətirib çıxardı. Əvvəlki fəslin paraqrafında biz quberniyanın şəhər əhalisinin tərkibində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərindən bəhs etmişdik. Şəhərlərin və şəhər əhalisinin sayının artması bütövlükdə yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin təşəkkül tapmasının birbaşa nəticəsi idi. Bunun bariz nümunəsini biz şəhər sənətkarlarının, kiçik əmtəə sənayesi istehsalı sahəsində çalışanların sayının artmasında görürük. Quberniyanın Nuxa, Gəncə, Şuşa kimi iri şəhərlərində XIX əsrin 80-ci illərində 25-dən artıq sənət sahəsi (dulusçuluq, başmaqçılıq, çəkməçilik, misgərlik, dabbaqçılıq, dəmirçilik, dəyirmançılıq, dülgərlik, bənnalıq, xarratlıq və s.) mövcud idi. Lakin bu şəhərlərdə kустar sənayenin inkişafında fərqli meyillər özünü göstərirdi. Əgər Şuşa və Gəncədə əhalinin sayının artması ilə onların tərkibində sənətkarların da sayı artırdısa, Nuxa şəhərində əksinə, ipəkçilik sənayesi müəssisələrinin sayının artması, əvvəllər sənətkarlıqla məşğul olanların oraya daha geniş cəlb olunmasına və nəticədə kустar sənayedə məşğul olanların sayının azalmasına gətirib çıxarırdı. Gəncə şəhərində sənətkarlıqla məşğul olanların sayının artması həm şəhərin quberniya mərkəzinə çevrilməsi, həm də buradan Bakı-Tiflis

dəmir yolunun keçməsi ilə əlaqədar idi.[1] XIX əsrin sonlarında burada 2764 sənətkar qeydə alınmışdı. Quberniya mərkəzi olmasına baxmayaraq, Gəncədə iri istehsal müəssisəsi demək olar ki, yox idi, iqtisadi baxımdan şəhər sənətkarlıq və ticarət mərkəzi rolunu oynamaqda davam edirdi. Şəhərdə hələ də çox sayda bağımlıq-üzümçülük təsərrüfatları mövcud idi.

Şuşa şəhərində isə XIX əsrin sonlarında 1900-dən artıq sənətkar qeydə alınmışdı. Bu artımın əsas mənbəyi isə yun məmulatı istehsalının geniş yayılması ilə əlaqədar idi. İpək istehsalından fərqli olaraq Şuşada yun məmulatı istehsalı əsasən azərbaycanlıların əlində idi. Şəhərdə xalçaçılıqla məşğul olanların əsas hissəsini azərbaycanlılar təşkil edirdi. İstehsal olunan məhsul bir qayda olaraq satış üçün nəzərdə tutulurdu. 90-cı illərin ortalarında Şuşada mövcud olan 3 keçə istehsalı kiçik müəssisənin hamısı azərbaycanlılara məxsus idi [2].

Statistik məlumatların müqayisəli təhlili XIX əsrin sonlarında Yelizavetpol quberniyasında kустar sənətkarlıq sahələrinin (ipək parça toxuculuğu, dərzilik və s.) və orada məşğul olanların sayının getdikcə azaldığını göstərir. Bunun əsas səbəblərindən arasında bir tərəfdən hazır sənaye mallarının, xüsusən yüngül sənaye məhsullarının idxalının artması nəticəsində yerli kустar sənətkarlıq məhsullarının rəqabətə davam gətirə bilməməsi, digər tərəfdən isə fabrik-zavod tipli müəssisələrin genişlənməsi və onlara işçi qüvvəsinin geniş cəlb edilməsi ilə birbaşa bağlı idi. XIX əsrin sonlarına dair statistik nəşrlərdə Şuşa, Gəncə, Nuxa kimi şəhərlərdə bir sıra sənətkarlıq sahələri (məsələn ipək parça) üzrə rəqəmlərin olmaması bunu təsdiq edir.

Bu tendensiyaya baxmayaraq, araşdırılan dövrdə Yelizavetpol quberniyasında bir sıra ənənəvi sənət növləri iqtisadiyyatın ümumi payında öz yerlərini saxlamaqda davam edirdilər. Bu birinci növbədə gön-dəri istehsalına aid idi. XIX əsrin 90-cı illərində quberniyada gön-dəri müəssisələrinin sayı 70-ci illərlə müqayisədə təqribən 3 dəfə artaraq 35-dən 102-ə, orada işləyən fəhlələrin sayı isə 119 nəfərdən 360 nəfərə çatmışdı. Gön-dəri məmulatlarının istehsal həcmi isə 16.967 rubldan 69.290 rubla çataraq 4 dəfədən artıq artmışdı. Özü də Bakı quberniyası ilə müqayisədə Yelizavetpol quberniyasında gön-dəri istehsalı daha sürətlə artırdı. Lakin buna baxmayaraq, bu istehsal sahəsi həm istehsal olunan məhsulun həcminə, həm də orada çalışan fəhlələrin orta sayına (2.5.-3.5 nəfər) görə kустar və kiçik əmtəə sənayesi xarakteri daşıyırdı. Quberniyada gön-dəri istehsalı əsasən Nuxa şəhərində və qəzasında, Gəncə şəhərində cəmləşmişdi.[3] Gön-dəri sənəti özü müxtəlif altsahələrə (xəzçilik, dəriçilik, kürkçülük, papaqçılıq, başmaqçılıq və s.) bölünürdü. Lakin hazır məhsulların geniş idxalı bu sənət sahələrinin də tədricən tənəzzülə uğramasına səbəb olurdu. Qeyd olunanlar digər kустar sənət sahələrinə (sərraclıq, sabunbişirmə, boyaçılıq, dulusçuluq və s.) də aid idi. Nuxa və Yelizavetpol qəzaları istisna olmaqla quberniyanın digər qəzalarında dulusçuluq sənəti demək olar ki, inkişaf etməmişdi. Əsas dulusçuluq məmulatı kiramit sayılırdı. Ə.Sumbatzadənin hesablamalarına görə XIX əsrin son rübündə quberniyada dulusçuluq müəssisələrinin sayı məhz bu iki qəzanın hesabına 10-dan 47-ə, dulusçuların sayı isə 24 nəfərdən 113 nəfərə çatmışdı. Lakin bu müəssisələr bazara deyil, əsasən sifarişlə işləyirdilər. Quberniyanın şəhərlərində zəngin ənənələrə malik dəmirçilik sənəti (dəmirçilik, qalayçılıq, misgərlik, nalbəndlik, zərgərlik) də tədricən tənəzzülə uğrayırdı. Xüsusən Şuşa, Nuxa kimi şəhərlərdə bu peşə sahiblərinin sayı azı iki dəfə azalmışdı. Digər peşə sahibləri kimi dəmirçilərin də vəziyyəti haqqında 90-cı illərin mənbələri çox az məlumat verir. Quberniyada bu şəhərlərlə yanaşı Yelizavetpol və Şuşa qəzalarının kəndlərində, alman koloniyalarında da kiçik dəmirçilik emalatxanaları mövcud idi. Əksər dəmirçilik və misgərlik emalatxanalarında orta hesabla 2-3 fərdi usta çalışırdı.[4]

Təhlillər göstərir ki, artıq XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Yelizavetpol quberniyasının əksər qəzalarında sənətkarlıq müəssisələrinin sayı azalmaqda idi. Bu özünü həm də kустar sənaye ilə məşğul olanların sayında göstərirdi. Quberniyanın sənətkarlıq həyatında inşaat materialları (kərpic, əhəng, kiramit) istehsalı müəyyən yer tuturdu. Quberniya üzrə 1872-ci ildə 16 kərpic zavodu mövcud idisə, 1889-cu ildə onların sayı 107, 1899-cü ildə isə 146 vahid təşkil etmişdi. Orada işləyənlərin sayı 68 nəfərdən 383 və 511 nəfərə (hər müəssisədə orta hesabla 3-4 nəfər) çatmışdı. Xüsusən XIX əsrin son illərində Yelizavetpol və Şuşa qəzalarında kərpicin bişirilməsində yanacaq kimi ağacdən neftə keçid bu tikinti məmulatının keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, kəmiyyətcə artmasına təkan verdi. Kərpic istehsalının həcmnin artması bu sahənin kiçik əmtəə sənayesi istehsalına çevrildiyini göstərirdi.

XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Rusiya imperiyasında əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi, mərkəzlə ucqarlar arasında qarşılıqlı bazarın təşəkkül tapması bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Yelizavetpol quberniyasında da əmtəəlik əkinçiliyin və sənayenin təşəkkül tapmasına şərait yaradırdı. Əlbəttə, araşdırılan dövrdən əvvəl də tarixi Gəncə bölgəsində və yeni yaradılmış Yelizavetpol quberniyasının əhatə etdiyi ərazilərdə ənənəvi sənaye sahələri (ipəkçilik, misgərlik, xalçaçılıq və s.) mövcud idi. Lakin bu sahələr əsas etibarilə kустar xarakter daşıyırdı. Quberniyanın Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrinin inkişafı, onun ərazisində istehsal olunan malların satışı üçün geniş imkanların yaranmasına və kустar sənaye sahələrinin genişlənməsinə şərait yaratdı. [5]

Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses qarşılıqlı şəkildə inkişaf edirdi: Bir tərəfdən rus sənaye məmulatlarının Azərbaycana, o cümlədən Yelizavetpol quberniyasına geniş daxil olması nəticəsində bəzi sənaye sahələri (məsələn bez parça, dəri-gön istehsalı və s.) tənəzzülə uğrayırdısa, digər tərəfdən Rusiya sənaye iqtisadiyyatının artan ehtiyacları quberniyada bəzi sənaye sahələrinin (xalçaçılıq, çaxır, yun, ipək, pambıq istehsalı və s.) inkişaf etməsinə, yeni sahələrin (misəritmə istehsalı) təşəkkül tapmasına gətirib çıxarırdı. Ümumrusiya bazarına daxil olmaq imkanları təkcə kənd təsərrüfatı mallarının ixracına stimül yaratmadı, eləcə də quberniya şəhərlərində bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının texniki emalını həyata keçirən sənaye müəssisələrinin yaranmasına da təkan verdi. İstehsal etdikləri məhsullar yerli ehtiyacları deyil, əsasən Rusiya sənayesinin ehtiyaclarının təmin olunmasına yönəldiyindən, bu müəssisələr bir qayda olaraq rus və xarici kapital əsasında yaradılırdı.

Məlum olduğu kimi, sənaye istehsalının inkişafının əsas şərtlərindən biri azad işçi qüvvəsinin mövcudluğudur. Bu baxımdan çar hökumətinin 1870-80-ci illərdə Cənubi Qafqazda yarımçıq olsa da həyata keçirdiyi kəndli islahatları, o cümlədən, 1870-ci il 14 may Əsasnaməsi, 1877-ci il 3 sentyabr, 1877-ci il 10 yanvar, 1883-cü il 15 mart tarixli fərmanlar müəyyən rol oynadı. Düzdür, bu islahatlar Cənubi Qafqazın üç quberniyasında (Bakı, İrəvan, Yelizavetpol quberniyalarında) və Tiflis quberniyasının bir hissəsində müsəlman əhali arasında mövcud olan asılı münasibətləri tam aradan qaldırmasa da bazar (kapitalist) münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində müəyyən stimül oldu. Ancaq bunsuz da, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, artıq bu dövrdə Rusiyada sürətlə inkişaf edən kapitalizm münasibətlərinin inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatına öz təsirini göstərməkdə idi.

Əlbəttə, bu təsir ilk növbədə Bakıda neft sənayesinin inkişafına özünü göstərirdi. Lakin Bakı sənaye rayonu ilə yanaşı, Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Yelizavetpol quberniyasında da daha az sürətlə olsa da sənaye ocaqları yaranmaqda idi. 1867-ci ildə Gəncə şəhəri yaxınlığında Zəylik adlı yerdə zəylik hasilatı ilə məşğul olan kapitalist müəssisəsi fəaliyyət göstərməyə başladı. Müəssisənin yerləşdiyi torpaqlar xəzinəyə məxsus idi, lakin zəylik istehsalı və satışı Mirzoyev adlı birsinə illik 7850 icarəyə verilmişdi. 1873-cü ildə zavodda 137 muzzdu işçi çalışırdı. Lakin zəy xammalının bol olmasına baxmayaraq, onun emalının maya dəyərinin yüksək, rentabelliyyənin isə aşağı olması ucbatından 80-ci illərdə zavodda istehsal tamamilə dayanmışdı. Yelizavetpol quberniyasında sənaye istehsalının mühüm mərkəzini Gədəbəy bölgəsi təşkil edirdi. Hələ 1855-ci ildə burada yerli sahibkarlar tərəfindən ilk misəritmə zavodu açılmış, lakin zavod rentabelli olmadığından tezliklə bağlanmışdı. 1865-ci ildə Simens qardaşları tərəfindən Gədəbəydə yeni misəritmə zavodu tikilib istifadəyə verildi. Tezliklə bu zavod öz istehsal gücünə görə Qafqazın ən böyük dağ-mədən müəssisələrindən birinə çevrildi. 1866-1880-cı illərdə bütün Qafqazda əridilən misin üçdə iki hissəsi Gədəbəy misəritmə zavodunun payına düşürdü, əridilən misin həcminə görə Gədəbəy zavodları bütün Rusiya misəritmə zavodları arasında birinci yeri tuturdu. 1873-cü ildə bütün Qafqazda 1.365.697 pud mis çıxarılmış, 481.320 pud mis əridilmiş, 43.318 pud saf mis alınmışdı, Gədəbəy zavodunda 1.144. 701 pud filiz çıxarılmış, 301.270 pud əridilmiş, 27.478 pud saf mis alınmışdı 18 il (1865-1882-ci illər) ərzində Gədəbəy mədənində 15.466.918 pud mis filizi çıxarılmış, zavodda isə 483.612 pud mis əridilmişdi. 1876 və 1877-ci illərdə Gədəbəy zavodu Rusiyanın bütün misəritmə sənayesinin dördü birinin məhsulunu verirdi. 1876-cı ilə dair Qafqaz təqviminə görə Gədəbəy misəritmə zavodunda dağ-mədən işlərində 500 nəfər, köməkçi işlərdə isə 1000 nəfər işləyirdi. İl ərzində yandırılmaq üçün zavoda 421.631 pud filiz daxil olmuş, ondan 32.486 pud qara mis, 27.478 pud saf mis hasil edilmişdi. Filiz əridilməsi üçün il ərzində 14.700 qutu kömür, 188 kub sajen odun sərf olunmuşdu. Zavodda sərf olunan yanacaq ətraf meşələrin qəddarcasına istismarı

hesabına əldə olunurdu ki, bu da ətraf mühitə böyük ziyan vururdu. Meşə sahələrinin məhv edilməsində zavod sahiblərinə himayəçilik edən və onlara böyük hektarlarla meşə əraziləri icarəyə verən çar hakimiyyət orqanlarının da günahı var idi. İş o yerə çatmışdı ki, Simens qardaşları Gədəbəy rayonunda maldarlıqla məşğul olan azərbaycanlıları hakimiyyət orqanlarının köməyi ilə buradan uzaqlaşdırmağa nail olmuşdular. Yalnız 1883-cü ildə Bakı-Tiflis dəmir yolunun istifadəyə verilməsindən sonra mis zavodlarında neft yanacağından istifadə edilməsinə başlanılması meşələrin tamamilə məhv edilməsinin qarşısını aldı. [6]

İstehsalın genişlənməsi burada çalışan işçilərin sayının da artmasına gətirib çıxardı. Fəaliyyətə başladığı ilk illərdə əgər burada yüzdən artıq fəhlə çalışırdısa, 70-ci illərin sonunda onların sayı 15000 nəfərə çatmışdı. Zavod fəhlələrinin əsas kontingentini ən aşağı maaşla işləyən ətraf kəndlərin əhalisi təşkil edirdi. Bununla yanaşı mədən və zavodlarda Cənubi Azərbaycandan, hətta Türkiyədə buraya gələrək kəsbkarlıq edənlər də var idi. Onlar əsasən ən ağır işlərdə (əsasən mədənlərdə filiz çıxarılmasında) aşağı əmək haqqı ilə işləməyə razı olduqlarından yerli işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və maaşların qaldırılması ilə bağlı tələblərini sahibkarlar qulaqardına vururdular. Xarici kapitalistlər Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatlarını amansızcasına istismar edərək böyük gəlirlər əldə etsələr də yerli əhalinin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı demək olar ki, heç bir iş görmürdülər. 1888-ci ildə 1500 nəfərin çalışdığı zavodda cəmi 1 doktor və 1 feldşerin işlədiyi 10 çarpayılıq xəstəxana fəaliyyət göstərirdi. «Каспий» qəzeti 1893-cü il, №253-cü sayında zavod fəhlələrinin vəziyyətini təsvir edərək yazırdı ki, fəhlə və qulluqçuların, xüsusən yerli millətlərdən olanların təhsili çox pis vəziyyətdədir. Zavodun öz məktəbi yoxdur. Şagirdlər məktəb üçün uyğun olmayan binada, valideynlərin pulu ilə tutulmuş müəllimlərlə birgə dərs keçirlər. Birsiniflik məktəbdə cəmi 30 şagird təhsil alır, hərçənd ki oxumaq istəyənlərin sayı daha çoxdur. Müəllif sonda yazırdı ki, milyonlarla dövriyyəsi olan Gədəbəydə münasib məktəbin olması yaxşı olardı. Fəhlələrin ağır məişət və iş şəraitini təsvir edən qəzet yazırdı ki, bu zorbaların əsas işi əlavə qəpik qazanmaqdan, sahibkarların şəxsi tamahkar məqsədlərini güdməkdən ibarətdir, müəssisənin bütün ağırlığının üzərilərinə düşdüyü qara xalqın, fəhlələrin maraqları isə ən az diqqətə alınır. [7]

1883-cü ildə Simens qardaşları Qalakənd kəndində daha bir misəritmə zavodu tikdilər. Məhz bu zavodda Qalakənd çayı üzərində iki turbin quraşdırılaraq Azərbaycanda ilk dəfə elektrik enerjisi istehsal olunmağa başlandı. Nəticədə Simens qardaşları ilk dəfə olaraq elektrik enerjisindən istifadə edilməklə elektroliz vasitəsi ilə misin ayrılmasını həyata keçirdilər.

1884-cü ildə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Gədəbəy və Qalakənd zavodlarını mis mədəni və ağac anbarları ilə birləşdirən 29 verst uzunluğunda darxətli dəmir yolu istifadəyə verildi. Yolun tikintisi 800 min rubla başa gəlmişdi. Bakı-Tiflis dəmir yolunun istifadəyə verilməsi Gədəbəy mis zavodunun mineral yanacaq təminatına imkan yaratmaqla yanaşı, onun məhsullarının Rusiyanın daxili quberniyalarına ixrac olunmasına da şərait yaratdı. Zavodları neft yanacağı ilə təminat etmək üçün 1889-cu ildə Dəllər stansiyasından Çardaxlı kəndinədək 21 verst uzunluğunda neft kəməri tikilmişdi. Nefti kəndə qədər çatdırmaq üçün 30 at gücündə nasos quraşdırılmışdı. Sonralar neft xəttini zavoda qədər uzatmaq qərara gəlmiş, kəmərin uzunluğu 42.5 verst təşkil etmişdi. Simenslər həmçinin Yelizavetpöl şəhəri ilə Gədəbəy arasında 60 verstlik xüsusi teleqraf xətti də çəkmişdilər. [8]

Misin əridilməsində neft məhsullarından istifadə edilməyə başlanılması onun həcmində dəfələrlə artmasına gətirib çıxardı. 1886-cı ildə zavodda yanacaq növü kimi odundan tamamilə neftə keçirildi. Nəticədə əgər 1886-cı ildə burada cəmi 85000 pud mis əridilmişdisə, 1890-cı ildə bu rəqəm 112390 pud təşkil etmişdi.

Gədəbəy zavodlarının texniki gücünün artırılması, dəmir yolunun və neft kəmərinin tikintisi, hidroturbinlərin tətbiqi nəticəsində XIX əsrin sonlarında Gədəbəy yatağında hasil edilən misin miqdarı ildə orta hesabla 2.390.967 pud, əridilən misin miqdarı isə 100 500 pud təşkil etmişdi. 1889-cu ildə hər iki zavodda 1.103.635 pud filiz çıxarılmış, 62.966 pud təmiz mis emal edilmişdi. Emal olunan misin 10-15 min pudu Qafqazda satılır, qalanları Bakı limanı vasitəsilə Rusiyanın mərkəzi rayonlarına ixrac edilirdi. 80-ci illərin II yarısından başlayaraq Gədəbəy zavodu təkcə təmiz mis deyil, həmçinin mis, dəmir və çuqun məmulatları da buraxırdı. Ə.Sumbatzadənin hesablamalarına

görə Gədəbəy mis mədənlərində və zavodlarında mis filizinin hasilatı 1.655511 puddan 1900-cü ildə 3.666915 puda, əridilmiş misin miqdarı isə 49547 puddan 147716 puda çatdırılmışdı . Təbii ki, bu zaman həm mis filizinin çıxarılmasında, həm də əridilməsində ciddi tərəddüdlər də baş verirdi. Gədəbəydən başqa Simenslər 1890-cı illərdə Xasməməd adlı yerdə də mis filizi hasil etməyə başlamışdılar .[8]

Quberniya ərazisində ikinci mis filizi yataqları Zəngəzur qəzasında yerləşirdi. Buradakı Qalızur misəritmə zavodunda 135 muzzdlu işçi çalışırdı. Zavodda il ərzində 69.111 pud filiz çıxarıldı ki, onun tərkibinin 12% misdən ibarət idi. Zavodda il ərzində 6.675 pud qara mis, 5.406 pud təmiz mis hasil edilmişdi.

Nəsir Sultan və Nəcəf bəy adlı şəxslərə məxsus torpaqlarda yerləşən və yunan mis sənayeçilərinə məxsus Kavart misəritmə zavodunda dağ-mədən və köməkçi işlərdə 292 çalışırdı. 1873-cü ildə burada 3.273 pud qara mis, 2.816 pud təmiz mis emal edilmişdi. Zəngəzur qəzasının Pirdavud kəndi yaxınlığında dövlət torpaqlarında yerləşən və yunan sənayeçilərinə məxsus misəritmə zavodu həcmində görə xeyli kiçik idi. Burada cəmi 2 nəfər çalışır və il ərzində cəmi 24 pud qara mis, 14 pud təmiz pud hasil edilirdi . Zəngəzur qəzasında həmçinin Atqız, Ağərək, Nüvədi kəndləri yaxınlığında mis yataqları da mövcud olsa da, orada hasilat çox aşağı idi. Onlardan Nüvədi misəritmə zavodunda il ərzində cəmi 420 pud mis hasil edilmişdi. Burada cəmi 6 fəhlə çalışırdı . Zəngəzurdə yerləşən Qatar misəritmə zavodu qəzanın nisbətən böyük dağ-emal müəssisi hesab olunurdu. Erməni sənayeçilərinə məxsus zavodda 25 nəfər çalışırdı. 1873-cü ildə burada 175 pud qara mis, 157 pud təmiz saf mis əldə edilmişdi . [9]

Gədəbəy zavodlarından fərqli olaraq Zəngəzurdakı mis zavodlarının gücü və iqtisadi potensialı çox aşağı idi. Burada mis filizi ənənəvi qaydalarla çıxarıldığından onların rentabelliği də aşağı idi (təqribən min pud filiz 250 rubla başa gəlirdi .)

Nəticə

Beləliklə, ictimai əmək bölgüsünün genişlənməsi və dərinləşməsi nəticəsində, ümumrusiya bazarının inkişafı prosesində Azərbaycanın bütün bölgələri kimi Yelizavetpol quberniyası da həm rus sənaye məmulatlarının satış bazarına çevrilir, həm də xammal və emal sənayesi məhsullarını Rusiyaya bazarına ixrac etmək və onun vasitəsilə dünya ticarət mübadiləsinə daxil olmaq imkanı əldə edirdi. Bu işə araşdırılan dövrdə Yelizavetpol quberniyasında ilk növbədə rus və xarici kapitalın fəal iştirakı ilə hasilat və emal sənayesinin təşəkkül tapmasında mühüm rol oynadı. Bu amil XIX əsrin son rübündə Azərbaycanın, o cümlədən Gəncə quberniyasının ümumi iqtisadi həyatında mütərəqqi meyillərin inkişafına öz müsbət təsirini göstərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Кустарная промышленность за Кавказом// “Кавказ”, 1882, 23 ноября, №310, с.2-3
2. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. /А. С. Сумбатзаде. Баку: Изд-во Акад. наук Азерб. ССР, 1964, 500 с., с. 27
3. Сегаль И.Л. Сборник сведений о Елизаветпольской губернии.Тифлис, 1896, 155 с., с. 58
4. СМОПК, вып. 2, с. 2; Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов окраин России.. СПб., 1895, с.13
5. Кавказский календарь на 1876 год, с. 147-163
6. Всеподданнейший отчет наместника Кавказского за 1863-1881, Тифлис, 1882, с. 31; Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. /А. С. Сумбатзаде. Баку: Изд-во Акад. наук Азерб. ССР, 1964, 500 с., с.252-253
7. “Каспий”, 1893, №253
8. Vəliyev T. İmperilaizm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati, Bakı, Elm, 1987, 256 s., s.23
9. Гулишамбаров С. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис. Издательство тип. Канцелярии Главноначальствующего гражд. частью на Кавказе, 1894, 414 с., 56 с.; Джалилов А. Бакинская нефть и медная промышленность Южного Кавказа в конце – начале в. // Tarix və onun problemləri, 2012, №12, s.78-82, s.78

SUMMARY

Shafa Musayeva

DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN YELIZAVETPOL GOVERNANCE AND GENERAL SITUATION (XIX CENTURY)

In the investigated period, as a result of the development of market (commodity) relations in Yelizavetpol province, the factory-factory industry was formed and developed, but the handicraft industry with ancient traditions maintained its existence. Among these types of arts, the fields of woolen products, especially the production of carpets and rugs, due to both domestic importance and economic efficiency, are found in almost all regions of the governorate where livestock farms are developed, especially in Aresh, Gazakh, Sheki, Yelizavetpol regions, and in the elite societies of Karabakh. was widespread. The development of carpet farming in the governorate was closely related to wool, which is the main source of raw materials for these products, and the widespread spread of sheep farming closely related to it, the growing of various dye plants widely used in this area, and finally, the availability of large amounts of labor resources.

Key words: *Industry, raw materials, carpet making, crafts, production, commodity, Elizavetpol governorate*

РЕЗЮМЕ

Шафа Мусаева

РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА В ЕЛИЗАВЕТПОЛЕ УПРАВЛЕНИЕ И ОБЩАЯ СИТУАЦИЯ (XIX ВЕК)

В исследуемый период в результате развития рыночных (товарных) отношений в Елизаветпольской губернии сформировалась и развивалась фабрично-фабричная промышленность, но сохраняла свое существование кустарная промышленность с древними традициями. Среди этих видов искусств области производства шерстяных изделий, особенно производство ковров и ковровых изделий, ввиду как внутреннего значения, так и экономической эффективности, встречаются почти во всех районах губернии, где развиты животноводческие хозяйства, особенно в Ареше, Газахе, Шекинском, Елизаветпольского районов и в элитных обществах Карабаха. был широко распространен. Развитие коврового хозяйства в губернии было тесно связано с шерстью, которая является основным источником сырья для этой продукции, и тесно связанным с ним широким распространением овцеводства, выращиванием различных красильных растений, широко применяемых в этой области, наконец, наличие большого количества трудовых ресурсов.

Ключевые слова: *Промышленность, сырье, ковроделие, ремесла, производство, товар, Елизаветпольская губерния*

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Yəhya oğlu Səfərli

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

SOSIAL ELMLƏR VƏ HÜQUQ

MƏMMƏD RZAYEV

mamedrazi@mail.ru

YUSİF HÜSEYNOV

y.h.huseynov@mail.ru

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.020

İLHAM ƏLİYEV VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN PROBLEMİ

Tarixi mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyası və köçürülməsi hələ XVIII əsrdən başlanıb. Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların, ümumiyyətlə müsəlmanların deportasiyası üç mərhələdə aparılmışdır: Birinci mərhələ 1905-1920-ci illər, ikinci mərhələ 1948-1953-cü illər, üçüncü mərhələ 1988-1992-ci illər.

Ermənilər deportasiya planını həyata keçirməzdən əvvəl bunun üçün xüsusi siyasət yürütmüş, azərbaycanlılara isə həmin vaxtlarda ermənilərin bu iyrənc siyasətinin arxasında duran məqsədləri aydın olmamışdır. Çar Rusiyası tərəfindən İrəvana köçürülən ermənilər əvvəlcə məskunlaşdıqları kənd, rayon, qəsəbə, dağ-dərə, mahal və digər yerlərin adlarını dəyişərək erməniləşdirmiş, bu ərazidə olan azərbaycanlı adlarını öz adları ilə əvəzləmişlər. Həmin dövrdə Qərbi Azərbaycanın 34 rayonunun adı erməniləşdirilmişdir. Ermənistan müntəzəm olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazilərini qəsb etmiş, uzun illər işğal prosesini davam etdirməklə, eyni zamanda Qərbi Azərbaycandan qovulan azərbaycanlılar məsələsini diqqətdən yayındırmağa çalışmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın böyük işğal problemi ilə qarşılaşmasına, ölkənin dərin sosial-iqtisadi böhranlarla üzləşməsinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev bütün çıxışlarında, nitq və bəyanatlarında Qərbi Azərbaycan məsələsinə toxunmuş, tarixən xalqımıza məxsus bu ərazilərin taleyi ilə bağlı dünya ictimaiyyətinə öz dərin fikirlərini və obyektiv mövqeyini çatdırmışdır. Qətiyyətlə demək olar ki, Zəngəzurun, Dərələyəzin, Göyçənin, İrəvanın və başqa vətən torpaqlarının da tarixinin öyrənilməsini, bu tarixin unudulmamasını, gələcək nəsillərə çatdırılmasını tövsiyə etmişdir.

Hələ 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasında Heydər Əliyev indiki Ermənistan adlandırılan dövlətin ərazilərinin tarixən Azərbaycana mənsubluğu məsələsinə toxunmuşdur. Həmin ilin dekabrında “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda iştirakçıların bir qrupu ilə görüşdə çıxış edən ulu öndər Heydər Əliyev bir daha Qərbi Azərbaycan məsələsindən bəhs etmiş və açıq şəkildə öz mövqeyini belə ifadə etmişdir: “İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan – İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir. Əgər Qafqazda İslam sivilizasiyası haqqında danışırıqsa, həqiqəti demək lazımdır”.

Tarixçi və tədqiqatçıların fikrinə görə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan etnik təmizlənməsi və deportasiyalarının əsas səbəbi regionun və ölkənin milli tərkibinin dəyişdirilməsi idi. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən məlum plan nəticəsində azərbaycanlılar əbədi-əzəli tarixi torpaqları olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarından qovularaq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri məhv edilmişdir. 1988-1989-cu illərdə azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından – Qərbi Azərbaycandan növbəti deportasiyası

baş vermiş, nəticədə 250 min azərbaycanlı qaçqın düşmüşdür. 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycan ərazisində 261 azərbaycanlı kənd və qəsəbəsi boşaldılmışdır ki, onlardan da yalnız azərbaycanlılar 1988-1989-cu illər soyqırımını zamanı tam olmayan məlumatlara görə, 226 soydaşımız ermənilər tərəfindən öldürülmüş, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti almışdır.

“Qərbi azərbaycanlılar qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış toplumdur. Onların hüquqları bərpa edilməlidir və onlar öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdır” deyən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “bu və ya digər hadisələr dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında baş verirdi. Dünya buna, bu ədalətsizliyə susurdu. Uzun müddət Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarımızı sülh yolu ilə azad etməyə çalışan dövlətimiz hər dəfə beynəlxalq təşkilatların etinasızlığı ilə üzləşmişdir. Xarici havadarları tərəfindən himayə olunan terrorçu Ermənistan hökuməti hər dəfə müxtəlif bəhanələrlə danışıqlardan imtina edir və torpaqlarımızı uzun müddət işğalda saxlamağa çalışırdı. Azərbaycan xalqı və dövləti heç zaman bu vəziyyətlə barışmaq fikrində deyildi. 44 günlük Vətən müharibəsində, istərsə də cari ilin sentyabrında 24 saatlıq antiterror tədbirləri ölkəmizin suveren ərazilərində həyata keçirilib və Azərbaycan beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri çərçivəsində öz suverenliyini bərpa edib. Amma bugünkü Azərbaycan reallıqlarını qəbul etməyənlər var. Xalqımızın inamını özünə qaytaran, Azərbaycan dövlətinin və xalqının qüdrətini, sarsılmaz iradəsini, Ordumuzun gücünü beynəlxalq səviyyədə nümayiş etdirən möhtəşəm Qələbə yeni reallıqlar yaradıb. Zəfərimiz xalqımızı bütün dünyaya yenilməz bir xalq kimi təqdim edib”.

Qərbi Azərbaycan probleminin həlli ilə bağlı aparılan çoxsahəli işlərdən biri də Qərbi Azərbaycan İcmasının yaranması olmuşdur. Bu icma 1989-cu ildən fəaliyyət göstərən “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” İctimai Birliyinin hüquqi varisidir. “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” İctimai Birliyinin 2022-ci il avqustun 3-də keçirilən ümumi yığıncağının qərarı ilə birliyin “Qərbi Azərbaycan İcması” adı ilə qeyri-kommersiya təşkilatına çevrilərək yenidən təşkil olunması təsdiqlənmiş, 1988-1991-ci illərdə qaçqın düşən azərbaycanlılar barədə faktların və sənədlərin toplandığı və saxlandığı yeganə ictimai qurumdur. 1988-1991-ci illərdə məlum səbəblər üzündən 50 mindən çox azərbaycanlı öz doğma torpaqları olan Qərbi Azərbaycandakı 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsindən qovulmuşdur.

Qərbi Azərbaycan İcmasının istifadəsinə verilən binanın açılışında Prezident İlham Əliyev söylədiyi nitqində diqqətə çatdırmışdır: “Qarabağın məcburi köçkünləri kimi, gün gələcək Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar”. Cənab İlham Əliyev dediyi bu sözlər üçün əsas verən bir çox amillərin olduğuna diqqəti çəkərək Ağalı kəndinin nümunəsini buna misal olaraq göstərmişdir ki, bu gün Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində yaşayan insanların böyük əksəriyyəti, eyni zamanda, uşaqlar, gənclər onlar üçün doğma olan o torpaqları heç vaxt görməmişlər. Torpaq həsrəti və Vətən sevgisi onları oraya getməyə vadar etdi. Onların arasında hətta Bakıdan, Sumqayıtdan gedənlər də az deyil. Yəni, bu, xalqımızın xüsusiyyətidir, torpaq həmişə çəkir. Əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar da bu fikirlə, bu arzu ilə yaşayırlar.

Ermənistan müstəqilliyi haqqında 21 sentyabr 1991-ci il tarixli bəyannaməyə əsasən, Ermənistan Respublikası özünü Ermənistan SSR-nin siyasi və hüquqi varisi elan etmişdir. Bununla da sələfinin bütün beynəlxalq və ölkədaxili bütün öhdəliklərini öz üzərinə götürmüşdür. Bu isə o deməkdir ki, Ermənistan SSR zamanında öz vətəndaşları olan qərbi azərbaycanlılara qarşı törədilmiş bütün cinayətlərə görə, eyni zamanda, onların geri qayıdış hüquqlarının təmin olunmasına görə də indiki Ermənistan Respublikası birbaşa həm siyasi, həm də hüquqi məsuliyyət daşıyır. Qeyd edilən hüquqi əsaslara əsasən, qısa müddətdə Ermənistandan zorla çıxarılmış azərbaycanlıların Ermənistan Respublikasının vətəndaşlıq hüquqları bərpa olunmalıdır.

Prezident İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan məsələsinin həlli, bu tarixi torpaqlara qayıdış konsepsiyası ilə bağlı müəyyən çağırışlar səsləndirməsinin əsasında yeni milli təfəkkürün düşüncədə və əməldə ifadəsini görmək istəyi dayanır. Hər bir tarixi hadisə ideoloji və siyasi fakt olaraq yalnız tarixi şəraitin məhsulu olmayıb, həmçinin milli siyasi, ədəbi və fəlsəfi düşüncənin nəticəsi olaraq

meydana çıxmışdır. Azərbaycan xalqının milli mənlük şüurunun yaranması bir sıra tarixi və sosial-fəlsəfi amillərə söykənir. Bu mənada, Qərbi Azərbaycana qayıdışla bağlı geniş proqram tədbirləri, Prezidentin apardığı hərtərəfli siyasət sadalanacaq faktların bir kontekst daxilində araşdırılması üçün metodoloji zəmin yaradır. İlham Əliyev erməni fitnəsinə qarşı hər zaman ayıq, dəqiq və qətiyyətli ideoloji mövqə sərgiləmişdir. Məlumdur ki, ermənilər öz mənfur niyyətlərini zamanla gerçəkləşdirmək üçün onlara buraxılmış İrəvan ərazisində təşkilatlanıb böyük düşməyə çevrilmiş və qanlı qırğınlar törətmişlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu acı gerçəkliklərin siyasi təsnifatını tarixdə ilk dəfə 2011-ci il iyulun 5-də Dünya Azərbaycanlılarının III qurultayında vermişdir: “Bizim ata-baba torpağımız olan İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, digər torpaqlar indi Ermənistan dövləti üçün torpaq olubdur. Bunlar bizim tarixi torpaqlarımızdır, ancaq biz Ermənistanla qarşı torpaq iddiası irəli sürmürük. Halbuki, sürə bilərik. Çünki indiki Ermənistanın yerləşdiyi ərazi qədim türk, Azərbaycan torpaqlarıdır. Əgər onlar öz xalqının gələcəyi haqqında düşünlərsə, öz siyasətində dəyişiklik etməlidirlər. Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxmalıdırlar və Türkiyəyə qarşı əsassız ittihamlardan əl çəkməlidirlər. Əks təqdirdə, Ermənistanın özünün müqəddəratı sual altına düşə bilər...”.

Həmçinin BMT Baş Assambleyasının 76-cı sessiyasındakı çıxışı zamanı ölkə Prezidenti çox mühüm məqamlara toxunmuşdur. Ermənilərə məxsus ənənəvi dini və irqi ambisiyanın konkret-tarixi səbəblərinə diqqət yönəldən ölkə başçısı dünya ictimaiyyətinə bu dövlətin nə qədər cinayətkar və cani olduğunu çatdırmışdır. Beynəlxalq Hüququn bütün normalarını, BMT Nizamnaməsində qeyd edilmiş İnsan Haqlarını, Cenevrə Konvensiyasının bütün qərarlarını pozan Ermənistan dövlətinin daxili mahiyyətini bütün tərəfləri ilə meydana qoymuşdur. İlham Əliyev dünyanın gözü qarşısında konsepsiya səviyyəsində ifadəsini tapmış diplomatik səriştəsinin gücünü sərgilədikcə, bu güc qarşısında erməni mifi və onların bədnam ideoloqlarının və dırnaqarası qəhrəmanlarının mum heykəlləri əriyib yox olmuşdur.

İlham Əliyev hər zaman sülhün tərəfində olduğunu bəyan edib. Çıxışları hər zaman, sülhə, barışığa dəvət çağırışları ilə zəngindir. Bu gün İlham Əliyevin qətiyyəti, əzmi bütün dünya üçün örnəkdir. Hərçənd ki, dünya belə qətiyyətli, güclü lider obrazını, xüsusilə prinsipial, beynəlxalq dəngələri qoruyan idarəedicini o qədər də asan qəbullana, həzm edə bilmir. Amma olsun, onsuz da başqa yolları yoxdur. İlham Əliyev bu gün yalnız son otuz ilin yox, iki yüz illik bir dövrün yaralarının həmişəlik yox olmasını təmin edir. Sülh və əmin-amanlığın tam bərqərar olmasına çalışmaq əzmi bu gün İlham Əliyevin bəşər tarixinə verdiyi böyük töhfədir. Bu gün sivil liderin böyüklüyü onun dünyagörüşünün qlobal xarakterinə və bütün bəşəriyyət qarşısında məsuliyyət hissəsinə görə qiymətləndirilməlidir.

Ölkə başçısının 2023-cü il oktyabrın 17-də “Füzuli Şəhəri Günü”ndə, Füzuli şəhərinə köçmüş sakinlər və rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə Zəngəzurla bağlı səsləndirdiyi fikir bunun bir daha sübutudur: “Zəngəzura da, əlbəttə ki, qayıdacağıq, amma sülh yolu ilə. Mən demişəm, məni bəziləri ittiham etməyə çalışırlar, mən dedim ki, biz oraya tanklarla yox, minik maşınları ilə qayıdacağıq”. Müzəffər Ali Baş Komandanımızın Zəngəzurla bağlı mövqeyi əvvəldən elə bu cür olmuşdur. O hələ bir il öncə Qərbi Azərbaycan İcması qarşısındakı çıxışı zamanı vurğulamışdır: “Biz hüquqlarımızı sülh yolu ilə təmin etmək istəyirik və yenə də deyirəm, bütün konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Ona görə buna nail olmaq üçün biz, o cümlədən beynəlxalq müstəvidə daha fəal olmalıyıq. Biz birgə səylərlə Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasını da işləməliyik. Qarabağ münaqişəsi həll olunandan sonra indi bizim gündəliyimizdə duran məsələ budur. Əlbəttə ki, Qarabağ münaqişəsi həll olunmayana qədər bu haqda danışmaq bəlkə də tez idi. Ancaq, məncə, bu gün biz vaxt itirməməliyik. Qayıdış Konsepsiyası hazırlanmalıdır. Yenə də bu, necə deyərlər, sülhsevər konsepsiya olmalıdır. Biz bütün beynəlxalq konvensiyalarda bizə məqbul olan müddəaları götürüb bunun əsasında öz hüququmuzu tələb etməliyik”. Göründüyü kimi, problemə münasibətdə İlham Əliyev fərqli yol tutur və bu yol əslində xalqın əsrlərlə qazandığı nəci bə xalq statusunu da təhdid və zərbələrdən qorumuş olur. Sülh istəyi və insanlıq ləyaqətini bir araya cəm edib öz liderlik tərəcəməyi-halının əsas xəttinə çevirməyi bacaran liderin gücü böyük əzmlə ən uzaq tarixləri yaxına gətirir, ən əlçatmaz arzuları reallığa çevirir.

Hamımız yaxşı bilirik ki, 1948-1953-cü illərdə xalqımız növbəti deportasiyaya məruz qalmışdır. Bu, Sovet hökumətinin Qərbi azərbaycanlılara və bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş növbəti cinayəti idi. Bu, eyni zamanda, böyük ədalətsizlik idi, vicdansızlıq idi. Çünki, İkinci Dünya müharibəsi cəmi 3 il idi ki, başa çatmışdı. Bu müharibədə Azərbaycan xalqı böyük fədakarlıq göstərmiş, təkcə Sovet Azərbaycanından 300 min nəfər döyüşlərdə həlak olmuşdu. O vaxt Sovet Ermənistanında yaşamış on minlərlə azərbaycanlı da bu müharibənin qurbanları olmuşdu. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində əldə edilmiş Qələbədə müstəsna rol oynamış, Bakı nefti müharibədə qələbəmizin əsas amili olmuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, xalqımıza qarşı növbəti cinayət törədilmiş, saxta bəhanələr adı altında xalqımız növbəti deportasiyaya məruz qalmışdır. Nəhayət 1980-ci illərin sonlarında Sovet hökuməti xalqımıza qarşı növbəti cinayət törətdi. Bu dəfə ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdən getməsindən istifadə edən həm erməni millətçiləri, həm onların Sovet hökumətindəki havadarları dərhal hərəkətə keçdilər. Heydər Əliyev 1987-ci ilin noyabrında bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırıldıqdan iki həftə sonra erməni millətçiləri baş qaldırdılar. Sovet hökuməti onlara dəstək oldu və həm Qarabağda, həm də Ermənistan Respublikasında xalqımıza qarşı növbəti cinayət başlandı. Azərbaycanlılar tarixi vətənləri olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edildilər. Biz bu tarixi yaxşı bilirik və xatırlayırıq. Azərbaycanlıların yaşadıkları məntəqələrin sayı həmin dövrdə 170-dən çox idi. 90-a yaxın kənddə azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər və bütövlükdə 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar yaşayırdılar. Azərbaycan əhalisi 3 il ərzində Ermənistandan zorla çıxarıldı, qovuldu, bir çoxları öldürüldü, onlara işgəncələr verildi. Bütün bu cinayətlər Sovet hökumətinin və rəhbərliyinin gözünün önündə baş verirdi. Sonuncu kəndimiz Nüvədi 1991-ci ilin avqustunda deportasiyaya məruz qaldı. O da azmış kimi, Qarabağda da xalqımıza qarşı amansız qanlı cinayətlər törədildi.

Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun işğalı xalqımızın növbəti faciəsi idi. Göründüyü kimi, təkcə XX əsrdə xalqımız nə qədər böyük bəlalara üzləşmişdir. Ancaq azərbaycanlılar sınımadı, əyilmədi, inamını itirmədi, güc topladı və nəticədə istədiyinə nail oldu. İki il bundan əvvəl ölkəmiz Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında qəhrəman oğullarla öz tarixi missiyasını şərəflə yerinə yetirərək ədaləti bərpa etdi, düşmənləri torpaqlarımızdan qovdu, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edildi. Bu gün artıq azad edilmiş vətən torpaqlarında yaşayırıq, qurub-yaradıırıq, dağıntıları aradan qaldırıırıq və dünyaya göstərməyə çalışırıq ki, gəlin, baxın, gözlərinizi açın, bu vəhşilikləri törədən sizin məzlum və yazıq dediyiniz erməni xalqıdır. Bu cinayətləri hansısa yad planetdən gələnələr yox, sizin himayəniz altında olan erməni xalqı törədib, məscidləri dağıdıb, tarixi abidələri məhv edib, qəbiristanlıqları dağıdıb, olmazın vəhşiliklər edib. Bu vəhşilikləri mənfur erməni millətçiləri Qərbi Azərbaycanda da törətmişlər. Sadəcə olaraq, dünya ictimaiyyəti bunu görmür, ya da ki, görmək istəmirdi. Halbuki, dəfələrlə ATƏT-in faktaraşdırıcı missiyası o vaxt işğal altında olan torpaqlara göndərilmişdi. Ancaq onların məruzələrinə baxdıqda, yenə də hamıya məlum olan ikili standartlar görürük.

Bir tərəfdən o vəhşilikləri, dağıntıları, qanunsuz məskunlaşmanı etiraf etməyən erməni himayədarlar, yenə də məsələyə balanslı yanaşaraq işğalçı ilə işğala məruz qalanı eyni müstəviyə qoydular.

Bütövlükdə XX əsrdə xalqımızın çəkdiyi əzablar haqqında dünya ictimaiyyətinə daha geniş məlumat verilməlidir. Biz hər zaman həqiqəti deyirik. Azad edilmiş torpaqlara gələn 10 minlərlə xarici vətəndaş bu gün artıq öz gözləri ilə görür ki, xalqımız hansı vəhşiliklərə məruz qalmışdır. Bu gün Dağlıq Qarabağda gedən genişmiqyaslı quruculuq işləri bir daha xalqımızın iradəsinin təzahürüdür. Ağal kəndinin timsalında biz xalqımızın tarixi yaddaşını bir daha vərəqləyirik. Çünki, həmin yurdu heç vaxt görməyən uşaqlar, gənclər oraya qayıtmışlar. Əminik ki, biz bunu Qərbi Azərbaycanda da görəcəyik.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev haqlı olaraq qeyd etmişdir: “Ermənistanda revanşist qüvvələr baş qaldırır, - istər iqtidarda, istər müxalifətdə, - faktiki olaraq bizim üçün fərqi yoxdur. Çünki Ermənistanda cəmiyyətin şüuru o qədər zəhərlənib, azərbaycanofobiya o qədər geniş vüsət alıb ki, orada faktiki olaraq normal düşüncəyə malik olan, - mən siyasi sahəni nəzərdə tuturam, - qalmayıb. Ona görə onlar revanş fikri ilə yaşayırlar. Onlar yenə

də ümid edirlər ki, kimsə gələcək onların əvəzinə bizimlə müharibə aparacaq, onlar da hər zaman olduğu kimi, hansısa himayədarın arxasında gizlənərək yenə də bizə qarşı öz məkrli planlarını həyata keçirəcəklər. Bax, özümüzü bundan sığortalamaq üçün biz mütləq Azərbaycan-Ermənistan sərhədi istiqamətində daha əlverişli mövqelərə sahib olmalı idik və buna nail olduq.

Bu gün yerləşdiyimiz yüksəkliklərdən hətta Naxçıvan dağları da görünür. Yəni bu, doğrudan da tarixi nailiyyətdir. Qarabağın, Şərqi Zəngəzurun döyüş meydanında azad edilməsi tarixi hadisədir və Azərbaycan durduqca Azərbaycan tarixində qalacaq. Bu il əldə edilən həm hərbi, həm siyasi uğurlarımız da gələcək üçün zəmin yaradır. Həm qayıdış üçün, həm təhlükəsizlik üçün, həm Azərbaycanı güclü dövlət kimi qəbul etmək istəməyənlər üçün də bir dərs oldu və bir daha göstərdi ki, bizi heç kim və heç nə dayandıra bilməz”.

Azərbaycan ərazisinin təxminən 20 faizinin Ermənistan tərəfindən işğalı xalqımızın tarixində acı bir dövr idi və buna 2020-ci ilin noyabrında son qoyuldu. Bu Zəfər Azərbaycan dövlətinin həm hərbi-texniki, həm də iqtisadi qüdrətini, eyni zamanda mübarizəsinin ədalətinə inamını itirməyən və bir gün qalib gələcəyinə inanan xalqımızın mənəvi-psixoloji üstünlüyünü nümayiş etdirdi.

Azərbaycanın müzəffər liderinin dünya miqyasında artan nüfuzu, Azərbaycan xalqının öz quruculuq və müdafiə gücünə inamı ona bu gün Qərbi Azərbaycan faciəsini, öz tarixi torpaqlarına qayıtmaq, eləcə də qonşu dövlətlərin xalqları ilə əməkdaşlıq və sülh şəraitində yanaşı yaşamaq kimi sülhsevər niyyətini bütün dünya ictimaiyyətinə açıq şəkildə xatırlatmağa imkan verir. Volterin təbirincə, Vətən ruhumuzun əsir olduğu yerdir. Qərbi Azərbaycan da xalqımız üçün belə bir əzəli, ruhunun hər zaman üzərində dolaşdığı yurd yeri, Vətəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar, 43-45-ci kitab. Bakı: Azərneşr, 2013.
2. Əliyev İlham. İnkişaf-məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. 129-131-ci kitablar. Bakı: Azərneşr, 2023
3. İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: 2011, 288 s.
4. Kəlbizadə Elnur. Ulu Öndər və Qərbi Azərbaycan. “Xalq qəzeti”, 2023, 25 fevral, say 43, s.7
5. http://anl.az/el/emb/Qerbi_Azerbaijan/azerbaycanlilar.htm
6. <https://president.az/az/articles/view/58330>
7. https://www.sdu.edu.az/az/news_society/121
8. <https://president.az/az/articles/view/58470>
9. <https://medeniyyet.az/page/news/70499/Qerbi-Azerbaijan-qedim-tarixi-yurdumuzdur.html>

Məqaləni çapa təqdim etdi: fəlsəfə elmləri doktoru, professor Məmməd Hüseyn oğlu Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

AYSEL ABBASOVA
ayselabbasova@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.002

RUSIYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏNİN MÖVQEYİ

24 fevral 2022-ci ildə Rusiyanın Ukraynaya hücumu ilə başlayan və hələ də davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsinə müxtəlif ölkələr fərqli reaksiya verdilər. Bəzi ölkələr birmənalı şəkildə Rusiyanı, yaxud əksinə Ukraynanı dəstəkləsələr də, bəziləri hər iki ölkə ilə münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışırlar. Bu məqalədə Rusiya-Ukrayna müharibəsində Türkiyə və Azərbaycanın mövqeyi tədqiq ediləcəkdir və ortaya qoyduqları fərqli yanaşma tərzinin səbəbləri və nəticələri araşdırılacaqdır. Türkiyə və Azərbaycan Rusiya-Ukrayna müharibəsində fərqli, lakin eyni dərəcədə balanslaşdırılmış mövqelər tuturlar. Azərbaycan həm Rusiya, həm də Ukrayna ilə yaxşı münasibətləri qorumağa çalışır. Bakı Ukraynaya humanitar yardım göndərmiş və SOCAR vasitəsilə Ukraynada pulsuz yanacaq təmin etmişdir. Eyni zamanda, Rusiya ilə "Müttəfiqlik Qarşılıqlı Fəaliyyətinə dair Bəyannamə" imzalayaraq Moskva ilə diplomatik və iqtisadi əlaqələrini möhkəmləndirmişdir. Azərbaycan hər iki ölkə ilə strateji tərəfdaşlıq münasibətlərini balanslaşdıraraq, regionda sabitliyi qorumağa çalışır. Bu yanaşmalar, hər iki ölkənin milli maraqlarını qorumaq və beynəlxalq arenada təsirlərini artırmaq məqsədini güdür.

Türkiyə isə həm Ukraynaya hərbi dəstək verir, həm də Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrini qoruyur. Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın vasitəçiliyi ilə Türkiyə sülh danışıqlarında fəal iştirak edir və eyni zamanda Ukraynaya Bayraktar TB2 dronları kimi hərbi avadanlıq təchiz edir. Bununla yanaşı, Türkiyə Rusiyaya qarşı sanksiyalara qoşulmur, iqtisadi və enerji sahəsində əməkdaşlığı davam etdirir
Açar sözlər: Rusiya, Ukrayna, müharibə, Türkiyə, Azərbaycan

Rusiyanın Ukraynada müharibəyə başlaması istər Cənubi Qafqaz ölkələri, istərsə də region və dünya üçün müəyyən çağırışlar doğurmuşdur. Cənubi Qafqazda yerləşən 3 ölkənin hər birinin Rusiya ilə dərin tarixi bağlar bağlayır və bu ölkələr xarici siyasətlərində Rusiya faktorunu nəzərə saxlayırlar. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, Rusiya bu regionu özünün arxa bağçası elan etmişdir və bölgə Rusiyanın milli təhlükəsizliyi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu bölgədə Rusiya ilə hesablaşmamaq, onun təhlükəsizliyinə təhdid törətmək 2008-ci il Rusiyanın Gürcüstana müdaxiləsindən də aydın olduğu kimi Rusiyanın ciddi təzyiqi ilə üzleşir. Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra öz milli maraqlarına uyğun balanslaşdırılmış xarici siyasət xətti tutmuşdur. Ermənistan isə formal olaraq müstəqilliyini elan etsə də Rusiyadan asılı olaraq qalmış və yeritdiyi işğalçı xarici siyasət nəticəsində region ölkələrinə inteqrasiya edə bilməmişdir. Gürcüstan isə qərbmeyilli siyasət yeritsə də yenə də xarici siyasətində Rusiyanı diqqət mərkəzində saxlamağa məcbur olmuşdur.

Rusiyanın 2022-ci ildə Ukraynaya hərbi müdaxilə etməsi hər iki ölkə ilə münasibətləri normal saxlamağa çalışan Azərbaycan üçün xarici siyasətdə müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Azərbaycan hər iki ölkə ilə strateji tərəfdaşdır və bu müharibədə müəyyən qədər neytral qalmağa çalışsa da Ukraynanın üzleşdiyi humanitar böhrana göz yuma bilməyərək bölgəyə humanitar yardım göndərmişdir [4]. Həmçinin bir tərəfdən Bakı Rusiyaya qarşı sanksiyalara qoşulmadı və Moskva ilə iqtisadi və siyasi əlaqələrini qorudu. Digər tərəfdən, Azərbaycan SOCAR vasitəsilə Ukraynanı müəyyən qədər pulsuz yanacaq təmin etdi, bu da Azərbaycanın Ukraynaya olan dəstəyini göstərir. Bu, Ukrayna Prezidenti Volodimir Zelenski tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir [6].

Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsi bütün dünyada şok təsiri yaratsa da, bu təsir daha çox post sovet ölkələrində hiss olunur. Həssas coğrafi mövqedə yerləşən Cənubi Qafqaz ölkələri üçün isə bu müharibənin nəticələri daha təsirli ola bilər. Hər üç ölkə bu müharibədə Rusiya ilə münasibətləri qorumağa çalışmaq üçün yanaşı qərbin və Ukraynanın da düşmənçiliyini qazanmamağa çalışır. Rusiya ilə münasibətlərdə problemlər yaşayan Gürcüstan və Rusiyadan iqtisadi və hərbi cəhətdən asılı olan Ermənistandan fərqli olaraq, iqtisadi və siyasi cəhətdən müstəqil olan, böyük enerji layihələri gerçəkləşdirən, öz milli maraqlarının qorunmasına xidmət edən balanslı xarici siyasət yürüdən Azərbaycan üçün mövcud vəziyyətdə maneəvərlik daha asandır [4].

Müharibədən öncəki illərdə hələ 2011-ci ildə Azərbaycan öz balanslı siyasətinin məntiqi davamı olaraq Qoşulmama hərəkatına üzv olmuş və bu hərəkatda aktiv rol oynamışdır. 2019-2023-cü illərdə təşkilata sədrlik edən ölkəmiz dünyada baş verən mövcud problemlərə toxunmuş və bu problemlərin həlli üçün ciddi addımlar atılmışdır. İkinci Qrabağ müharibəsindən sonra Türkiyə ilə Şuşa bəyannaməsi imzalanmış bu da regionda Azərbaycanın nüfuzunu daha da artırmışdır. Bunun ardınca isə müharibədən 2 gün əvvəl Moskvada Azərbaycanla Rusiya arasında strateji müttəfiqlik haqqında 43 maddəlik bəyannamə imzalanmışdır. Bəyannamənin müddəalarına baxsaq müharibədən əvvəl Rusiyanın Azərbaycanla münasibətləri daha da yaxşılaşdırmaq niyyətində olduğunu görə bilərik [5].

Azərbaycan-Rusiya müqaviləsinin mühüm maddələrindən birini sizə təqdim edirəm.

“İkitərəfli münasibətlər hər iki tərəfin xalqlarının maraqlarına tam cavab verəcək və regional və beynəlxalq təhlükəsizlik və sabitliyin təmin edilməsini və möhkəmləndirilməsini sürətləndirməklə müttəfiqliyin yeni səviyyəsinə yüksələcək”.

Başqa sözlə, söhbət “regional”, “beynəlxalq təhlükəsizlik” və “sabitliyin təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsi”dən gedir.

Bir sözlə, bu müddəa; o deməkdir ki, iki ölkə üzv olduqları beynəlxalq təşkilatlarda bir-birinin maraqlarını qarşılıqlı şəkildə müdafiə edəcəklər.

Azərbaycan-Rusiya Bəyannaməsinin 1, 2, 3, 5, 6, 7, 11, 12, 13, 18 və 28-ci maddələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Moskva Bəyannaməsinin 1, 11 və 18-ci maddələri Azərbaycanın maraqları üçün son dərəcə vacibdir. Çünki Rusiya Qrabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni vəziyyəti və Ermənistanın nəzarəti altında olan Azərbaycan torpaqlarından heç bir erməni təcavüzünün olmayacağını qəbul edib; bu, Rusiyanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını göstərir. Belə görünür ki, Rusiya ermənilərin Azərbaycana hücumuna qarşı Azərbaycanın yanında olacaqdır.

Bəyannamə ilə Azərbaycanın öz ölkəsinin ərazi bütövlüyünü qorumaq və təmin etmək istiqamətində atdığı addım mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunu Ukrayna müharibəsindən sonra Rusiya ilə problem yaşamamaq və ölkəni ermənilərin hücumundan qorumaq cəhdi kimi də qəbul etmək olar. Rusiya üçün isə əhəmiyyətli olan Azərbaycanın onun yanında olması, yaxud qarşısında olmamasıdır [2].

Rusiya Ukraniya müharibəsində Türkiyənin mövqeyinə gəldikdə isə deyə bilərik ki Türkiyə müharibəyə qarşı olduğunu bildirsə də, məsələdə öz tərəfsizliyini qorumağa çalışmaq yanaşı NATO və Aİ kimi beynəlxalq təşkilatları və Amerikanı günahlandırır. Xatırlatmaq yerinə düşər ki Türkiyə 1952-ci ildən NATO blokunun üzvüdür. Lakin digər NATO ölkələrindən fərqli olaraq Rusiya ilə münasibətləri qoruya bilən yeganə ölkədir deyə bilərik. Türkiyənin yerləşdiyi həssas və əlverişli coğrafi mövqe ona xarici siyasətdə daha asan maneəvərlik etmək imkanları yaradır. Türkiyə NATO blokuna üzv olmaqla yanaşı həm Türkdilli ölkələr, həm müsəlman ölkələri, həm də Rusiya kimi regional güclərlə münasibətlərini yüksək saxlamağa çalışır və bu bölgələrlə bağlı aktiv xarici siyasət yeridir. Son zamanlarda Türkiyənin Afrika açılımı siyasətinə başlaması da bu siyasi xəttin məntiqi davamıdır. Əlbəttə Türkiyənin xarici siyasi xəttinin çoxvektorlu olmasına səbəb ola biləcək hadisələrdən biri də NATO bloku ölkələrinin Türkiyəni Aİ-a qəbul etməməsi, Kipr problemində Türkiyəni dəstəkləməməsi və Türkiyəyə qarşı ikili standartlardan yanaşmalarıdır.

Yeni dünya nizamının formalaşdığı bir dövrdə istər Yaxın Şərqdə, istərsə də Afrika və Asiyada Türkiyə aktiv xarici siyasət xətti yürüdür ki bu da onu regional güc halına gətirib çıxarmışdır. Rusiya-Ukraniya müharibəsində Türkiyə hər hansı bir tərəfi dəstəkləməkdənsə tərəflər arasında vasitəçi

olmağı üstün tutmuş və taxil sazişinin imzalanması bu məsələdə onun siyasi xəttinin uğurlu olmasını göstərir. Türkiyənin Rusiya Ukrayna müharibəsinə yanaşması mürəkkəb və balanslıdır. Belə ki, Hərbi cəhətdən Türkiyə Ukraynanı inkişaf etmiş silahlarla, xüsusilə Bayraktar TB2 dronları ilə dəstəkləyir. Bu dronlar Ukraynanın müdafiə qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirərək Rusiyanın aqressiyasına qarşı mübarizəsində mühüm rol oynayır. Bu dəstək Türkiyənin NATO və Qərbi maraqları ilə müəyyən dərəcədə uyğunlaşdığını göstərir və Ukraynanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə sadıqlığını nümayiş etdirir [3].

Ukraynaya hərbi dəstəyinə baxmayaraq, Türkiyə Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq etməyib və Moskva ilə güclü iqtisadi əlaqələrini saxlayır. Bu qərar Türkiyənin iqtisadi ehtiyacları və Rusiyadan qaz asılılığı ilə izah olunur. Bundan əlavə, Türkiyənin Suriyada, Rusiyanın mühüm rol oynadığı geosiyasi maraqları Ankara ilə Moskva arasında əməkdaşlıq münasibətlərini davam etdirməyə məcbur edir. Türkiyənin yanaşması həm də daha geniş strateji maraqlarından təsirlənir. Məsələn, Montre Konvensiyasına əsasən, Türkiyə Bosfor boğazına nəzarət edir və bu nəzarət Rusiya donanmasının əməliyyatlarını məhdudlaşdıraraq müharibə gəmilərinin keçidini məhdudlaşdırıb. Bu addım, həm beynəlxalq hüquqa uyğundur, həm də Türkiyənin regional dəniz təhlükəsizliyindəki rolunu nümayiş etdirir [1].

Nəticə olaraq demək olar ki, Azərbaycan və Türkiyə yaranmış geosiyasi vəziyyətdə balanslı siyasət yürüdərək hər iki tərəflə əlaqələrini qorumağa çalışırlar. Hər iki ölkə Ukraynanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləsə də Rusiyaya qarşı sanksiyalara qoşulmur, onunla siyasi və iqtisadi əlaqələrini davam etdirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cook, S. A. (2022, march 03). Where Turkey Stands on the Russia-Ukraine War. cfr.org: <https://www.cfr.org/in-brief/where-turkey-stands-russia-ukraine-war>
2. Değər, M. (2022, Mart 2). Rusya-Ukrayna savaşında Türkiye ve Azerbaycan'ın konumu. www.indyurk.com: <https://www.indyurk.com/node/478956/t%C3%BCrkiye-ve-azerbaycan%C4%B1n-sesler/rusya-ukrayna-sava%C5%9F%C4%B1nda-t%C3%BCrkiye-ve-azerbaycan%C4%B1n>
3. Gaber, Y. (2022, March 10). Why Turkey is vital for Ukraine, as it balances both sides in Russia conflict. atlanticcouncil.org: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/turkeysources/why-turkey-is-vital-for-ukraine-as-it-balances-both-sides-in-russia-conflict/>
4. Huseynov, V. The Russia-Ukraine War: Perspective of Azerbaijan. CAUCASUS STRATEGIC PERSPECTIVES, s. 87-100.
5. Huseynov, V., (April 14, 2022). “Azerbaijan and Russia Sign Declaration on Allied Cooperation”, The Jamestown Foundation, Eurasia Daily Monitor, Vol. 19, No. 25, <https://jamestown.org/program/azerbaijan-and-russia-sign-declaration-onallied-cooperation>
6. Isayev, H. (2022, february 28). Azerbaijan tries to balance between Ukraine and Russia. eurasianet.org: <https://eurasianet.org/azerbaijan-tries-to-balance-between-ukraine-and-russia>

SUMMARY

Aysel Abbasova

TURKIYE AND AZERBAIJAN'S POSITIONS IN THE RUSSIA-UKRAINE WAR

Different countries have reacted differently to the Russia-Ukraine war, which started on February 24, 2022, with the Russian attack on Ukraine and is still ongoing. Although some countries unequivocally support Russia, while others firmly support Ukraine, some try to maintain relations with both countries. In this article, the positions of Türkiye and Azerbaijan in the Russian-Ukrainian war will be studied, and the reasons and consequences of their different approaches will be examined. Türkiye and Azerbaijan have adopted different yet equally balanced positions in the Russia-Ukraine war. Azerbaijan strives to maintain good relations with both Russia and Ukraine. Baku has sent

humanitarian aid to Ukraine and provided free fuel in Ukraine through SOCAR. Meanwhile, Azerbaijan has strengthened its diplomatic and economic ties with Moscow by signing the "Declaration on Allied Interaction" with Russia. Balancing strategic partnerships with both countries, Azerbaijan aims to maintain regional stability. These approaches reflect both countries' goals to safeguard national interests and enhance their influence on the international stage.

Turkiye, on the other hand, provides military support to Ukraine while maintaining its economic relations with Russia. Through President Recep Tayyip Erdoğan's mediation, Turkiye actively participates in peace talks and supplies military equipment such as Bayraktar TB2 drones to Ukraine. Simultaneously, Turkiye refrains from joining sanctions against Russia, continuing its economic and energy cooperation.

Key words: Russia, Ukraine, war, Turkiye, Azerbaijan

РЕЗЮМЕ

Айсель Аббасова

ПОЗИЦИИ ТУРЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА В РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ВОЙНЕ

Разные страны по-разному отреагировали на российско-украинскую войну, которая началась 24 февраля 2022 года с нападения России на Украину и продолжается до сих пор. Хотя некоторые страны однозначно поддерживают Россию или наоборот Украину, некоторые стараются поддерживать отношения с обеими странами. В данной статье будет изучена позиция Турции и Азербайджана в российско-украинской войне, а также рассмотрены причины и последствия их разных подходов. Турция и Азербайджан заняли разные, но одинаково сбалансированные позиции в российско-украинской войне. Азербайджан стремится поддерживать хорошие отношения как с Россией, так и с Украиной. Баку отправил гуманитарную помощь Украине и обеспечил бесплатное топливо в Украине через SOCAR. Между тем, Азербайджан укрепил свои дипломатические и экономические связи с Москвой, подписав "Декларацию о союзническом взаимодействии" с Россией. Уравновешивая стратегическое партнерство с обеими странами, Азербайджан стремится поддерживать стабильность в регионе. Эти подходы отражают цели обеих стран по защите национальных интересов и усилению своего влияния на международной арене.

Турция, с другой стороны, оказывает военную поддержку Украине, одновременно сохраняя экономические отношения с Россией. Посредством медиации президента Реджепа Тайипа Эрдогана Турция активно участвует в мирных переговорах и поставляет военное оборудование, такое как дроны Bayraktar TB2, в Украину. В то же время Турция воздерживается от присоединения к санкциям против России, продолжая экономическое и энергетическое сотрудничество.

Ключевые слова: Россия, Украина, война, Турция, Азербайджан

Мəqaləni çapa təqdim etdi: fəlsəfə elmləri doktoru, professor Məmməd Hüseyn oğlu Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

İQTİSADİYYAT

TƏHMASİB QULUZADƏ
quluzade.tehmasib@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.047

DAVAMLI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT QURUCULUĞUNUN ROLU

Davamlı inkişaf və rəqəmsal iqtisadiyyat son illərdə tez-tez istifadə olunan anlayışlar arasındadır. Məlumdur ki, rəqəmsal iqtisadiyyat konsepsiyası davamlı inkişafa təsir edən amillərdən biridir. Ona görə də bu iki anlayış arasındakı əlaqəni müxtəlif aspektlərdən araşdırmaq lazımdır. Bu baxımdan, məqalənin məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyat göstəricilərinin davamlı inkişaf məqsədlərinə təsirini aşkar etməkdir. Rəqəmsal iqtisadiyyat dedikdə ağıla gələn anlayışlardan biri də informasiya və kommunikasiya texnologiyalarıdır. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasında informasiya-kommunikasiya texnologiyaları mühüm paya malikdir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə iqtisadiyyat rəqəmsallaşır və dünyanın hər yerindən bir çox sahələrdə rəqəmsal texnologiyalar vasitəsi ilə iqtisadi fəaliyyətlər həyata keçirilə bilər bu proses isə öz növbəsində davamlı inkişafın təmin edilməsində xüsusi rol oynayır.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal quruculuq, rəqəmsallaşma, iqtisadi inkişaf

Dilimizə ingiliscədən “sustainability” sözündən daxil olan “davamlılıq” anlayışı latınca “sustinere” dözmək və yaşamaq mənasındadır (Saraç və Alptekin, 2017: 21). Ədəbiyyatda davamlılıq anlayışının bir çox fərqli tərifləri var. Meadowcroft-a (1997) görə, “davamlı” sadəcə olaraq saxlanıla bilən, yəni davam etdirilə bilən bir şey deməkdir. Zaman keçdikcə “davamlı” anlayışı “istehlak”, “iqtisadiyyat”, “artım”, “gəlir”, “yaşayış standartları”, “rifah”, “məhsuldarlıq” kimi bir sıra anlayışlarla birlikdə istifadə olunmağa başlamışdır. Bunlardan əlavə son zamanlarda “mədəni davamlılıq”, “iqtisadi davamlılıq”, “ekoloji davamlılıq”, “sosial davamlılıq” və “siyasi və sosial strukturların davamlılığı” anlayışları da formalaşmağa başlamışdır. Ən çox istifadə edilən ifadə isə “davamlı inkişaf” anlayışıdır (Meadowcroft, 1997: 168-169). Davamlı inkişaf konsepsiyası insan və iqtisadi inkişaf, qlobal və yerli ekoloji problemlər, əhali və yoxsulluğun artması və dəyişən siyasi strukturlar kimi proseslər arasında mühüm əlaqələrin mövcudluğuna uyğun olaraq formalaşdırılmış bir konsepsiyadır (De Kruijff və Van Vuuren, 1998: 4).

WCED tərəfindən irəli sürülən davamlı inkişaf konsepsiyasını təşkil edən üç əsas ölçü vardır. Bu ölçülər iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərdir və bu ölçülərdən hər hansı biri nəzərə alınmazsa, davamlı inkişafa nail olmaq mümkün deyil (Saraç və Alptekin, 2017: 21). Davamlı inkişafın üç əsas ölçüsü aşağıda ümumiləşdirilmişdir:

- İqtisadi cəhətdən dayanıqlı sistem dedikdə iqtisadiyyatın davamlı olaraq əmtəə və xidmətlər istehsal edə bilməsi, xarici borc səviyyəsini müəyyən həddə saxlaya bilməsi, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalına zərər verən həddindən artıq sektorlar üzrə balanssızlıqların qarşısını alması nəzərdə tutulur (Harris, 2000: 5-6). İqtisadi ölçü həm də insanlara daha yaxşı həyat səviyyəsi təklif etmək üçün yer üzündəki məhdud resursların ən ədalətli şəkildə necə bölüşdürülməyini ifadə edən ölçüdür (Çemrek və Bayraç, 2013: 134).

- Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sistem sabit təchizatı təmin etməli, bərpa olunan mənbələrdən həddən artıq istifadə etməməli və bərpa olunmayan resursları yalnız əvəzedicilərə kifayət qədər investisiya qoyulduğu halda istehlak etməlidir. Belə bir sistemə həmçinin atmosferin,

biomüxtəlifliyin və adətən iqtisadi resurslar hesab edilməyən digər ekosistemlərin qorunması daxildir [Harris, 2000: 6].

• Sosial cəhətdən davamlı inkişaf təhsil və səhiyyə də daxil olmaqla sosial xidmətlərin bərabər və adekvat bölüşdürülməsini, gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasını, siyasi iştirak və hesabatlılığının təmin edilməsi kimi başa düşülür [Harris, 2000: 6].

Davamlı inkişafın təmin edilməsində və rəqəmsal iqtisadiyyata keçid üçün yeni kapital toplanmasının əsasını təşkil edən yüksək ixtisaslı kadr potensialının artırılması ilə yanaşı, yüksək əlavə dəyərli məhsulların və texnoloji məhsulların ixracında aşağı göstəriciləri yüksəltmək üçün dövlət həm iqtisadi bir vasitə olaraq, həm də müvafiq sahələrdə investisiya mühitini artırmaq üçün tənzimləyici və nəzarət rolunu fəal şəkildə yerinə yetirərək, xüsusilə Ar-Ge investisiyalarının artırılması üçün müxtəlif proqramlar qəbul etməsi məqsədə uyğundur.

Rəqəmsal iqtisadiyyat

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı rəqəmsallaşmanın gətirdiyi bir çox yeni anlayışlar kimi tədricən yeni məna kəsb etmişdir. Əvvəlcə rəqəmsal iqtisadiyyat texnoloji dəyişikliyi və texnologiyanın istehsalçılar və istehlakçılar tərəfindən istifadəsini ifadə edən bir anlayış kimi müəyyən edilmişdir. 1990-cı illərin sonunda internetin inkişafı ilə rəqəmsallaşmanın iqtisadi təsirləri, onun ticarətə və məşğulluğa təsirləri müzakirə olunmağa başlamışdır. İnternetin geniş yayılması ilə internet iqtisadiyyatı inkişaf etdi və rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı həm informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, həm də rəqəmsal şirkətlərin, məhsul və xidmətlərin istifadəsini əhatə etməyə başlamışdır. OECD və UNCTAD kimi təşkilatlar getdikcə rəqəmsal iqtisadiyyatla bağlı daha ətraflı hesabatlar hazırlamağa başladılar. Son bir neçə ildə rəqəmsal texnika və bacarıqlar rəqəmsal iqtisadiyyat konsepsiyasına daxil edilməyə başlanmış və tədqiqatlar rəqəmsallaşma və rəqəmsal transformasiyaya yönəldilməyə başlamışdır.

Rəqəmsallaşma, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha vacib hala gəlmişdir. Texnologiyanın istifadəsi ilə ənənəvi sektorlar inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir çox sektorlar (kənd təsərrüfatı, turizm və nəqliyyat) indi rəqəmsal imkanlardan faydalanmağa başlamışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr rəqəmsallaşma rıçaqları ilə daha sürətli irəliləyiş əldə etmişdirlər. Daha əvvəl ixrac etməyən şirkətlər internetlə xarici bazarlara çıxış əldə etmişdir. Rəqəmsal quruculuğun nəticəsi olaraq şirkətlər artıq, məhsullarını xaricdə daha az xərclə tanır və daha uzaq bölgələrə çatdırırlar. Üstəlik, rəqəmsallaşma məşğulluq imkanlarını da artırır, bəzi ənənəvi iş yerləri aradan qalxsa da, yeni peşələr və yeni biznes sahələri açılır. Yaradıcılıq artır, əvvəllər heç düşünülməyən işlər görülməyə başlayır.

Nəticədə rəqəmsal iqtisadiyyatın əhatə dairəsi genişlənmiş və konseptuallaşdırmada texnoloji aspekt daha çox əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. Robotlar, əşyaların interneti, bulud texnologiyaları, rəqəmsal platformalar kimi bir çox mövzu rəqəmsal iqtisadiyyat quruculuğuna daxildir. Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyat quruculuğu bir tərəfdən texnologiya ilə əlaqəli elementləri, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatla əlaqəli elementləri özündə birləşdirən bir anlayışa çevrilmişdir. Konseptuallaşdırma ilə əlaqədar olaraq, Bukth and Heeks (2017) tədqiqatı rəqəmsal iqtisadiyyatın müəyyənləşdirilməsində çox vacibdir, çünki o, həm texniki, həm də iqtisadi aspektləri əhatə edir və bu mövzuda aparılacaq araşdırmalarda xüsusi rol oynayır. Tədqiqatlarda rəqəmsal iqtisadiyyat quruculuğu əsas tərif, dar tərif və geniş tərif kimi getdikcə daha çox elementləri özündə cəmləşdirən bir anlayış olaraq izah edilir. Əsas tərif rəqəmsal iqtisadiyyat daxilində aparat, proqram təminatı, İKT məsləhəti, informasiya xidmətləri və telekommunikasiyanı əhatə etsə də, dar tərifə əsas təriflə yanaşı rəqəmsal xidmətlər, platforma iqtisadiyyatı, paylaşma və informasiya iqtisadiyyatı kimi anlayışlar da daxildir. Geniş anlayışda əsas və dar əhatəli elementlərə əlavə olaraq e-biznes, e-ticarət, sənaye 4.0, alqoritmik iqtisadiyyat və rəqəmsal kənd təsərrüfatı məsələləri daxildir. Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyat quruculuğu əsas İT fəaliyyətlərindən daha geniş fəaliyyətlərə qədər uzanan məzmunu ilə öz mənasını daim inkişaf etdirən bir anlayış olaraq ortaya çıxır. Rəqəmsallaşmanın və texnoloji tərəqqinin təmin etdiyi inkişaf konseptuallaşdırmanı dinamik edir və daim yeni təriflər vermək ehtiyacı yaradır.

Milli inkişafın ən mühüm vasitələrindən biri olan rəqəmsal transformasiya milli

iqtisadiyyatımızı daha dayanıqlı səviyyəyə yüksəltməyi hədəfləyən iqtisadi məqsədlərin arasında mühüm yer tutur. Qloballaşmanın dünya iqtisadiyyatına transformativ təsiri milli iqtisadiyyatları bu dəyişikliklə ayaqlaşmağa məcbur edir. Bu transformasiya təkcə texnologiyaya deyil, həm də informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanır. Bu isə, biznes prosesləri və texnologiya sahələrində vahid transformasiyanı əhatə edir.

İqtisadiyyat sahəsində davamlılıq prinsiplərinin tətbiqi ilə bağlı görülməli olan ilk araşdırma, şübhəsiz ki, təbii ehtiyatların hansı prinsiplərə uyğun istifadə ediləcəyidir. Neumann iddia edir ki, davamlı iqtisadi inkişafın baş verməsi üçün ilk növbədə bərpa olunan və bərpa olunmayan mənbələr yenidən tənzimlənməlidir. Bütün bərpa olunan mənbələrdən istifadə prinsipi resursların özünü yeniləmək qabiliyyətinin saxlanması və ya dəniz ehtiyatlarının davamlılığının təmin edilməsində fəaliyyət göstərən proseslər kimi olmalıdır. Neft kimi bərpa olunmayan ehtiyatlar yeni tənzimləmə ilə təhlükə altında olan ehtiyatlar sırasına daxil edilməli və bu istiqamətdə işlənilmiş prinsiplər çərçivəsində istifadə edilməlidir. Bərpa olunmayan resursların bərpa olunan mənbələrlə əvəz edilməsi istiqamətində fəaliyyətlər də sürətləndirilməlidir. Digər tərəfdən Jörissen, davamlılıq perspektivinə görə, resursların və iqtisadi hədəflərin istifadəsində indiki və gələcək nəsillər arasında heç bir ayrı-seçkiliyin olmamasını istəyir. O, sərvət və gəlirin nəsillər arasında bölüşdürülməsində ədalətin ümumi prinsiplərinə uyğun davranmağı və bunun təmin edilməsi üçün hərtərəfli meyarlar təqdim etməyi müdafiə edir. Davamlı inkişaf sosial və iqtisadi strukturda köklü dəyişikliklər təklif edir.

Müasir dövüdə texnoloji inkişafın monitorinqi həm mikro, həm də makro səviyyədə çox vacib hala gəlmişdir. Rəqəmsallaşma hazırda iqtisadi və sosial inkişafın əsas hərəkətvericilərindən biri hesab olunur. Rəqəmsal iqtisadiyyatın davamlı inkişaf baxımından əhəmiyyəti onun dinamik və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın əldə edilməsində böyük paya malik olmasından irəli gəlir.

Texnoloji inkişafı birlikdə informasiya texnologiyaları vasitələri və metodları ölkələr, eləcə də sahibkarlar üçün mühüm amilə çevrilmişdir. Çünki bu gün texnoloji inkişaf iqtisadi və sosial inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul edilir. Texnologiya iqtisadi artımı, təhsili, səhiyyəni və idarəetməni təkmilləşdirir. Bu kontekstdə bildirilir ki, İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) sektoru inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadi göstəricilərə müsbət təsirlər yaradır [Braund və digərləri, 2006, 3-9]. Bu sektorun iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə geniş tətbiqi və innovasiyaların təşviqi ilə sektorun verdiyi töhfələr daha da artır. İKT sektoruna investisiyalar, şirkət miqyasında artan rəqabət qabiliyyətini və səmərəliliyi, işçi qüvvəsinin ixtisasına investisiyaları, innovasiyaları və ümumi səviyyədə yeni şirkətlərin bazara daxil olmasını təşviq edir. İqtisadiyyatda İKT-nin daha intensiv istifadəsi ilə şirkətlərdə, ictimai və sosial qurumlarda məhsuldarlığı və innovasiyaları artırmaq, yeni məhsul və xidmətləri inkişaf etdirmək, faktorun səmərəliliyini artırmaq mümkün olur [Işık və Kılınç, 2013, 37]. Müxtəlif İKT vasitələrindən istifadə rəqəmsal mühitin inkişafına gətirib çıxarır. Bu kontekstdə informasiyanın ötürülməsi daha sürətli olur və əhali daha çox məlumatlı ola bilər. İnformasiya cəmiyyətində insanlar yer və zamandan asılı olmayaraq asanlıqla məlumat əldə edə və paylaşa bilərlər [Hegyes et al., 2017, 45].

Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyaları infrastrukturunun vəziyyəti və bu infraquruluşa çıxış bərabərliyi iqtisadi artıma, səmərəliliyə və davamlı inkişafa birbaşa təsir edən milli siyasət kimi qəbul edilir [Uçkan, 2006, 31]. Rəqəmsal iqtisadiyyat bu gün iqtisadi inkişaf prosesinin əsas elementi kimi qəbul edildiyindən, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ölkələr arasında rəqabət getdikcə artır. Rəqəmsal iqtisadiyyata dair ədəbiyyatda araşdırmalar ümumiyyətlə rəqəmsal iqtisadiyyatın müəyyənedicilərinə və onun davamlı inkişafa təsirlərinə diqqət yetirir [Tocan & Duduman, 2010]. Rəqəmsal iqtisadiyyatın davamlı inkişafa təsirini araşdıran tədqiqatların sayı məhduddur. Buna görə də, bu tədqiqatın məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyatın davamlı inkişafa təsirlərini müəyyən etməkdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, informasiyanın həcmi və strukturunun artırılması, məlumatın sürətli ötürülməsi və informasiyanın təmin edilməsi kimi xüsusiyyətləri ilə davamlı inkişafın inkişafına töhfə verərkən, davamlı inkişaf da informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına töhfə verə bilər [Tocan & Duduman, 2010].

İqtisadiyyat ümumilikdə həm yüksək, həm də davamlı iqtisadi artıma nail olmaq üçün sosial transformasiyanın mühüm vasitəsi hesab olunur [Rezny et al., 2019,1]. Bu gün informasiya cəmiyyəti davamlı inkişafın mənbəyidir və buna görə də dayanıqlı cəmiyyətlərin qurulmasında əsas rol oynayır [Hegyes et al., 2017, 40].

Sənaye 5.0, Sənaye 4.0 kimi rəqəmsal iqtisadi quruculuğun ünsürləri təkcə istehsal yönümlü texnoloji və texniki dəyişiklik və transformasiya haqqında deyil, həm də bütün dünyada artan və şaxələnən bəşəriyyətin sosial, iqtisadi və ekoloji ehtiyaclarına cavab verən davamlı sosial məqsədlər üçün mühim rol oynayır.

Sənaye 5.0 çərçivəsində davamlı inkişafın dörd mühüm məqsədi var.

- 1) İqtisadi inkişaf-İqtisadi rifah
- 2) İnsan-sosial inkişaf və sosial inteqrasiya
- 3) Ətraf mühitin davamlılığı
- 4) Davamlı inkişaf üçün liderlik

Bu məqsədlər çərçivəsində davamlı iqtisadi və sosial inkişafın təmin edilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, sosial inklüzivliyin artırılması, proteksionist dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi baxımından yaranacaq xərclərin yeni yaradılan kütləvi resurslar və ya alternativ maliyyələşdirmə üsulları ilə qarşılınması vacibdir.

Yüksək əlavə dəyərli texnologiyaların istehsalını artırmaq və yüksək əlavə dəyərli innovasiya və sahibkarlığa əsaslanan yeni biznes sahələrini dəstəkləmək, yeni şirkətlər yaratmaq, yeni ideya və layihələri dəstəkləmək üçün bank sistemi, xüsusən də dövlət bankları vençur kapitalı infrastrukturu, mələk investor şəbəkələrinin yaradılması, sosial sahibkarlığın yaradılması, yeni yaradıcı sektorların maliyyələşdirilməsi və lazımi maliyyə dəstəyinin təmin edilməsi üçün sektorun yenidən qurulması vacibdir. Qida, enerji, rabitə, müdafiə, əczaçılıq, tibbi texnologiyalar, dənizkənarı limanların idarə edilməsi, ictimai nəqliyyat və aviasiya kimi strateji sektorlarda dövlət idarəçiliyinə dəstək verəcək ictimai iqtisadi müəssisələrin yenidən qurulması vacibdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda informasiya rəqəmsal şəbəkələr vasitəsilə ötürülür və biznesin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır [Garifova, 2015: 738]. Rəqəmsal dövrlə ayaqlaşmaq üçün həm hökumətlər, həm də şirkətlər rəqəmsal məzmunlu proqramlar hazırlamalı olublar. Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyat hər bir ölkədə davamlı iqtisadi inkişafa töhfə verən əsas ünsürlərdən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın artan inkişafı ilə sosial inkişaf, məşğulluq, rəqəmsal valyuta, maliyyə və s. kimi bir çox makroiqtisadi təsirlər çoxalmışdır [Rong, 2022: 27]. Buna görə də bir çox biznes və xidmətlərin elektron mühitə köçürülməsi asanlaşmışdır. Şirkətlər sürətlə rəqəmsal sistemə keçidilər və buna uyğun olaraq məhsul və xidmətlərini təqdim etdilər. İnternet üzərindən oxuna bilən məlumatların və ya rəqəmsal məlumatların toplanmasında eksponensial artım son illərin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir. Bu, böyük verilənlər analitikasının, süni intellektin (AI), bulud hesablamalarının və yeni biznes modellərinin (rəqəmsal platformalar) genişlənməsi ilə müşayiət olunmuşdur. İnternetə daxil olan daha çox cihaz, rəqəmsal xidmətlərdən istifadə edən daha çox dəyər zənciri və rəqəmsal əlaqə ilə rəqəmsal məlumat və texnologiyaların rolu daha da genişlənir [UNCTAD, 2019: 3].

Rəqəmsal iqtisadiyyat əsrində bazarda rəqəmsal məlumat əməliyyat texnologiyası və internet əsaslı biznes ilə geniş tətbiq sahəsi tapmışdır. Maliyyə bazarları iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyası, internet əsaslı bankçılığın geniş tətbiqi, maliyyə əməliyyatlarının daha yüksək sürəti və yüksək tezlikli ticarət və asan əldə edilən böyük məlumatların mövcudluğundan dərinlən təsirlənmişdir [Linton et al. 2021: 265].

Cəmiyyətin iqtisadi yüksəlişi texnoloji inqilab və inkişafı sıx bağlıdır. Birinci və ikinci sənaye inqilabları dünyada sənayeləşmə dövrünə səbəb olmuşdur. İKT-nin inanılmaz inkişafı və geniş tətbiqi ilə rəqəmsal inqilab kimi də tanınan üçüncü sənaye inqilabı meydana çıxmış. Bu isə, demək olar ki, bütün iqtisadiyyatları sənaye iqtisadiyyatından rəqəmsal iqtisadiyyata keçirmişdir [Rong, 2022: 21].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın dinamikası mürəkkəb olduğundan, davamlı innovasiyalara nail olmaq çətin idi. Bu problemlər əsasən kiçik və orta biznes kontekstinə uyğun yenilənmiş biznes modellərinin yaradılmasını əhatə edir. Kiçik biznesin inkişafı və onların bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək

bacarığı KOM-lar tərəfindən hazırlanmış strateji plandan asılıdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatdakı bütün təşkilatlar öz texniki bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün daim və getdikcə daha çox rəqəmsal innovasiyalar tələb edir [Cai et al. 2022: 2]. İqtisadiyyatın müəyyən dövrlərdə istehsal həcmnin artması kimi tanınan iqtisadi artım həm inkişaf etmiş ölkələr, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün vacibdir [Özel, 2012: 64]. Bu baxımdan, iqtisadi artım, məşğulluğun artması, işsizlik nisbətinin azalması və ölkələrin iqtisadi inkişafı kimi bir çox digər göstəricilərə də təsir göstərir. Son illərdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı internet infrastrukturlarının inkişafına imkan yaratmış və ölkələrin iqtisadiyyatlarının getdikcə rəqəmsal mühitə keçməsinə səbəb olmuşdur. Bir çox əməliyyatların elektron şəkildə həyata keçirilməsi rəqəmsal mühitə uyğunlaşma üçün ölkələrin iqtisadi siyasətlərində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Buna görə də ölkələr rəqəmsallaşma istiqamətində daha sürətli irəliləyiş əldə etmişdir.

Nəticə

Davamlı inkişaf, daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən indiki ehtiyaclara cavab verən inkişafdır. Davamlı inkişaf iqtisadi artımla ekoloji və sosial ölçülər arasında tarazlıq yaradır. İqtisadi, mədəni və ekoloji davamlılıq rəqabət qabiliyyəti, əhalinin rifahı, yeni iş yerlərinin yaradılması və ətraf mühitin qorunması üçün əsas amildir [Tocan və Duduman, 2010].

Bu kontekstdə davamlı şəkildə inkişaf prioritet fəaliyyət kimi müəyyən edilir və rəqəmsallaşmanın davamlı inkişafa təsir etdiyi bildirilir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın yayılması ilə ortaya çıxan inkişaf ölkələr arasında ticarət şəbəkələrinin daha da artmasına və buna görə də ölkə iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı asılılığının artmasına səbəb olmuşdur.

Bu gün həm şirkətlər, həm də ölkələr üçün əvəzolunmaz rəqabət vasitəsi olaraq; texnoloji inkişaf, mövcud məhsulların yenilənməsi prosesinin sürətləndirilməsi və yeni və yüksək keyfiyyətli məhsulların hazırlanması. Bu prosesdən xəbərdar olan ölkələr rəqəmsal iqtisadiyyat prosesinə sürətlə uyğunlaşaraq iqtisadi inkişaf prosesini sürətləndirmişlər [Tıraş, 2012, 60].

Tədqiqatın nəticələri rəqəmsal iqtisadiyyat və davamlı inkişaf arasında statistik əhəmiyyətli və gözlənilən əlaqəni göstərir. Bu çərçivədə adambaşına düşən milli gəlir, qlobal rəqabət indeksi və rəqəmsal iqtisadiyyat və cəmiyyət indeksinin artması davamlı inkişafı artırır. Nəticələr rəqəmsal iqtisadiyyat və davamlı inkişaf arasında müsbət əlaqənin olduğu qənaətinə gəlmək olar. Nəticə etibarlı ilə, davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq və qlobal rəqabət qabiliyyəti baxımından müasir iqtisadiyyatlar üçün elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə və qabaqcıl texnologiyaya sərmayələr yatırmaq, o cümlədən innovativ və yaradıcı ideyaları inkişaf etdirmək həyati əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Özel, H. A., (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 2(1), 63-72
2. Cai, C., Qiu, R., Tu, Y. (2022). Role of Digital Economy in Rebuilding and Sustaining the Space Governance Mechanisms, *Frontiers in Psychology*, 1, 1-13.
3. Linton, O., Todorov, V., Zhang, Z. (2021). Editorial for The Special Issue on Financial Econometrics in The Age of The Digital Economy, *Journal of Econometrics*, 222, 265-268.
4. Rong, K., (2022). Research Agenda for The Digital Economy, *Journal of Digital Economy*, 1, 20-31.
5. UNCTAD, 2022. <https://unctad.org/press-material/global-e-commerce-jumps-267-trillion-covid19-boosts-online-retail-sales> (11.05.2023).
6. Garifova, L. F., (2015). Infonomics and The Value of Information in The Digital Economy, *Procedia Economics and Finance*, 23, 738-743
7. Tocan, Madalina ve Dudman, Stefan-Gabriel (2010), “Sustainable Development-Strategic Goal of The Knowledge Based Economy”, Munich Personal RePEc Archive, Paper No. 41588, ss.1-15
8. Rezny, Lukas, WHITE, James Buchanan ve MARESOVA, Petra (2019), “The Knowledge Economy: Key to Sustainable Development?”, *Structural Change and Economic Dynamics*, S.51, ss.291-300

9. Hegyes, Éva Görgényi, CSAPO, Ildikó ve FARKAS, Mária Fekete (2017), “Some Aspects of Digitalization and Sustainability in the European Union”, Journal of Management, S.31(2), ss.37-46
10. Tıraş, H. H. (2012). Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(2), s.57-73.

SUMMARY

Tahmasib Guluzade

THE ROLE OF BUILDING THE DIGITAL ECONOMY IN ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Sustainable development and the digital economy are among the frequently used concepts in recent years. It is known that the concept of digital economy is one of the factors influencing sustainable development. Therefore, it is necessary to examine the relationship between these two concepts from different aspects. In this regard, the aim of the article is to reveal the impact of digital economy indicators on sustainable development goals. One of the concepts that comes to mind when talking about digital economy is information and communication technologies. Information and communication technologies have an important role in the digitalization of the economy. As information and communication technologies develop, the economy becomes digital, and economic activities can be carried out through digital technologies in many areas around the world, and this process, in turn, plays a special role in ensuring sustainable development.

Key words: sustainable development, digital economy, digital construction, digitization, economic development

РЕЗЮМЕ

Тahмасиб Гулузаде

РОЛЬ ПОСТРОЕНИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Устойчивое развитие и цифровая экономика являются одними из часто используемых концепций в последние годы. Известно, что концепция цифровой экономики является одним из факторов, влияющих на устойчивое развитие. Поэтому необходимо рассмотреть взаимосвязь этих двух понятий с разных сторон. В связи с этим целью статьи является раскрытие влияния показателей цифровой экономики на цели устойчивого развития. Одно из понятий, которое приходит на ум, когда речь идет о цифровой экономике, — это информационные и коммуникационные технологии. Информационные и коммуникационные технологии играют важную роль в цифровизации экономики. По мере развития информационно-коммуникационных технологий экономика становится цифровой, а экономическая деятельность может осуществляться с помощью цифровых технологий во многих сферах мира, а этот процесс, в свою очередь, играет особую роль в обеспечении устойчивого развития.

Ключевые слова: устойчивое развитие, цифровая экономика, цифровое строительство, цифровизация, экономическое развитие.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: iqtisad elmləri doktoru, professor Teymur Abbas oğlu Abbasov

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

NAZPƏRİ HÜSEYNOVA

nazperi65@gmail.com

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.031

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ AVTOMATLAŞDIRMA SİSTEMLƏRİNİN TƏMƏL ANLAYIŞLARI VƏ TƏTBİQETMƏNİN ÜMUMİ NƏZƏRİYYƏSİ

Avtomatlaşdırma, müasir sənaye və texnologiya sektorlarında vacib bir rol oynayır. Bu proses, insan əməyini minimuma endirərək, müxtəlif prosesləri maşınlar və kompüterlər vasitəsilə idarə etməyi nəzərdə tutur. Avtomatlaşdırma sistemləri istehsalın effektivliyini artırır, keyfiyyət səviyyəsini yüksəldir və ümumi maliyyətləri azaldır. Bu səbəbdən, sənaye müəssisələri, enerji istehsalı, nəqliyyat, səhiyyə və bir çox digər sahələr avtomatlaşdırma sistemlərindən geniş şəkildə istifadə edir. Avtomatlaşdırmanın bir neçə növü var və hər biri fərqli sahələrdə istifadə olunur. Fasiləsiz avtomatlaşdırma yüksək həcmdə məhsul istehsalı tələb olunan proseslər üçün idealdır və əsasən, avtomobil, kimya və neft sənayesi kimi sektorlarda istifadə edilir. Fasiləli avtomatlaşdırma isə kiçik və orta həcmdə istehsal üçün uyğundur və daha çox çeviklik tələb olunan sektorlar üçün idealdır. Əməliyyat avtomatlaşdırması adətən ofis və idarə proseslərini optimallaşdırmaq üçün tətbiq edilir. Fleksibil avtomatlaşdırma (Flexible Automation) isə, daha müxtəlif və dəyişən məhsul növlərinin istehsalında istifadə edilir. Bu növ avtomatlaşdırma sistemləri, dəyişən məhsul tələblərinə uyğunlaşmaq üçün proqramlaşdırıla bilən və çevik istehsal proseslərini həyata keçirir. Robotlar, CNC maşınları və çevik istehsal hüceyrələri bu növ avtomatlaşdırmanın nümunələrindəndir. Avtomatlaşdırmanın digər bir növü də robotik avtomatlaşdırma. Robotlar, fiziki və ya insan resurslarının təkrarlanan və yorucu işlərini həyata keçirərək məhsuldarlığı artırır. Onlar yüksək dəqiqlik tələb olunan yerlərdə, təhlükəli mühitlərdə və davamlı istehsal proseslərində tez-tez istifadə olunur. Bundan başqa, emal avtomatlaşdırması (Process Automation) və analitik avtomatlaşdırma (Analytic Automation) kimi növlər də var.

Açar sözlər: Avtomatlaşdırma, emal, neft sənayesi, məhsul

Giriş

Emal avtomatlaşdırması, neft-kimya və enerji sənayesi kimi sahələrdəki kimyəvi və fiziki proseslərin avtomatlaşdırılmasında istifadə edilir. Analitik avtomatlaşdırma isə, böyük verilənlər və analiz tələb edən proseslərdə, verilənlərin daha tez və dəqiq işlənməsində istifadə edilir. Bu avtomatlaşdırma növlərinin hər biri sənaye və xidmət sektorunda müxtəlif tətbiq sahələrində məhsuldarlığı artırmaq, keyfiyyəti yaxşılaşdırmaq və işçi resurslarının səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün mühüm rol oynayır. Avtomatlaşdırmanın tətbiqi ilə sənaye və bizneslərdə məhsuldarlıq artır, insan əməyinə olan ehtiyac azalır və nəticədə maliyyətlər optimallaşdırılır. İstehsal proseslərində fasiləsiz iş axını təmin edilir, çünki maşınlar və robotlar 24 saat fəaliyyət göstərə bilər və insan resurslarının tələb etdiyi fasilələrə ehtiyac olmadan işləyir. Bu da istehsalatın kəsilmədən davam etməsini və yüksək miqdarda məhsul çıxışını təmin edir. Bununla yanaşı, avtomatlaşdırma keyfiyyət nəzarətində də mühüm rol oynayır. Avtomatik nəzarət sistemləri məhsulların dəqiqliklə ölçülməsini, sınaqdan keçirilməsini və normativ tələblərə uyğun olub-olmadığını təmin edir. Bu, məhsulun keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, israfı da azaldır, çünki xətalı məhsullar erkən mərhələdə müəyyən edilir. Avtomatlaşdırmanın daha bir üstünlüyü təhlükəsizliyi artırmasıdır. İnsan işçilərin təhlükəli və zərərli iş mühitlərindən uzaq tutulması nəticəsində, işçi təhlükəsizliyi yaxşılaşır. Bu, həmçinin iş yerlərində baş verən qəzaların və xəsarətlərin sayını azaldır. Bununla belə, avtomatlaşdırmanın mənfi tərəfləri də var. Avtomatlaşdırmanın tətbiqi, bəzi işçi kateqoriyaları üçün iş yerlərinin azalmasına səbəb ola bilər, çünki bəzi vəzifələr artıq avtomatlaşdırılmış sistemlər tərəfindən icra olunur. Bununla yanaşı,

avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi ilkin olaraq böyük sərmayələr tələb edir və bu, kiçik və orta müəssisələr üçün problem ola bilər. Avtomatlaşdırmanın gələcəyi daha da inteqrasiya olunmuş və ağıllı sistemlərin inkişafına doğru gedir. Süni intellekt, maşın öyrənməsi və böyük verilənlər (big data) ilə birlikdə, avtomatlaşdırılmış sistemlər daha mürəkkəb və dəyişkən istehsal və xidmət proseslərini optimallaşdırmağa kömək edəcək. Avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi ilə müasir dünyada bir çox sahələrə tətbiq olunması, iş proseslərini daha sürətli və effektiv hala gətirir. İstehsalatdan başlayaraq, idarəetmə və müştəri xidmətləri kimi sahələrdə də geniş istifadə olunur. Bu texnologiyalar, xüsusilə də süni intellekt və maşın öyrənməsi, avtomatlaşdırılmış sistemlərin daha ağıllı və adaptiv olmasını təmin edir. Bu, avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqini daha geniş bir kontekstdə mümkün edir və müxtəlif sahələrə özünəməxsus faydalar gətirir. Məsələn, səhiyyə sahəsində avtomatlaşdırılmış tədqiqat sistemləri, xəstəliklərin diaqnozunu daha dəqiq və sürətli qoyulmasına imkan verir. Bununla yanaşı, avtomatik resept yazma və xəstə məlumatlarının idarə olunması sistemləri, xəstə məlumatlarının təhlükəsizliyini və gizliliyini qoruyaraq, həm də səhiyyə işçilərinin iş yükünü azaldır. Eyni zamanda, avtomatlaşdırma nəqliyyat sektorunda da böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Avtonom nəqliyyat vasitələri və intellektual nəqliyyat sistemləri, hərəkət təhlükəsizliyini artıraraq, yolları daha təhlükəsiz və daha effektiv hala gətirir. Bu sistemlər, hərəkət sıxlığını azaltmaq və qəzaları minimuma endirmək məqsədi daşıyır. Müştəri xidmətləri sahəsində isə, chatbotlar və virtual köməkçilər, müştərilərin sorğularını 24 saat ərzində cavablandırmaq imkanı yaradır. Bu texnologiyalar, müştəri məmnuniyyətini artırmaq və xidmət xərclərini azaltmaq üçün istifadə olunur. Avtomatlaşdırma, həmçinin təhsil sahəsində də mühüm rol oynayır. Onlayn öyrənmə platformaları və virtual sinif otaqları, tələbələrin öz öyrənmə proseslərini daha fleksibl və şəxsiyyətləşdirilmiş şəkildə idarə etmələrinə imkan verir. Bu texnologiyalar, öyrənmə materiallarının daha geniş çeşidini təqdim edir və təhsilin daha əlçatan olmasına kömək edir. Beləliklə, avtomatlaşdırmanın tətbiqi ilə müasir dünya daha sürətli, təhlükəsiz və effektiv işləyən bir cəmiyyətə doğru irəliləyir. Bu texnologiyaların daha da inkişaf etdirilməsi ilə gələcəkdə daha böyük yeniliklər və irəliləyişlər mümkün olacaqdır. Avtomatlaşdırma texnologiyalarının inkişafı ilə, enerji sənayesi də mühüm dönüşümlər yaşayır. İntellektual şəbəkələr və enerji idarəetmə sistemləri, enerji istehlakını daha effektiv idarə etməyə imkan verir. Bu sistemlər, enerji təchizatının daha dəqiq planlaşdırılmasını və böyük enerji itkilərinin qarşısının alınmasını təmin edir. Eyni zamanda, yenilənən enerji mənbələrinin şəbəkəyə inteqrasiyasını asanlaşdırır və bu da kömürlü yanacaqlara olan asılılığı azaldır. Retail sektorunda avtomatlaşdırma, satış və inventar idarəetmə proseslərini sadələşdirir. Elektron ticarət platformaları və avtomatlaşdırılmış anbar sistemləri, müştərilərin sifarişlərini daha sürətli və dəqiq şəkildə işləyir. Bu texnologiyalar, məhsulların tədarük zəncirindəki hərəkətini izləyərək, effektivlik və müştəri məmnuniyyətini artırır. Eyni zamanda, fiziki mağazalarda avtomatlaşdırılmış ödəniş sistemi və özünə xidmət kioskları kimi texnologiyalar alış-veriş təcrübəsini daha rahat və sürətli hala gətirir. Həmçinin, avtomatlaşdırma kənd təsərrüfatı sektorunda da tətbiq olunur. Yüksək texnologiyalı avtomatlaşdırılmış sistemlər, əkin sahələrini daha dəqiq şəkildə monitorinq edərək, su və gübrə təchizatını optimallaşdırır. Bu texnologiyalar, bitki sağlamlığını yaxşılaşdırmaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün zəruri olan şəraitləri təmin edir. Dronlar və digər uçuş aparatları isə, böyük sahələrdə bitkilərin vəziyyətini izləmək və zərərvericilərə qarşı mübarizədə istifadə olunur. Bütün bu tətbiqlər göstərir ki, avtomatlaşdırma texnologiyaları, müasir cəmiyyətin müxtəlif sahələrində əhəmiyyətli rol oynayır və gündəlik həyatımızın bir çox aspektlərini yaxşılaşdırır.

Avtomatlaşdırmanın tətbiqi üçün potensial müəyyənləşdirilməsi

Avtomatlaşdırmanın tətbiqi müasir iş mühitində mühüm bir rol oynayır. Bu texnologiyalar, şirkətlərin məhsuldarlığını artırmaq, işçi səmərəliliyini yüksəltmək və iş proseslərini optimallaşdırmaq imkanı verir. Avtomatlaşdırma texnologiyalarının müxtəlif sahələrdə, xüsusilə istehsalat, lojistik, müştəri xidmətləri və məlumat idarəetməsi kimi sənayələrdə geniş tətbiqi mümkündür. Bununla birlikdə, avtomatlaşdırmanın tətbiqi üçün potensialın müəyyənləşdirilməsi, şirkətlərin öz fəaliyyətlərini daha dərin təhlil etmələrini və mövcud proseslərin yenidən qurulmasına yönəlik strateji qərarlar qəbul etmələrini tələb edir. Avtomatlaşdırmanın tətbiqi prosesində ilk addım, mövcud iş proseslərinin və operasiyaların dəyərləndirilməsidir. Bu dəyərləndirmə, avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiq edilə

biləcəyi sahələri müəyyənləşdirmək üçün lazımlıdır. Şirkətlər, iş proseslərindəki təkrarlanan, vaxt aparıcı və xəyata meyilli mərhələləri təyin etməli və bu sahələrdə avtomatlaşdırmanın tətbiqinin potensial faydalarını qiymətləndirməlidir. Bununla yanaşı, avtomatlaşdırmanın tətbiqi üçün infrastrukturun və texnoloji hazırlığın olub-olmaması da önəmlidir. Şirkətlər, müvafiq avtomatlaşdırma həllərinin tətbiqi üçün lazım olan texnoloji altyapıya və mütəxəssislərə sahib olmalıdır. Bu, həm maddi resursların ayrılmasını, həm də işçi qüvvəsinin təlimatlandırılmasını əhatə edir. Avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqinin digər vacib aspekti isə mədəni və təşkilati dəyişikliklərin idarə edilməsidir. İş proseslərinin avtomatlaşdırılması, işçilərin rol və vəzifələrində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bu dəyişikliklərə işçilərin hazırlanması və bu prosesdə onların dəstəklənməsi, təşkilati mədəniyyətin yenidən qurulması və avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqinə müsbət yanaşma yaratmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Avtomatlaşdırmanın tətbiqi üçün potensialın müəyyənləşdirilməsi, kompleks və çoxşaxəli bir prosesdir ki, bu da şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və uzunmüddətli uğurlarına töhfə vermək üçün strateji yanaşma tələb edir. Bu yanaşma, texnoloji yeniliklərin səmərəli tətbiqi ilə birlikdə, işçi qüvvəsinin məlumatlandırılması və dəstəklənməsini də əhatə etməlidir. Avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqinə dair müəyyən olunmuş potensial, iş proseslərinin yüksək səviyyədə təkmilləşdirilməsi və məhsuldarlıq artımını hədəfləyir. Bununla birlikdə, müvafiq risklərin və mümkün maneələrin dəyərləndirilməsi vacibdir. Avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi zamanı rast gəlinə bilən əsas maneələrdən biri, yüksək başlanğıc xərcləridir. Bu texnologiyaların quraşdırılması və inteqrasiyası, başlanğıcda maliyyəti yüksək olan investisiya tələb edir, lakin uzunmüddətli baxımdan məhsuldarlığı artırmaqla bu xərclərin ödənilməsi mümkündür. Eyni zamanda, işçi qüvvəsinin avtomatlaşdırma texnologiyalarına uyğunlaşdırılması da əhəmiyyətli bir məsələdir. İşçilər arasında yeni texnologiyalara qarşı müqavimət olması mümkündür, çünki bəzi işçilər işlərini itirməkdən qorxurlar. Bu səbəbdən, avtomatlaşdırma tətbiqi planlaşdırılan zaman, işçilərin təlimatlandırılması və yeni vəzifələrə yönləndirilməsi üçün mərhələli və şəffaf bir yanaşma izlənməlidir. İşçilərin bu texnologiyalara adaptasiya olunması üçün lazımı təlim və dəstək təmin edilməlidir. Digər tərəfdən avtomatlaşdırmanın tətbiqi ilə məlumat təhlükəsizliyi və məxfilik məsələləri daha çox önəm kəsb edir. Avtomatlaşdırma sistemləri geniş məlumat bazalarından istifadə edir və bu məlumatların idarə edilməsi, qorunması və təhlükəsizliyi mühüm məsələlər arasında yer alır. Bu, həm texniki təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsini, həm də məlumat məxfiliyinin qorunması ilə bağlı qanuni tələblərə riayət edilməsini tələb edir. Avtomatlaşdırmanın tətbiqi üçün potensialın müəyyənləşdirilməsi, yalnız texniki və maliyyə aspektlərini nəzərə almayaraq, həm də işçi mədəniyyəti, təhlükəsizlik standartları və qanuni çərçivələri də daxil edən kompleks bir yanaşma tələb edir. Bu yanaşma, şirkətlərin avtomatlaşdırma texnologiyalarını uğurla tətbiq etmələrinə və uzunmüddətli rəqabət üstünlükləri əldə etmələrinə kömək edə bilər.

Avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi, iş dünyasını köklü şəkildə dəyişməkdədir. Bu texnologiyalar sayəsində şirkətlər, iş proseslərini daha səmərəli, dəqiq və maliyyə cəhətdən sərfəli hala gətirə bilirlər. Avtomatlaşdırmanın genişləndirilməsi, xüsusilə istehsalat, xidmət və məlumat idarəetməsi kimi əsas sahələrdə yeni imkanlar açır. Lakin bu texnologiyaların tətbiqi müxtəlif çətinlikləri və tələbləri də özü ilə gətirir. Avtomatlaşdırmanın tətbiqi, iş proseslərinin yenidən dizayn edilməsini tələb edir. Bu proseslərin effektiv avtomatlaşdırılması üçün, əvvəlcədən dərin təhlil və planlaşdırma zəruridir. Şirkətlər, mövcud proseslərin təhlilini apararaq, avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiq edilə biləcəyi sahələri müəyyənləşdirməlidirlər. Bunu etməklə, şirkətlər iş gücü məsrəflərini azaltmaq, işləmə sürətini artırmaq, məhsul və ya xidmət keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq imkanı əldə edirlər. Həmçinin avtomatlaşdırmanın tətbiqi zamanı şirkətlər üçün əməkdaşlarla kommunikasiya və onların dəstəklənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Avtomatlaşdırma tətbiq edildikdə, bəzi iş yerləri itirilə bilər və bu vəziyyət işçilər arasında narazılıq yarada bilər. Şirkətlərin bu dəyişikliyi düzgün idarə etməsi, işçilərə lazımı təlimatlar verməsi və yeni texnologiyalara uyğunlaşmaları üçün dəstək göstərməsi vacibdir. Bu, işçilərin yeni sistemlərə adaptasiya olunmasına kömək edəcək və avtomatlaşdırmanın uğurlu tətbiqi üçün mühit yaradacaq. Texnoloji hazırlıq da avtomatlaşdırma tətbiqi üçün kritik əhəmiyyət daşıyır. Şirkətlər, lazımı texnoloji infrastrukturunu qurmaq

və mütəxəssisləri cəlb etmək üçün sərmayə yatırmalıdır. Bu, avtomatlaşdırma həllərinin effektiv və problemsiz işləməsinə təmin edəcək və nəticədə iş proseslərinin ümumi effektivliyini artıracaq. Avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi, məlumat təhlükəsizliyi və qorunması kimi məsələləri də önə çıxarır. Şirkətlər, məlumatların qorunması və təhlükəsizliyi üçün lazımı tədbirləri görməli və hüquqi çərçivəyə uyğun olaraq fəaliyyət göstərməlidirlər. Bu, müştəri və işçi məlumatlarının məxfiliyini qorumaq və şirkətin etibarını saxlamaq üçün vacibdir. Beləliklə, avtomatlaşdırmanın tətbiqi, müəssisələr üçün yeni imkanlar yaratsa da, bu prosesin uğurla idarə edilməsi üçün məqsədyönlü planlaşdırma, şəffaf kommunikasiya və texnoloji hazırlığın təmin edilməsi zəruridir. Bu yanaşma, şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və uzunmüddətli uğurlarına töhfə vermək üçün strateji yanaşma tələb edir.

Avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi, qiymətləndirməsi və davamlı optimallaşdırması

Sistemlərin davamlı monitorinqi, performansın izlənməsi və ehtiyac olduqda müdaxilənin həyata keçirilməsi, müasir iş mühitində şirkətlərin texnoloji və operativ effektivliyini qorumaq üçün əsas tələblərdən biridir. Bu proseslər, şirkətlərə müxtəlif sistemlərin və proseslərin fəaliyyət göstəricilərini real vaxt rejimində izləmək, potensial problemləri erkən aşkar etmək və lazımı tədbirləri vaxtında tətbiq etmək imkanı verir. Nəticədə, şirkətlər daha yüksək iş məhsuldarlığı və müştəri məmnuniyyəti təmin edə bilər. Davamlı monitorinq və performans izləmə sistemləri, müxtəlif texnoloji alətlər və proqram təminatları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu sistemlər, iş proseslərinin hər bir mərhələsində məlumat toplayır, analiz edir və idarəetmə qruplarına dərhal məlumat verərək qərar qəbul etmə proseslərini sürətləndirir. Məsələn, istehsalat xətlərində avtomatik sensorlar və izləmə kameraları, istehsal prosesinin effektivliyini, təhlükəsizliyini və enerji istifadəsini izləmək üçün istifadə edilə bilər. Performansın izlənməsi, həmçinin şirkətlərə öz resurslarını daha səmərəli idarə etməyə, enerji və maliyyə xərclərini optimallaşdırmağa kömək edir. Bu proses, operativ məhsuldarlığı artırmaqla yanaşı, mümkün nasazlıqların və avadanlıq qüsurlarının qarşısını almaq üçün vacibdir. Nəticədə, təmir və bərpa işlərinin vaxtında planlaşdırılması mümkün olur, bu da işin dayanmasının və istehsal itkilərinin qarşısını alır. Ehtiyac olduqda müdaxilənin həyata keçirilməsi, davamlı monitorinq və performans izləmə sisteminin məntiqi nəticəsidir. Bu, şirkətlərin aşkarlanan problemlərə sürətli və effektiv cavab verməsini, operativ dəyişikliklər və potensial böhran vəziyyətlərini idarə etməsini təmin edir. Məsələn, maliyyə sistemlərində aşkarlanan anomaliyalar dərhal təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsini və maliyyə məlumatlarının qorunmasını tələb edə bilər. Beləliklə, sistemlərin davamlı monitorinqi, performansın izlənməsi və zamanında müdaxilənin həyata keçirilməsi, şirkətlərin daha dayanıqlı, təhlükəsiz və rəqabətqabiliyyətli olmasını təmin edən mühüm proseslərdir. Bu yanaşma, həmçinin şirkətin ümumi strateji hədəflərinə çatmaqda mühüm rol oynayır, müştəri təminatını artırır və uzunmüddətli uğurlara zəmin hazırlayır. Şirkətlər üçün sistemlərin davamlı monitorinqi və performans izləməsi yalnız texniki və operativ məsələlər üzrə deyil, həm də strateji qərarların qəbulunda əhəmiyyətli bir rol oynayır. Düzgün məlumat toplamaq və bu məlumatları effektiv analiz etmək, şirkətin bazar dəyişikliklərinə tez və doğru cavab verməsini təmin edir. Bu, öz növbəsində, şirkətlərin yeni fürsətləri sürətlə tanımasına və riskləri azaltmaq üçün strateji addımlar atmasına imkan yaradır. Performans izləmə sistemləri, həmçinin işçilərin fəaliyyətini dəqiqləşdirməyə və işgüzar məhsuldarlığını artırmağa kömək edir. İşçilərin performans göstəricilərinin izlənməsi sayəsində, idarəetmə qrupları daha məqsədyönlü təlim və inkişaf proqramları təşkil edə bilər, işçilərin motivasiyasını artırır və iş yerində məhsuldarlığı yüksəldə bilər. Nəticədə, bu yanaşma şirkətin ümumi effektivliyini yaxşılaşdırır və işçi razılığını təmin edir. Eyni zamanda, məlumatların davamlı izlənməsi və təhlili, müştərilərin davranış modellərini və tələblərini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Müştəri məmnuniyyətini izləmək və təhlil etmək, məhsul və xidmət təkliflərini müştəri ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq üçün mühümdür. Bu strategiya, şirkətlərin müştəri bazasını genişləndirməsinə və müştəri sadıqlığını artırmasına yardımçı olur. Zamanında müdaxilə və düzgün risk idarəetməsi, potensial problemlərin qarşısını almaq və iş proseslərində yaranan nasazlıqları minimuma endirmək üçün vacibdir. Sistemlərdə yaranan problemləri erkən mərhələdə aşkarlamaq və həll etmək, şirkətə böyük maliyyə itkilərindən qaçınmağa və operativ fəaliyyətin davamlılığını təmin etməyə imkan verir. Nəhayət, sistemlərin davamlı monitorinqi və performans izləməsi, şirkətlərin texnoloji yeniliklərə

adaptasiya olunmasına və məlumatların mühafizəsinə yardımçı olur. Bu yanaşmalar, şirkətlərin məlumat təhlükəsizliyini gücləndirir və kiber hücumlar kimi texnoloji risklərlə mübarizədə effektiv olur. Bu proseslər, həmçinin şirkətlərin texnoloji yenilikləri qəbul etməsini asanlaşdırır və onların rəqabət qabiliyyətini artırır, bu da uzunmüddətli uğurlarını təmin edir. Sistemlərin davamlı monitorinqi və performans izləməsi, şirkətlər üçün sadəcə operativ effektivlik və risk idarəetməsindən daha geniş mənada strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu proseslər, texnoloji və bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşma qabiliyyətini artıraraq, şirkətlərin global rəqabət mühitində mövqelərini möhkəmləndirmələrinə kömək edir. Davamlı monitorinq və performans izləməsi, şirkətlərin bütün səviyyələrindəki fəaliyyətlərinə dərin baxış təmin edir. Bu məlumatlar, şirkətlərə operativ qərarlar qəbul etmək, resursların təyinatını optimallaşdırmaq və investisiya qərarlarını daha məlumatlı şəkildə vermək imkanı yaradır. Məsələn, marketing kampaniyalarının ROI (investisiya qaytarılması) dəyərlərinin real vaxt rejimində izlənməsi, marketing strategiyalarının effektivliyini artırmaq və məhsuldarlığı yüksəltmək üçün dərhal tədbirlər görməyə imkan verir. Müştəri məlumatlarının təhlili və müştəri davranışlarının izlənməsi, xidmət və məhsul təkliflərini müştəri ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Müştərilərin geri bildirişlərinin və davranış modellərinin təhlili, şirkətlərə yeni məhsul və xidmətlərin inkişaf etdirilməsi prosesində dəyərli məlumatlar təqdim edir. Nəticədə, bu yanaşma müştəri məmnuniyyətini artırmaq və şirkətin bazar payını genişləndirmək imkanı yaradır. Eyni zamanda, texnoloji sistemlərin və təhlükəsizlik protokollarının davamlı izlənməsi, kiber təhdidlərə qarşı müdafiəni gücləndirir və məlumatların mühafizəsinə təmin edir. Kiber təhlükəsizlik tədbirlərinin mütəmadi olaraq yenilənməsi və gücləndirilməsi, şirkətin həssas məlumatlarının qorunmasına və mümkün maliyyə itkilərindən qaçınmağa kömək edir. Nəhayət, sistemlərin davamlı monitorinqi və performans izləməsi, şirkətlərin daxili proseslərini şəffaf şəkildə idarə etməsinə imkan verir.

Nəticə

Nəticə olaraq, avtomatlaşdırılmış sistemlərin davamlı təkmilləşdirilməsi, müasir iş mühitində şirkətlər üçün əvəzsiz bir prosesdir. Bu, şirkətlərin texnoloji adaptasiyasını, operativ effektivliyini artırır və uzunmüddətli strateji hədəflərə çatmalarına kömək edir. Sistemlərin mütəmadi yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi, texnoloji inkişaflara sürətli uyğunlaşma, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və müştəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsi kimi bir sıra strateji faydalar təmin edir. Bu proses həmçinin şirkətin daxili resurslarının optimallaşdırılması, işçilərin peşəkar inkişafının dəstəklənməsi, müştərilərlə əlaqələrin gücləndirilməsi və şirkət mədəniyyətinin yenilikçilik və təkmilləşməyə meyilli olmasını təmin edir. İşçilərə müvafiq təlim və dəstək təmin edilməsi, texnoloji dəyişiklikləri dəstəkləyən korporativ mədəniyyətin gücləndirilməsi və mütəmadi monitorinq və qiymətləndirmələrin aparılması ilə, şirkətlər dəyişən bazar şərtlərinə effektiv adaptasiya oluna və səmərəli rəqabət strategiyaları inkişaf etdirə bilirlər. Davamlı təkmilləşdirmə və yenilənmə şirkətlərin texnoloji dayanıqlılığını artırır və kiber təhdidlərə qarşı daha hazırlıqlı olmalarını təmin edir. Bu proseslər, həmçinin, ekoloji və sosial məsuliyyət standartlarına uyğunlaşmaq üçün də şirkətlərə zəmin yaradır. Beləliklə, avtomatlaşdırılmış sistemlərin davamlı təkmilləşdirilməsi, şirkətlərin uzunmüddətli uğurlarını təmin etmək üçün həm strateji, həm də taktiki bir vasitə olaraq qalır. Bu təkmilləşdirmə prosesləri, eyni zamanda, şirkətlərin texnoloji öncüllük qabiliyyətlərini artıraraq, onları yeni texnoloji dalğalara sürətlə uyğunlaşmağa və bu yeniliklərdən öz iş proseslərində faydalanmağa məcbur edir. İnnovasiya və texnoloji adaptasiya, şirkətlərin müxtəlif bazarlarda rəqabət üstünlükləri qazanmasına və inkişaf etmiş iş modelləri yaratmasına imkan verir. Məsələn, bulud hesablama, böyük məlumatlar (big data), və süni intellekt kimi texnologiyaların inteqrasiyası, məlumatların daha effektiv idarə edilməsi, işlərin avtomatlaşdırılması və qərar qəbuletmə proseslərinin optimallaşdırılmasını mümkün edir. Bu yenilikçi texnologiyaların qəbulu, həmçinin müştəri məlumatlarının daha dərin təhlili üçün yeni imkanlar açır, bu da marketing strategiyalarının daha da şəxsiyyətləşdirilməsinə və müştərilərə daha uyğun məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsinə kömək edir. Nəticədə, müştəri məmnuniyyəti və sadıqlığı artır, müştəri bazası genişlənir və şirkətin bazar payı artır. Şirkətlər üçün davamlı təkmilləşdirmə və yenilənmə prosesinin bir digər mühüm aspekti isə, bu proseslərin şirkət daxilində iş mühitini və işçi məmnuniyyətini yaxşılaşdırmasıdır. Texnoloji yeniliklər işçilərə daha səmərəli və rahat iş şəraiti

yaratmağa imkan verir. Nəticədə işçilərin motivasiyasını artırır, onların işə daha çox bağlanmasına və işdə daha yüksək performans göstərməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Batini C., Lenzerini M. "A Methodology for Data Schema Integration in the Entity Relationship Model", IEEE Transactions on Software Engineering, 10(6), 1984 November, pp. 650-663.
2. Batini C., Lenzerini M., Navathe S.B. "A Comparative Analysis of Methodologies for Database Schemaintegration", ACM Computing Surveys, 18(4), 1986 December, pp. 323-364.
3. Bézivin Jean. "Who's Afraid of Ontologies?", OOPSLA'98 Workshop #25, 1998. Available at <http://www.metamodel.com/oopsla98-cdif-workshop/bezivin1/>.
4. Breitbart Y., Olson P.L., Thompson G.R. "Database Integration in a Distributed Heterogeneous Database System", in Proceedings of the Second IEEE Conference on Data Engineering, 1986 February.
5. Calvanese D., De Giacomo G., Lenzerini M. "Ontology of Integration and Integration of Ontologies", in Working Notes of the 2001 International Description Logics Workshop (DL-2001), Stanford, USA, 2001 August.
6. Dalianis H. "The VINST approach: Validating and Integrating STEP AP Schemata Using a Semi Automatic Tool", in Proceedings of the Conference on Integration in Manufacturing, 1998 October.
7. Dalianis H., Hovy E. "Integrating STEP Schemata using Automatic Methods", in Proceedings of the ECAI-98 Workshop on Applications of Ontologies and Problem-Solving Methods, 1998 August, pp. 54-66. 79 Concepts for Automating Systems Integration
8. Date C.J. An Introduction to Database Systems, Vol. I, 5th edition, Addison-Wesley, 1990.
9. Elmasri R., Larson J., Navathe S.B. Schema Integration Algorithms for Federated Databases and Logical Database Design, Honeywell Corporate Systems Development Division, Report CSC-86-9:8212, 1986 January.
10. Elmasri R., Navathe S.B. "Object Integration in Database Design," in Proceedings of the IEEE COMPECC Conference, 1984 April.
11. Fankhauser P., Kracker M., Neuhold E. "Semantic vs. Structural Resemblance of Classes", SIGMOD Record, 20(4), 1991 December, pp. 59-63.
12. Federal Information Processing Standard Publication 183, Integration Definition for Functional Modeling (IDEF0), National Institute of Standards and Technology, 1993 December, available from National Technical Information Service, U.S. Department of Commerce, Springfield, VA.
13. Federal Information Processing Standard Publication 184, Integration Definition for Information Modeling (IDEF1-X), National Institute of Standards and Technology, 1993 December, available from National Technical Information Service, U.S. Department of Commerce, Springfield, VA.
14. Fillion F., Menzel C., Blinn T., Mayer R.J. "An Ontology-Based Environment for Enterprise Model Integration", in Proceedings of the IJCAI Workshop on Basic Ontological Issues in Knowledge Sharing, 1995 August.
15. Flater D. "Impact of Model-Driven Standards", in Proceedings of the 35th Hawaii International Conference on System Sciences, 2002 January, CD-ROM file name DATA/STEA101.PDF.

SUMMARY

Nazpari Huseynova

BASIC CONCEPTS AND GENERAL THEORY OF APPLICATION OF AUTOMATION SYSTEMS IN ENTERPRISES

Automation plays an important role in modern industry and technology sectors. This process involves controlling various processes through machines and computers, minimizing human labor. Automation systems increase production efficiency, improve quality and reduce overall costs. For this reason, industrial enterprises, energy production, transportation, healthcare and many other fields widely

use automation systems. There are several types of automation and each is used in different areas. Continuous automation is ideal for processes that require high volume production and is mainly used in sectors such as the automotive, chemical and petroleum industries. Intermittent automation, on the other hand, is suitable for small to medium volume production and is ideal for sectors that require more flexibility. Operational automation is usually applied to optimize office and management processes. Flexible automation (Flexible Automation) is used in the production of more diverse and variable types of products. These types of automation systems implement programmable and flexible manufacturing processes to adapt to changing product requirements. Robots, CNC machines, and flexible manufacturing cells are examples of this type of automation. Another type of automation is robotic automation. Robots increase productivity by performing repetitive and tedious tasks of physical or human resources.

Key words: Automation, Processing, oil industry, product

РЕЗЮМЕ

Назари Гусейнова

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМ АВТОМАТИЗАЦИИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Автоматизация играет важную роль в современной промышленности и технологических секторах. Этот процесс предполагает управление различными процессами с помощью машин и компьютеров, сводя к минимуму человеческий труд. Системы автоматизации повышают эффективность производства, улучшают качество и снижают общие затраты. По этой причине системы автоматизации широко используются на промышленных предприятиях, в энергетике, на транспорте, в здравоохранении и во многих других сферах. Существует несколько видов автоматизации и каждый используется в разных областях. Непрерывная автоматизация идеально подходит для процессов, требующих больших объемов производства, и в основном используется в таких секторах, как автомобильная, химическая и нефтяная промышленность. С другой стороны, прерывистая автоматизация подходит для производства малых и средних объемов и идеально подходит для секторов, требующих большей гибкости. Операционная автоматизация обычно применяется для оптимизации офисных и управленческих процессов. Гибкая автоматизация применяется при производстве более разнообразных и изменчивых видов продукции. Эти типы систем автоматизации реализуют программируемые и гибкие производственные процессы, позволяющие адаптироваться к меняющимся требованиям к продукции. Роботы, станки с ЧПУ и гибкие производственные ячейки являются примерами такого типа автоматизации. Еще один вид автоматизации – роботизированная автоматизация. Роботы повышают производительность, выполняя повторяющиеся и утомительные задачи с использованием физических или человеческих ресурсов. Они часто используются в местах, где требуется высокая точность и аккуратность, в опасных средах и в непрерывных производственных процессах. Кроме того, существуют такие виды, как автоматизация процессов (Process Automation) и аналитическая автоматизация (Analytic Automation).

Ключевые слова: Автоматизация, Переработка, нефтяная промышленность

Мəqaləni çapa təqdim etdi: iqtisad elmləri doktoru, professor Teymur Abbas oğlu Abbasov

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

TİBB

FAİQ CƏFƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.005

İLKİN DİŞLƏRİN ENDODONTİK MÜALİCƏSİNİN MÜASİR ÜSULLARI

Məqalədə uşaq stomatologiyasının ən aktual problemlərindən biri - süd dişlərində pulpit və parodontitin endodontik müalicəsi müzakirə olunur. Süd dişlərinin müalicəsinin əsas məqsədləri iltihab fokusunu və bununla da ağrıları aradan qaldırmaq, periodontit və digər odontogen iltihabi proseslərin qarşısını almaq, dişin funksiyasını və formasını bərpa etmək, ilkin dişin düzgün formalaşması üçün şərait yaratmaq və vaxtında müvəqqəti dişlərin köklərinin fizioloji rezorbsiyasıdır. Bu gün uşaq stomatologiyasında endodontik müalicə birbaşa pulpa qapağı, pulpotomiya və pulpektomiyadan ibarətdir. Məqalədə hər bir metodun istifadəsinə dair xüsusi göstərişlər və əks göstərişlər, onların həyata keçirilmə mərhələləri, həmçinin istifadə olunan terapevtik vasitələr və onların xassələri müzakirə olunur. Material yerli və xarici ədəbiyyatda bu mövzuda mövcud olan müasir fikirlərə əsaslanır.

Açar sözlər: İlkən dişlərin pulpiti, birinci dişlərin periodontitləri, pulpotomiya, pulpektomiya

Giriş

Diş kariyesinin ağırlaşmaları, ilk növbədə pulpa və parodontun iltihabi problemi uşaq stomatologiyasının aktual problemlərindən biridir. Vaxtında və səmərəsiz müalicə, ilkin dişlərin pulpa xəstəliklərində böyük həcmdə zədələnmə çox vaxt periapikal toxumaların və bütün uşağın bədəninin ağır fəsadlarına səbəb olur [1]. Dişlərin pulpa və periodontal iltihabının müalicə taktikası həmişə dişin qorunmasına və xroniki infeksiya ocaqlarının aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir [2]. Süd dişlərinin pulpit və periodontitin kliniki və morfoloji xüsusiyyətləri uşaq stomatoloqunun müalicə üsul və vasitələrini seçərkən qarşılaşdığı çətinlikləri müəyyən edir. Süd dişlərinin pulpitinin müalicə üsulları Pulpitin müalicəsinin əsas vəzifəsi diş boşluğunda iltihab ocağını və ən əsası ağrıları aradan qaldırmaq və əlavə olaraq bütün odontogen iltihabi proseslərin qarşısını almaq, dişin funksiyasını və formasını bərpa etməkdir.

Süd dişlərinin pulpitinin müalicə üsulları

Belə ki, uşaq stomatoloji praktikasında süd dişinin düzgün formalaşması və süd dişlərinin köklərinin yaşa bağlı fizioloji rezorbsiyasına şərait yaratmaq vacibdir [3]. Bu günə qədər uşaqılıqda pulpitin müalicəsi üçün aşağıdakı konsepsiya qəbul edilmişdir:

1. Pulpanın birbaşa qapaqlanması bioloji (mühafizəkar) üsuldur. Bütün pulpanın canlılığını qorumaq, diş inkişafı ilə əlaqəli fizioloji prosesləri təmin etmək üsulu;

2. Pulpotomiya - həyati vacib amputasiya. Metod, pulpanın ən çox yoluxmuş tac hissəsinin çıxarılmasından və dişin daha da inkişafı üçün kök hissəsinin qorunmasından ibarətdir. Qismən, tam (servikal) və yüksək (dərin) pulpotomiya var;

3. Pulpektomiya (pulpoekstraksiya) - həyati ekstirpasiya. Kanalların daha da doldurulması ilə anesteziya altında pulpanın tam çıxarılması üsulu.

Pulpa və periapikal toxumaların patologiyası olan dişlərin müalicəsinin planlaşdırılmasına təsir edən əsas amillər pulpanın vəziyyəti və kök əmələgəlmə dərəcəsidir [4]. Uşaqlarda pulpitin hər hansı müalicəsi aşağıdakı mərhələlərdən başlayır: anamnez, diaqnostika, anesteziya, izolyasiya, nekrektomiya. Əlavə müalicə klinik vəziyyətdən asılı olaraq davam etdirilir. Süd dişlərinin geri dönmə pulpitinin müalicəsi (həm formalaşmış, həm də yetişməmiş dişlərdə). Uşaqlarda həyati pulpanın

konservativ müalicəsi üçün məqsədləri yetkin xəstələrdə terapiyanın məqsədlərindən fərqli olan xüsusi prosedurlar tələb olunur [2, 5]:

- daimi dişlərin fizioloji normal çıxmasını müəyyən edən, həmçinin parafunksional vərdişlərin inkişafının qarşısını alan mezial-distal məsafəni və okklyuziyanın şaquli ölçüsünü saxlayaraq, müvəqqəti dişin dişlərdə qalması vacibdir;

- Süd dişlərinin pulpasının canlılığının qorunması daimi dişlərin inkişafına mənfi təsir göstərə bilən periapikal zədələnmə riskinin qarşısının alınmasında mühüm vasitədir. Beləliklə, anamnezdə heç bir şikayət yoxdursa və ya ağrı bir gündən çox deyilsə və diş ilk dəfə ağrıyarsa, geri dönmə pulpit haqqında danışmaq olar. Temperatur stimulina (soyuq) cavab olaraq, kəskin bir ağrı meydana gəlir, bu, stimulun aradan qaldırılmasından dərhal sonra gedir. Geri dönmə pulpitlərin müalicəsində birbaşa pulpa qapaq üsulları, qismən və ya tam pulpotomiya.

Birbaşa pulpa qapaq üsulu

Birbaşa qapaq Amerika Endodontistlər Assosiasiyası tərəfindən reparativ dentinin əmələ gəlməsini və mühafizəsini asanlaşdırmaq üçün yaranan kalsium hidroksid və ya mineral trioksid aqreqatı (MTA) kimi diş materialı ilə möhürlənərək ifşa olunmuş həyati pulpanın müalicəsi kimi müəyyən edilmişdir. Bir qayda olaraq, pulpanın təsadüfən açılması halında istifadə olunur. Uşaqlarda yetişməmiş daimi dişlərdə, həmçinin onların təbii əvəzlənməsindən 1-2 il əvvəl istifadə oluna bilər [6].

Birbaşa pulpa qapaq texnikası:

1. Ağrı kəsici;
2. Cərrahi sahənin izolyasiyası (koferdam, rezin bənd);
3. Pulpanın klinik vəziyyətinin və “açılmış nöqtənin” ölçüsünün vizual qiymətləndirilməsi.

Diametrdəki açılışın ölçüsü 1 mm-dən çox olmamalıdır, qanaxma tez özbaşına dayanmalı, “açılan nöqtə” ətrafındakı dentin toxunulmaz olmalıdır;

4. Çürük boşluğunun izotonik məhlul və zəif antiseptiklərlə suvarılması;
5. Cərrahi sahənin steril tamponlarla qurudulması;
6. Yüksək pH-a malik kalsium hidroksid tərkibli preparatın pulpaya tətbiqi;
7. İzolyasiya contası;
8. Dişlərin son bərpası.

Müalicənin müvəffəqiyyəti üçün meyarlar: pulpa iltihabının klinik və rentgenoloji əlamətləri yoxdur, rentgen şəkli dentin körpüsünün əmələ gəlməsinin əlamətlərini göstərir. Bu konservativ üsullarla müalicənin nəticələri 2-6 ay ərzində qiymətləndirilir. Süd dişlərində pulpanın canlılığının qorunması üsullarının aparılması onların fizioloji dəyişikliyə qədər fəaliyyət göstərməsinə, periodont və alveolyar sümükdə ağırlaşmaların qarşısının alınmasına kömək edir və daimi dişlərin formalaşmasının tam başa çatdırılmasına imkan verir [7]. Bu metodun istifadəsinə əks göstərişlər ilkin dişlərin köklərinin aktiv rezorbsiyası, diş kariyesinin dekompensasiya olunmuş forması və uşaq orqanizminin qeyri-spesifik müqavimətinin aşağı olmasıdır. Spontan hemostaz 3-5 dəqiqə ərzində baş verərsə, bu, geri dönmə pulpitin əlamətidir. Göstərilən müddətdə hemostaz baş vermirsə, pulpanın amputasiyası lazımdır. Metodun əsası pulpanın adekvat hemostazın əldə edilə biləcəyi səviyyəyə qədər amputasiyasıdır (qismən və ya tam pulpotomiya).

Pulpotomiya

Süd dişlərinin pulpotomiyası son onilliklərdə müasir ədəbiyyatda elmi müzakirələrin mövzusu olmuşdur. Bu metodun pulpektomiya ilə əvəz edilməsinin məqsədəuyğunluğu barədə dəfələrlə tövsiyələr verilmişdir. Lakin ilkin dişlərin anatomik quruluşuna görə (istmuslar, çoxsaylı anastomozlar, lentəbənzər lümenlər, budaqlar, yan kanallar), uşaqların müxtəlif davranış reaksiyaları ilə əlaqədar yüksək keyfiyyətli təmizlənmə və tıxanma zamanı yaranan çətinliklər. Həkimlərə icazə verin - diş həkimləri bu, ən sadə pulpotomiya texnikasından imtina etməlidirlər. Amputasiya üsulları üçün aşağıdakı nəzəri əsaslandırma var: histoloji olaraq, diş boşluğunun açılması sahəsindəki tac pulpası adətən iltihablanır və mikroorqanizmlərlə doldurulur, kök kanallarında isə dəyişməz, iltihabsız qala bilər və buna görə də müalicə edilə bilər [1, 2].

Qismən pulpotomiyaya göstərişlər:

1. Ağrı şikayətləri yoxdur, tək qısamüddətli ağrı epizodu;
2. Birinci azı dişinin təxmini səthində boşluq, diş eti papillasının iltihabı;
3. Rentgenoqrafiyada çürük boşluq və pulpa kamerası arasında əlaqə yoxdu;
4. Amputasiyadan sonra 3-5 dəqiqə ərzində müstəqil hemostaz.

Tam pulpotomiyaya göstərişlər:

1. Tək bir ağrı epizodu - bir gündən çox deyil;
2. Rentgenoqrafiyada karioz boşluqla diş boşluğu arasında dentinin qalınlığı ən azı 1 mm-dir;
3. Amputasiyadan sonra 3-5 dəqiqə ərzində müstəqil hemostaz.

Vital pulpotomiya üsulunu yerinə yetirmək üçün texnika:

1. Dişin rentgenoqrafiyası;
2. Ağrı kəsici;
3. Cərrahi sahənin izolyasiyası (koferdam, rezin bənd);
4. Kariyes boşluğunun hazırlanması, bütün yoluxmuş dentinin çıxarılması;
5. Diş boşluğunun açılması. Adətən top və ya fissura frez ilə (ya aşağı sürətlə və ya yüksək sürətlə, lakin suyun soyudulması ilə) edilir;
6. Tac pulpasının amputasiyası. Adətən kök kanallarının ağızlarına top frez və ya iti ekskavatorla aparılır;

7. Hemostazın qiymətləndirilməsi və nəzarəti. Diş boşluğu əvvəlcə distillə edilmiş su ilə yuyulur və steril pambıq toplarla qurudulur. Sonra kök kanallarının ağızlarına distillə edilmiş su ilə azca nəmlənmiş steril pambıq topları qoyulur və onların üzərinə quru pambıq topları sıxılır (sıx, təzyiqlə). 2-3 dəqiqədən sonra bütün topları çıxarılır. Hemostaz həm də 40-60 saniyə ərzində hemostatik agentlərdən (dəmir sulfat və ya alüminium oksidi) elektrokoagulyasiya-lazerdən istifadə etməklə əldə edilə bilər. Hemostaz baş verərsə, laxtalanmış qan pulpa kamerasından su axını ilə çıxarılır və həyata keçirilən amputasiyanın keyfiyyəti qiymətləndirilir. Sonra pulpotomiyanın növbəti mərhələsinə keçə bilərsiniz. Bununla belə, ağır, uzun müddət davam edən qanaxma iltihabı, kök pulpasının hiperemiyasını, onun degenerativ dəyişikliklərini göstərir və bu, müalicə üsulunun dəyişdirilməsini tələb edir. Bu vəziyyətdə, pulpektomiya edə bilərsiniz və ya diş çıxarılmasını nəzərdən keçirə bilərsiniz;

8. Terapevtik agent (20% dəmir sulfat və ya MTA və ya Biodentin) [8];

9. Son bərpa.

Terapevtik agent kimi, mineral trioksid aqreqat (MTA) mühafizəkar canlılığın qorunması üçün istinad materialı kimi tanınır. MTA spontan hemostaz əldə edildikdə istifadə olunur, ona görə də MTA qanaxma dayandıqdan dərhal sonra (40-60 saniyədən sonra) tətbiq edilir. ***Süd dişlərində periodontitin müalicəsi olduqca mürəkkəb bir prosedurdur.*** Uşaq diş həkiminin vəzifəsi, periodontit olan bir körpə dişinin vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək bacarığıdır. Periodontit olan müvəqqəti diş aşağıdakı hallarda çıxarılmalıdır:

- fizioloji dəyişikliyə 2 ildən az vaxt qalır, kök uzunluğunun 1/3-dən çoxu rezorbsiya edildikdə;
- anamnezdə patoloji prosesin bir neçə kəskinləşməsi qeydə alındıqda;
- II-III dərəcəli dişlərin hərəkətliliyinin olması.

Periodontit ilə müalicə edilə bilməyən diş, bədən müqaviməti azalmış zəifləmiş uşaqlarda xronioseptik fokus ola bilər. Periodontit zamanı müxtəlif daimi okklyuziyanın anomaliyalarının qarşısının alınması baxımından müvəqqəti dişin nəyin bahasına olursa-olsun saxlanması mövqeyi əsassızdır [1, 5]. Kökləri formalaşmış süd dişlərinin müalicəsi böyüklərdəki daimi dişlərin müalicəsindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ən böyük çətinlik kök formalaşması tamamlanmamış müvəqqəti dişlərin müalicəsidir [4]. Çox vaxt yalnız klinik mənzərəyə əsaslanaraq düzgün qərar qəbul etmək mümkün deyil. Apikal periodontitin müalicə mərhələləri:

1. Anesteziya, dişlərin izolyasiyası.

2. Nekrektomiya.

3. Endodontik girişin yaradılması. Diş boşluğunun açılması vəzifəsi kök kanalının ağızına geniş və rahat çıxış yaratmaqdır.

4. Kök kanalının ağzının genişlənməsi. Bu mərhələnin məqsədi endodontik alətin kök kanalına sərbəst keçməsinə təmin edəcək kök kanalının girişi üzərindəki dentin çıxıntılarını çıxarmaqdır.

5. Pulpektomiya. Kök kanalından çürümüş pulpanı, yoluxmuş və yumşalmış dentini çıxarmaq üçün kanaldaxili instrumental müalicə aparılır. Süd dişlərinin kök kanallarının mexaniki və dərman müalicəsinin üsul və prinsipləri daimi dişlərdə olduğu kimi eyni prinsiplərə uyğun və eyni üsullardan istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu zaman aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır [3]:

- kök rezorbsiyasına başlayan və ya natamam kök əmələ gəlməsi əlamətləri olan ilkin dişlərdə iş uzunluğu rentgenoqrafik zirvədən 2-3 mm qısaadır;

- kök kanalının mexaniki hazırlanması üçün tacın aşağı salınması texnikasına üstünlük verilir.

Kök kanalları əl alətləri və ya PreRaCe və ProFile kimi fırlanan ağızlı nikel-titan alətləri ilə genişləndirilir.

6. Kök kanalının dərman müalicəsi 3% natrium hipoklorit məhlulu, 2% xlorheksidin məhlulu ilə aparılır. Diş eksudat olduqda (kəskin mərhələdə) 24 saat açıq qalır və ya eksudasiya olmadıqda kalsium hidroksid əsasında hazır məcunlarla müvəqqəti plomb aparılır.

7. İkinci gəlişdə iltihabın klinik əlamətləri aradan qaldırıldıqdan sonra endodontik müalicənin son mərhələsi həyata keçirilir: yekun kimyamexaniki müalicə.

8. Kök kanalının sorulan pastalarla tıxanması, bir qayda olaraq, 2-3-cü baxışda aparılır, doldurulmanın keyfiyyətini təsdiqləmək üçün nəzarət rentgenoqrafiyası tələb olunur. Sonra daimi doldurma tətbiq olunur və dinamik müşahidə aparılır. Kök inkişafının istənilən mərhələsində birincil dişlərdə periodontitin konservativ müalicəsinə əks göstərişlər:

- Kök çürükləri, dişin tac hissəsinin bərpasının mümkünsüzlüyü;

- 1-1,5 ildən sonra diş dəyişikliyi;

- Köklərin 0,5 və daha çox uzunluqda rezorbsiya edilməsi;

- Patoloji prosesin daimi dişin mikrobuna yayılması;

- İltihabi prosesin ümumiləşdirilməsi təhlükəsi;

- Zəng mərhələsində formalaşmamış kök;

- Diş boşluğunun kök divarının və ya dibinin perforasiyası;

- Konservativ müalicənin effektivliyinin olmaması;

- Klinik qan testlərində aşkar sapmalar və uşaq orqanizminin reaktivliyində dəyişikliklər olan uşaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Vinqradova T.F. Uşaqlarda diş xəstəliklərinin atlası. M.: MEDpress-inform, 2007. 166 s.
2. Krivonos S.M. Müvəqqəti dişlərin pulpasının müalicəsi: dərslik-metod. müavinət / S.M. Krivonos, N.V.Berezina, A.F.Əhmədova. Kazan: KSMA, 2012. 54 s.
3. Persin L.S., Elizarova V.M., Dyakova S.V. Uşaq stomatologiyası. - Ed. 5-ci, yenidən işlənmiş və əlavə - M.: ASC "Tibb" nəşriyyatı, 2006. 640 s.
4. Eyal Nuni. Uşaqlarda daimi dişlərin pulpasının patologiyasının müalicəsi <http://stom.club/articles/detskaya-stomatologiya/lechenie-patologii-pulpy-postoyannykh-zubov-u-detey/>
5. Duggal M.S., Curzon M.E.J., Feil S.A. və s. süd dişlərinin müalicəsi və bərpası. Per. ingilis dilindən / Ed. prof. T.F. Vinqradova. M: MEDpress-inform, 2006. 160 s.
6. Uşaq Stomatologiyası üzrə Amerika Akademiyası Klinik İşlər Komitəsi-Pulpa terapiyası alt komitəsi; Klinik İşlər üzrə Uşaq Stomatologiya Şurası Amerika Akademiyası. İlk və gənc daimi dişlər üçün pulpa terapiyasına dair təlimat // *Pediatr. Dent.* - 2008-2009. - 30 (7 Suppl). s.170-4.
7. Getsman A.V. Dişlərin formalaşmamış kök sistemi olan yeniyetmələrə mürəkkəb kariyes ilə kömək göstərmək problemi. *Endodontiya.* 2014. - T. V11, No 1-2. s.77-80.

SUMMARY

Faig Jafarli

MODERN METHODS OF ENDODONTIC
TREATMENT OF BRANDED TEETH

The article discusses one of the most pressing problems in pediatric dentistry - endodontic treatment of pulpitis and periodontitis of primary teeth. The main goals of treatment of primary teeth are to eliminate the source of inflammation and thereby pain, prevent periodontitis and other odontogenic inflammatory processes, restore the function and shape of the tooth, and create conditions for the proper formation of the primary tooth. , and over time, physiological resorption of the roots of temporary teeth occurs. Today, endodontic treatment in pediatric dentistry consists of direct pulp capping, pulpotomy, and pulpectomy. The article discusses specific indications and contraindications for the use of each method, the stages of their implementation, as well as the medicinal products used and their properties. The material is based on modern ideas on this topic in domestic and foreign literature.

Key words: *Pulpitis of primary teeth, periodontitis of primary teeth, pulpotomy, pulpectomy*

РЕЗЮМЕ

Фаиг Джафарли

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ЭНДОДОНТИЧЕСКОГО
ЛЕЧЕНИЯ МАРОЧНЫХ ЗУБОВ

В статье рассматривается одна из наиболее актуальных проблем детской стоматологии - эндодонтическое лечение пульпитов и периодонтитов молочных зубов. Основными целями лечения молочных зубов являются устранение очага воспаления и тем самым боли, предупреждение пародонтита и других одонтогенных воспалительных процессов, восстановление функции и формы зуба, создание условий для правильного формирования молочного зуба. , а со временем происходит физиологическая резорбция корней временных зубов. Сегодня эндодонтическое лечение в детской стоматологии состоит из прямого покрытия пульпы, пульпотомии и пульпэктомии. В статье рассмотрены конкретные показания и противопоказания к применению каждого метода, этапы их проведения, а также используемые лечебные средства и их свойства. Материал основан на современных представлениях по данной теме в отечественной и зарубежной литературе.

Ключевые слова: *Пульпит молочных зубов, периодонтит молочных зубов, пульпотомия, пульпэктомия.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: *tibb elmləri doktoru, dosent İsa Əli oğlu Abdullayev*

Мəqalə daxil olmuşdur: *02 sentyabr 2024-cü il*

Çapa qəbul edilmişdir: *10 sentyabr 2024-cü il*

FİZİKA – RİYAZİYYAT

NAİLƏ QARDAŞBƏYOVA
 XANƏLİ HƏSƏNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
 naileqardashbeyova@gmail.com
 0000-0002-0191-9428

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.027

BİOFİZİKA KURSUNUN TƏDRİSİ METODİKASININ YENİLƏŞDİRİLMƏSİ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Təhsil alanların intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi üçün fizika elminin hərəkətverici qüvvəyə malik olması, elmi-texniki tərəqqinin, yeni təlim və pedaqoji texnologiyaların tibbi praktikaya tətbiqi əsas stimül rolunu oynaya bilər. Əgər fizikanın və onun qanunlarının tədrisinin müəyyənləşdirilmiş optimal ardıcılığı nəzərə alınmırsa, bu zaman öyrətmənin səmərəsi azalır. Qanun fiziki nəzəriyyələr əsasında izah edilir, qanunun tibbdə tətbiq olunma üsulları və şərtləri izah olunur. Qanunun doğruluğunu sübut edən təcrübələr təsvir edilir və qanunun hansı təcrübələr və ya nəzəri mülahizələr əsasında açıqlama verilir. Qanunun tibbi təhsildə və praktiki təbabətdə rolu barədə ətraflı məlumat verilir, öyrənilən qanunun digər qanunlarla əlaqəsi çatdırılır. Müxtəlif elm sahələrində istifadəsi aydınlaşdırılır, ondan tibbdə istifadənin əsas yolları öyrədilir.

Açar sözlər: dinamik, statik, texnologiya, diaqnostika, laboratoriya, elektromaqnit induksiyası

Cəmiyyətin inkişafını onun təhsil sistemi təmin edir. Yüksəkixtisaslı mütəxəssislər yetişdirmək üçün təhsil sistemini müasir konsepsiyaya uyğun qurmaq tələb olunur. Müasir dövrdə təhsil sisteminin uğurla həyata keçirildiyi zaman yeni meyarlar formalaşdırılmadan, yeni tələblərə cavab verən, tədris - təlim prosesindən danışmaq mümkün deyildir. Ona görə də təhsil quruculuğu problemlərinin fəlsəfi, pedaqoji - psixoloji aspektləri qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir. Bu cür təhsil sisteminin qurulması üçün siyasi mədəniyyət və hüquqi təfəkkürün olması zəruridir. Yeni təhsil sistemi qurmaq üçün təhsilin məzmununu təkmilləşdirərək ,yeni tələblərə uyğunlaşdırmadan, elmi-nəzəri əsaslarında dövrün tələblərinə uyğun dəyişiklik aparmadan yeni təhsil sistemi qurmaq mümkün deyil.

Təhsil alanların intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi üçün fizika elminin hərəkətverici qüvvəyə malik olması, elmi-texniki tərəqqinin, yeni təlim və pedaqoji texnologiyaların tibbi praktikaya tətbiqi əsas stimül rolunu oynaya bilər. Fizikanın və onun qanunlarının tədrisinin müəyyənləşdirilmiş ardıcılığının nəzərə alınmaması, onun pozulması öyrətmənin səmərəsini azaldır. Qanun ümumi fiziki nəzəriyyələr əsasında şərh edilir, qanunun tibbdə tətbiq olunma hüdudları və şərtləri izah olunur. Qanunun doğruluğunu sübut edən təcrübələr nümayiş etdirilir və qanunun hansı təcrübələr və ya nəzəri mülahizələr əsasında kəşfi barədə açıqlama verilir. Qanunun tibbi təhsildə, praktiki təbabətdə, tibbi texnikanın inkişafında rolu haqqında ətraflı məlumat verilir, öyrənilən qanunun müxtəlif qanunlarla əlaqəsi göstərilir, ondan tibbdə istifadənin yolları öyrədilir.

Elmin və texnikanın inkişafı fizikanın nailiyyətlərindən daha çox asılıdır. Sürətlə inkişaf edən fizika elmi texnikanın və istehsalatın müxtəlif sahələrinə daha dərin nüfuz edir və onun yeni sahələrini yaradır. Fiziki hadisələr müşahidə edilir,müxtəlif təcrübələr aparılır,müəyyən fiziki kəmiyyətlər təhlükəsizlik qaydalarına uyğun olaraq ölçülür,nəticələr cədvəl və qrafiklərdə göstərilir [6] .

Biofizikanın tibbi təhsil sistemində öyrədilməsi prosesinə dialektik metodun və idrak nəzəriyyəsinin tətbiqi metodikası işlənib hazırlanmışdır. Fizika kursunun xüsusi və ümumi

qanunlarının, bütövlükdə kursun özünün, eləcə də, fizikanın dinamik və statik qanunlarının öyrədilməsindəki xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilmiş və tədris prosesində bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla kursun ixtisas fənləri ilə əlaqəli öyrədilməsinin texnologiyası işlənib hazırlanmışdır. İrəli sürülən ideyaların ali tibb təhsil müəssisələrində tibbi və biofizika kursunun təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayacağı şübhəsizdir. Hər zaman yeniləşən, dinamik inkişafda olan tibbi və biofizika kursunun elmi, pedaqoji və elmi-tədqiqat üsulları, tibb təhsilində, tibbi elmi-tədqiqat işlərində, tibbi diaqnostika, müalicə, müayinə və profilaktika işlərində çox əhəmiyyətli rol oynayır.

Bir çox metodik ədəbiyyatlarda fizika qanunlarının tibb təhsil müəssisələrində tədrisi xüsusiyyətləri araşdırıldığına görə kursun proqramlarına daxil olan müxtəlif xarakterli materiallarını fiziki anlayış, kəmiyyət, hadisə, nəzəriyyə və qanunların tədrisinə müəllimlər eyni metodika ilə yanaşırlar. Bu da tələbələrin bütünlükdə fizika kursunun mahiyyətini dərinlən dərk etmə imkanlarını zəiflədir. Fizika kursuna daxil olan müxtəlif xarakterli materialların hər birinin və bütünlükdə kursun özünə məxsus fərdi tədrisi metodikası vardır. Digər tibbi və bioloji fizikanın tədrisi metodikası tibbi ixtisas fənlərinin tədrisi metodikasından müəyyən qədər fərqlidir. Lakin bu fərqə baxmayaraq, ixtisas fənləri öz fəaliyyətlərində biofizikanın elmi və tədris metodikalarından istifadə edə bilər.

Bütün baxılan bu məsələlər biofizikanın tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsi, öyrənənlərin tərəkürünün, fənlərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında, texniki savadının, modelləşdirilməsinin yüksəldilməsində böyük rol oynadığı bu məsələləri ətraflı öyrənmək vacib məsələlərdən biridir.

Fizika qanunlarının tədrisi metodikasının, bu kursun məzmunundakı digər materialların öyrənilməsindən yaranan bir neçə xüsusiyyəti nəzərə cəhdəraq. Bunlardan bir neçəsi aşağıda göstərilmişdir:

a) Hər hansı qanun müəyyən səviyyəli ümumiləşdirmənin nəticəsi olaraq, ümumiləşdirmədə nəzərdə tutulmuş cisim və hadisələr, müəyyən dəyişikliklərə qanun keçilənə qədər tam məlum olmalıdır. Yalnız bundan sonra qanunlar tədris edilə bilər. Bildiyimiz kimi biofizika-fizikanın qanunlarını bioloji sistemlərə tətbiq etməkdir. Bu qanunları öyrəndikdən sonra onlar bioloji obyektlərə tətbiq edilməlidir. Deməli, qanun keçilənə qədər burada istifadə edilən bütün materiallar dərinlən mənimsənilməlidir. Qanun keçilənə qədər öyrənilən materialları şərti olaraq "qanunun öyrənilməsinə hazırlıq mərhələsi" adlandırılır. Bu mərhələdə tələbələr bilik və bacarıqlara nail olmalı, müəllim qanunun öyrədilməsinə münasib bazası yaratmalıdır. Həmçinin tələbələr psixoloji cəhətdən axtarıqlara cəlb etməlidir. Biofizikanın tədrisində bu mərhələ əsasən orta məktəb həcmində həyata keçirilir. Deməli, qanunun öyrənilməsinə hazırlıq mərhələsini keçmədən qanunu öyrətməyin mənası olmaz.

b) İkinci mərhələdə isə tələbələrlə müəllimin fəallığı kifayət qədər bərabər olmalıdır. Müəllim həmişə tələbələrin düşüncəsinə istinad edir. Bu zaman əvvəlki mövzuların təkrarı ilə yanaşı, kəmiyyətlər arasındakı əlaqələrin qurulması keçilən prosesini daha da sadələşdirir.

c) Üçüncü mərhələdə yeni öyrənilmiş qanunun tələbə beynində möhkəmləndirilməsi, yaddaşında həmişəlik həkk edilməsi mərhələsidir. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyətləri qanunların müxtəlif formada məsələ, şifahi, riyazi, qrafiki və s. ifadə edilməsidir. Çalışmalar, məsələ həlli, problemlərin həlli, modelləşdirmə və digər layihələşdirmələr də bu mərhələnin yekunlaşdırılmasına xidmət göstərilməlidir.

d) Fizikanın qanunlarını öyrənəndən sonra bu qanunlar bioloji obyektlərə tətbiq edilməlidir. Qanunun mənimsənilməsindən sonra onun tibbi diaqnostika və müalicəsində, ixtisas fənlərinin tətbiqi sahələri tərəfindən qanunun yeri və rolu aydınlaşdırılmalıdır.

e) Qanunların gündəlik həyatda, tələbələrin (yəni gələcəkdəki həkimlərin) seçəcəkləri peşə sahələrində rast gəldikləri proseslərin içərisində "axtarılması" üzrə müstəqil tapşırıqlar verilməsi vacib sayılır. Beləliklə, qanunların tədrisinin əsas mərhələləri: hazırlıq, dərslərin gedişi və tətbiqi mərhələləri nəzərə alınmalıdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, kəmiyyətlərin və anlayışların öyrənilməsi qanunların tədrisi üçün hazırlıq mərhələsi kimi, qanunların öyrənilməsi də nəzəriyyələrin tədrisi üçün hazırlıq mərhələsidir. Bu baxımdan da qanun kursda həm özündən əvvəlki, həm də ondan sonra gələn tədris materialları ilə

bağlı olmalıdır. Tədris zamanı bu vəhdət gözlənilməli, saxlaması təmin edilir. Bu, qanunların tədrisinin əsas xüsusiyyətlərindən əmələ gələn tələblərdir.

Fiziki qanunların tətbiqi biofizika kursunun fəaliyyətinin tədrisi metodikasının incəliklərini öyrənməyi tələb edir.

Təlim prosesinin özündə ziddiyyətlər mövcuddur. Bu ziddiyyətlərlə yanaşı, fizika kursunun təlimi prosesinin də özünəməxsus ziddiyyətləri var. Bu ziddiyyətlər ilk növbədə təlimin məzmunu ilə əlaqədardır. Bu ziddiyyətlər aşağıdakılardır:

- klassik fizika ilə müasir fizika arasındakı ziddiyyətlər;
- təsir və əks təsir arasındakı ziddiyyətlər, işığın təbiətində dualizm;
- nüvə çevrilmələrindəki ziddiyyətlər, hissəciklər və antihissəciklər arasındakı ziddiyyətlər;
- fərziyyə və hipotezlərlə, real həqiqətlər ilə ziddiyyətlər;
- nəzəri və empirik yolla əldə edilən nəticələr arasındakı ziddiyyətlər;
- nəzəriyyə ilə təcrübə arasındakı ziddiyyətlər;
- yeni faktlarla klassik nəzəriyyələr arasındakı ziddiyyətlər;
- hadisələrlə mahiyyətlər arasındakı ziddiyyətlər, qanunlar arasındakı ziddiyyətlər, nəzəriyyələr arasındakı ziddiyyətlər.

Bu ziddiyyətlərin xarakteri müəllimlər üçün tam aydın olmalıdır ki, tədris prosesində onları aydın şərh edə bilsinlər. Tələbələrin hamısına da, bu ziddiyyətlər aydınlaşdırılmalıdır. Onlar bu ziddiyyətlərin araşdırılmasına fəal surətdə cəlb edilməlidirlər. Təlim metodları dərstdə müəllim-tələbə cütünün iş formasına uyğun seçilməli və tətbiq edilməlidir.

Təlim metodları biliklərinin xüsusiyyətlərinə görə seçilməlidir [5]. Metodların seçilməsində və tətbiq edilməsində didaktik tədbirlər, tələbələrin idrak fəaliyyəti, bəşəri səlahiyyətlərin dərk olunma və s. əsas götürülməlidir.

Bunların, bəzilərinin, elmi əsaslarının faydası var. Lakin onların heç birində öyrənilən materialın aşkarlanması, elmin inkişafı dialektikası və yaranma metodları aşkar edilib. Halbuki bunlar elmin əsaslarını dərk edə bilmələri üçün həlledici şərtlər və tibbi və bioloji fizika kursunun və fizika qanunlarının tədrisi prosesində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Deməli, qanunları öyrənmək üçün müəllim metodları seçərkən ilk növbədə qanunların xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Daha doğrusu, metodlar məzmununa görə seçilməlidir. Çünki müəllimlə tələbələrin iş formasının didaktik məqsədləri də, tələbələrin bilik əldə edəcəkləri mənbələr üzərində müstəqil işi də məzmunla bağlıdır.

Elmin inkişaf tarixi göstərir ki, ən böyük və yeni kəşflərin bir çoxu müxtəlif sahələr üzrə biliklərin intellektual sintezi nəticəsində mümkün olmuşdur. Məsələn, Faradey maqnetizm şəklində sintez etməklə elektromaqnit induksiya qanununu kəşf etmişdir. Bu qanun isə elektrik əsrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Fizika elmində iki qrup empirik və nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə olunur. Bu metodların hamı tərəfindən qəbul edilmiş və əsaslandırılmış təsnifatı yoxdur. Lakin mövcud ədəbiyyatda təxmini də olsa, belə təsnifata rast gəlirik. Empirik metodlar dörd əsas növə bölünürlər:

1. Fiziki hadisələrin müşahidə metodları. Bu metodların qarşıya qoyduğu məqsədyönlü fiziki hadisələri öyrənmək, onların ümumi keyfiyyətli mənzərəsini yaratmaqdır.

2. Fiziki kəmiyyətlərin ölçülmə metodları. Bu metodların fiziki potensialı və amilləri təsir edən parametrləri kəmiyyətə təyin etmək. bunun üçün lazım olan yolları, metodikaları və aparaturları hazırlamaqdan ibarətdir.

3. Fiziki amillərin maddəyə təsir etmək metodları. Bu metodların əsas məqsədi maddələrinin halını dəyişmək və bu dəyişikliyi etmək üçün lazım olan yollar, üsullar və aparaturlar işləyib hazırlamaqdır. Məsələn, vakuumun alınması, yüksək və aşağı temperaturların əldə edilməsi, yüksək təzyiq və sürətlər yaradılması və s. üçün tətbiq olunan metodlar üçün fiziki amillərin maddələrə təsir metodlarına daxildir.

4. Nümunələr hazırlamağın xüsusi metodları. Bu metodların qarşısında duran əsas məqsəd üçün nəzərdə tutulan tələblərə cavab verə bilən nümunələr yaratmaqdan ibarətdir. Məsələn, monokristalların, nazik lövhələrin, plastik maddələrin, izotopların, ifrat təmiz materialların, tərkibi

İstənilən rəqabətdə olan materiallar və s. alınması üçün tətbiq olunan metodlar belə metodlardandır. Empirik metodların yuxarıda qeyd olunan dörd əsas növlərinin hər birini də bilavasitə öz kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə yarımnövlərə bölmək mümkündür.

Tibbi təhsil sistemində bu empirik metodlardan istifadə edib, tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək olar. Ona görə də fizika kursunun tədrisində, fizika və ixtisas fənlərindən qazanılan biliklər təhlil edilməli və tədris zamanı bütün bunlar nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q.M. Tibbi və bioloji fizika. Bakı: Maarif, 1993, 640
2. Qocayev V.M. Ali texniki məktəblərdə fizikanın tədrisi qarşısında duran əsas vəzifələr. Azərbaycan Pedaqoji Universiteti Xəbərlər. 2006, № 2
3. Qaralov Z.İ. Fizika qanunlarının tədrisi. Bakı: Elm, 1997,
4. Mehrabov A., Abbasov Ə. və s. Pedaqoji texnologiyaları. Bakı: Mütərcim, 2006, 372 s.
5. Orucov V.Y. Fizikanın tədrisi metodikasının aktual problemləri. Bakı: 2007, 100 s.
6. İsmayılıv İ.N. Fizikanın tədrisi metodikasının müasir problemləri. Bakı: 2016, 456 s.
7. Rüstəm Cəfərov Biofizika Bakı: 2008. 197 s
8. Əlizadə Q.İ., Zeynalova N.M., Bioloji obyektlərin optiki tədqiqat metodları (spektrofotometriya, fotoelektrokolorimetriya), Bakı: 2005, 22 s.
9. Əhmədov İ., Məmmədov Ə., Xəlilov R. Tibbi və bioloji fizika. Bakı: 2006, 415 s.

SUMMARY

Naile Gardasbayova, Khanali Hasanov

UPDATE OF THE TEACHING METHODOLOGY OF THE BIOPHYSICS COURSE ORGANIZATION OF WORK ON

The fact that physical science has a driving force, the development of scientific and technical progress, the development of production culture, and the application of new training and pedagogical technologies to medical practice can serve as the main stimulus for raising the intellectual level of students. The law is interpreted on the basis of general physical theories, the limits and conditions of application of the law in medicine are explained. Experiments proving the truth of the law are described or demonstrated, and information is given on the basis of which experiments or theoretical considerations the law was discovered. Detailed information is provided on the role of law in medical education, practical medicine, and the development of medical technology, the connection of the studied law with other laws is shown, its use in other fields of science is clarified, and the state of its use in medicine is taught.

Key words: *dynamic, static, technology, diagnostics, laboratory, electromagnetic induction*

РЕЗЮМЕ

Наиле Гардасбекова, Ханали Гасанов

ОБНОВЛЕНИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ КУРСА
БИОФИЗИКА ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО

Наличие движущей силы физической науки, развитие научно-технического прогресса, развитие производственной культуры, применение новых учебно-педагогических технологий в медицинской практике могут служить основным стимулом повышения интеллектуального уровня студентов. уменьшает Закон трактуется на основе общих физических теорий, объясняются пределы и условия применения закона в медицине. Описываются или демонстрируются эксперименты, доказывающие истинность закона, а также дается информация, на основе каких экспериментов или теоретических рассуждений был открыт закон. Подробно дана информация о роли права в медицинском образовании, практической медицине, развитии медицинской техники, показана связь изучаемого права с другими законами, выяснено его применение в других областях науки, состояние его преподается применение в медицине.

Ключевые слова: динамика, статика, технология, диагностика, лаборатория, электромагнитная индукция.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: riyaziyyat elmləri doktoru, professor Cavanşir İbrahim oğlu Zeynalov

Мəqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

ORXAN CƏFƏROV

orxan-1970@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.033

“BİRLƏŞMƏLƏR” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNƏ DAİR

İşdə birləşmələr nəzəriyyəsinin elementləri olan, həm təkrarlı və həm də təkrarsız aranjemanlar, kombinasiyalar, permutasiyalar haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda bu elementlərin köməyi ilə verilmiş çoxluqdan ayrılma bilən uyğun altçoxluqların sayının hesablanması qaydaları verilmiş və hər bir birləşməyə uyğun məsələlər tərtib edilmiş və həll nümunələri göstərilmişdir.

Açar sözlər: kombinatorika, birləşmələr, aranjemanlar, kombinasiyalar, permutasiyalar, təkrarsız, təkrarlı, toplama prinsipi, vurma prinsipi, çoxluq, məsələ həlli.

Praktik məsələlərin həllində sonlu sayda elementləri olan çoxluğun elementlərindən müəyyən xassəyə malik qruplar təşkil etmək, onların sayını tapmaq məsələlərinə tez-tez rast gəlinir. Riyaziyyatın bu göstərilən məsələlərini öyrənən bölməsi kombinatorika və kombinator analiz adlanır. Bu elm əsasən XVI əsrdə yaranmışdır. Həmin sahədə mühüm nəzəri tədqiqatları görkəmli alimlər B.Paskal və P. Ferma aparmış, sonralar İ.Bernulli, L.Eyler və Q.Leybnits tədqiqatları davam etdirmiş və bir sıra yeni nəticələr almışlar.

Məlumdur ki, müəyyən xassəyə malik qrupların sayı tam riyazi induksiya, vurma, toplama, aradan çıxarma və daxil etmə prinsiplərinə əsasən tapılır.

Orta məktəbdə birinci prinsipin öyrədilməsi nəzərdə tutulur. Lakin bu prinsipin köməyi ilə təkliflərin isbatı xeyli vaxt tələb edir. Məsələlərin həllində isə vurma və toplama prinsipindən istifadəyə ehtiyac yaranır. Ona görə də başqa prinsiplər barədə də məlumat verməyi münasib bilirlik.

Vurma prinsipi. Tutaq ki, k -sayda əməliyyat aparmaq tələb olunur. Bunun üçün birinci əməliyyat n_1 - sayda, ikinci əməliyyat n_2 - sayda, bu qayda ilə k -cü əməliyyat n_k -sayda üsulla icra olunursa, k - sayda əməliyyat $n_1 \cdot n_2 \cdot \dots \cdot n_k$ sayda üsulla icra olunmalıdır. Bu prinsipə vurma prinsipi deyilir.

Məsələ. 1, 2, 3, 4, 5 rəqəmlərindən istifadə edərək təkrarsız neçə tək dörd rəqəmli ədəd yazmaq olar?

Həlli: Düzəldilən dörd rəqəmli ədədlərin tək olması üçün sonuncu rəqəm ya 1, ya 3, ya da 5 olmalıdır. Yəni 4-cü yerdə bu üç rəqəmdən biri yazılmalıdır. Başqa sözlə 4-cü yer 3 üsulla tutulur. Birinci yerdə qalmış 4 ədəddən ixtiyari biri yazılır, üçüncü yer 2 üsulla tutulur. Onda düzəldilmiş dörd rəqəmli ədədlərin, birinci yer 4, ikinci yer 3, sayı $4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 3 = 72$ olar.

Toplama prinsipi. Tutaq ki, bir əməliyyat n_1 üsulla, ikinci əməliyyat n_2 üsulla icra olunur. Burada birincinin hər bir üsulu ikincinin hər bir üsulundan fərqlidir. Onda n_1 və ya n_2 üsulunun seçilməsi $n_1 + n_2$ sayda üsulla mümkündür.

Bu prinsip çoxluqlar nəzəriyyəsində kombinator məsələlərin həllində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

A -çoxluğunun elementlərinin sayı $n(A)$, B -çoxluğunun elementləri sayı $n(B)$ olarsa, $A \cup B$ -nin elementlərinin sayı nə qədər olar?

Əgər $A \cup B = \emptyset$ olarsa, $n(A \cup B) = n_1 + n_2$ olar. Bu qayda toplama qaydasıdır.

Məsələ. Üç bayraq vardır. Çubuğa taxılan bayraqların sayı 2-dən az olmamalıdır. Bayraqların sancılma ardıcılığını nəzərə almaqla, 2-dən az olmayaraq bayraqla neçə növ siqnal vermək olar?

Həlli: Məsələnin şərtinə görə ya 2, ya da 3 bayraqla siqnal verilməlidir. 3 bayraqla siqnalları 2 · 3 üsulla vermək mümkündür. Yəni çubuğa 3 bayraqdan biri 3, ikincisi 2 üsulla bərkidilə bilər.

Vurma prinsipinə görə bu iki əməliyyat $2 \cdot 3 = 6$ üsulla icra olunur. Onda 2-dən az olmayaraq signal vermə əməliyyatı $n = n_1 + n_2 = 6 + 6 = 12$ üsulla icra olunur.

Daxil etmə və aradan çıxarma prinsipi. Fərz edək ki, bir çoxluğun N sayda elementi vardır. Müəyyən $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_k$ xassələrinə eyni zamanda malik olanların sayını $N(\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_k)$, bu xassələrə malik olmayanların sayını $N(\alpha'_1, \alpha'_2, \alpha'_3, \dots, \alpha'_k)$ ilə işarə edək.

$$\begin{aligned} N(\alpha'_1, \alpha'_2, \alpha'_3, \dots, \alpha'_k) &= N - N(\alpha_1) - N(\alpha_2) - N(\alpha_3) - \dots - \\ &- N(\alpha_k) + N(\alpha_1\alpha_2) + N(\alpha_1\alpha_3) + \dots + N(\alpha_{k-1}\alpha_k) - \\ &- N(\alpha_1\alpha_2\alpha_3) - \dots - N(\alpha_{k-2}\alpha_{k-1}\alpha_k) + \dots + (-1)^k N(\alpha_1\alpha_2\dots\alpha_k) \end{aligned}$$

doğrudur. Bu, daxil etmə və aradan çıxma prinsipidir.

Məsələ. 100 tələbədən 28-i ingilis, 30-u alman, 42-si fransız, 8-i ingilis və alman, 10-nu ingilis və fransız, 5-i alman və fransız dilini, 3 tələbə hər üç dili bilir. Heç bir dili bilməyən neçə tələbə vardır?

Həlli: Tələbələrin ingilis dilini bilməsini α_1 , alman dilini bilməsini α_2 , fransız dilini bilməsini α_3 ilə işarə edək. Onda

$$\begin{aligned} N(\alpha'_1, \alpha'_2, \alpha'_3) &= N - N(\alpha_1) - N(\alpha_2) - N(\alpha_3) + N(\alpha_1\alpha_2) + N(\alpha_1\alpha_3) + \\ &+ N(\alpha_2\alpha_3) - N(\alpha_1\alpha_2\alpha_3) = 100 - 28 - 30 - 42 + 8 + 10 + 5 - 3 = 20 \end{aligned}$$

olar.

Bu prinsipləri isbatsız vermək və ancaq məsələ həlli ilə möhkəmləndirdikdən sonra, onların ayrı-ayrı xüsusi hallarını öyrətmək olar. Həmin xüsusi hallardan biri permutasionlardır.

Permutasiyalar. Tutaq ki, $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_n$ kimi n sayda müxtəlif elementdən hər qrupda n element olmaqla, bütün qrupları təşkil edək. Burada bir element qrupda yalnız bir dəfə iştirak edir. Bu qruplar bir-birindən elementlərinin yerlərinin dəyişməsinə görə fərqlənirlər. Göstərilən xassəyə malik qruplara permutasiyalar deyilir. Qrupların sayı P_n kimi işarə edilir və

$$P_n = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot \dots \cdot n = n!$$

düsturu ilə hesablanır.

Aranjemanlar. $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_n$ kimi n sayda müxtəlif element götürək. Hər qrupda m element olmaqla qruplar düzəldək (hər qrupda bir element yalnız bir dəfə iştirak edir). Burada $m \leq n$ şərti ödənilir. Qrupların bir qismi elementlərin yerdəyişməsi, bir qismi isə elementlərin müxtəlifliyi (heç olmasa bir elementə görə) fərqlənəcəkdir. Bu iki xassəyə malik qruplara aranjemanlar deyilir. Həmin qrupların sayı A_n^m kimi işarə olunur və

$$A_n^m = n(n-1) \cdot (n-2) \cdot \dots \cdot (n-(m-1))$$

düsturu ilə hesablanır.

Məsələ. 0, 1, 2, ..., 9 rəqəmləri ilə nömrələnmiş açarlar vardır. 4 açar yan-yana qoymaqla neçə dörd rəqəmli ədəd düzəltmək olar?

Həlli: Nömrələnmiş 10 açardan sayı 4 olmaqla A_{10}^4 sayda açarlar qrupu ayırmaq olar. Bu qrupların dörd rəqəmli ədəd olması üçün birinci yerdə 0 rəqəmi olan qrupları çıxmaq lazımdır. Belə qrupların sayı A_9^3 olar. Onda düzəldilə bilən dörd rəqəmli ədədlərin sayı

$$A_{10}^4 - A_9^3 = 10 \cdot 9 \cdot 8 \cdot 7 - 9 \cdot 8 \cdot 7 = 9 \cdot 9 \cdot 8 \cdot 7 = 4536$$

olar.

Kombinezonlar. $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_n$ kimi n sayda müxtəlif elementdən hər qrupda m element yalnız bir dəfə iştirak etməklə m -elementli aranjemanları düzəldək. Bu aranjemanlardan heç olmasa bir elementinə görə fərqlənənlərə konbinizonlar deyilir. Onların sayı C_n^m ilə işarə edilir və

$$C_n^m = \frac{A_n^m}{m!}$$

düsturu ilə hesablanır.

Məsələ. n – bucaqlının neçə dioqanalı var?

Həlli: n – bucaqlının n təpə nöqtəsi vardır. Bu nöqtələri iki-iki birləşdirsək, C_n^2 sayda parça alarıq. Bu parçalardan n saydası tərəfdir. Onda dioqanalların sayı

$$C_n^2 - n = \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} - n = \frac{n(n-3)}{2}$$

düsturu ilə hesablanır.

Təkrarlı birləşmələr. Burada təklifləri isbatsız verəcəyik.

1. Təkrarlı permutasion. $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_n$ kimi n müxtəlif element götürək. Fərz edək ki, bu elementlərin içərisində təkrar olunanları vardır. Məsələn bir element n_1 , digəri n_2 , k -cı element n_k dəfə təkrar olunur. Bu şərt daxilində n elementdən təşkil olunan n – elementli permutasiyalara təkrarlı permutasiyalar deyilir və sayı $P_n(n_1, n_2, \dots, n_k)$ ilə işarə edilir.

$$P_n(n_1, n_2, \dots, n_k) = \frac{n!}{n_1! \cdot n_2! \cdot \dots \cdot n_k!}$$

Misal. “Kəpənək” sözünün həflərindən neçə permutasiya qurmaq olar?

Həlli. “Kəpənək” sözündə k hərfi 2 dəfə, ε hərfi 3 dəfə təkrarlanır. Burada $n_1 = 2$, $n_2 = 3$, $n_3 = 1$, $n_4 = 1$ və $n = 7$ olduğundan

$$P_7(2,3,1,1) = \frac{7!}{2! \cdot 3! \cdot 1! \cdot 1!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 \cdot 6 \cdot 7}{1 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 1 \cdot 1} = 420$$

Təkrarlı aranjemanlar. Tutaq ki, $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_n$ kimi n müxtəlif element verilmişdir. Bu elementlərdən m elementli qruplar düzəldək. Belə ki, qrupda verilmiş elementlər bir neçə dəfə iştirak edə bilər. Belə halda təşkil olunan elementli aranjemanlara təkrarlı aranjemanlar deyilir. Sayı \tilde{A}_n^m ilə işarə edilir.

Teorem. $\tilde{A}_n^m = n^m$ -dir.

Teorem vurma prinsipindən bilavasitə alınır, yəni m -yerin hər biri n üsulla tutula bilər. Onda m yer $n \cdot n \cdot n \cdot \dots \cdot n = n^m$ üsulla tutulur.

Məsələ. 1 və 2 rəqəmlərindən istifadə etməklə neçə 4 rəqəmli ədəd yazmaq olar?

Həlli: 1111, 1112, 1122, 1222, ... , 4 rəqəmli ədədlərin sayı $\tilde{A}_2^4 = 2^4 = 16$ olar.

Təkrarlı kombinezonlar. n elementdən m elementli kombinezonlar təşkil edərək tələb edirdik ki, hər qrupda bu n - elementdən hər biri yalnız bir dəfə iştirak etsin. İndi fərz edək ki, hər qrupda hər bir element m sayda təkrar oluna bilər. Bu halda təşkil olunan kombinezonlara təkrarlı kombinezonlar deyilir. Təkrarlı kombinezonların sayı \tilde{C}_n^m ilə işarə edilir və $\tilde{C}_n^m = C_{n+m-1}^m$ düsturu ilə hesablanır.

Məsələ. Bir səbətdə iki növ almalar vardır. Boşqaba üç alma qoymaq tələb olunur. Almaları boşqaba neçə üsulla qoymaq olar?

Həlli: $n=2, m=3, \tilde{C}_2^3 = C_{2+3-1}^3 = C_4^3 = C_4^1 = 4$ üsulla.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov A.İ. Elementar riyaziyyat. Bakı: 2021, 462 s.
2. Sadıxov N.A. Riyaziyyatın ibtidai kursunun elmi əsasları. Bakı: 1991, 250 s.
3. Mərdanov M.C. və b. “Cəbr və analiz başlanğıcı” IX sinif dərsliyi, Bakı: 2005, 207 s.

SUMMARY

Orkhan Jafarov

ON THE TEACHING OF THE SUBJECT "UNIONS"

The work provides information about repeated and non-repeated arrangements, combinations, permutations, which are elements of the theory of combinations. At the same time, the rules for calculating the number of suitable subsets that can be separated from the given set with the help of these elements are given, and problems corresponding to each combination are formulated and solution examples are shown.

Key words: *combinatorics, combinations, arrangements, combinations, permutations, un-repeated, repeated, principle of addition, principle of multiplication, set, problem solving.*

РЕЗЮМЕ

Орхан Джафаров

О ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА «СОЮЗЫ»

В работе приведены сведения о повторяющихся и неповторяющихся расположениях, сочетаниях, перестановках, которые являются элементами теории сочетаний. При этом приводятся правила расчета количества подходящих подмножеств, которые можно выделить из заданного множества с помощью этих элементов, формулируются задачи, соответствующие каждой комбинации, и показаны примеры решения.

Ключевые слова: *комбинаторика, сочетания, расположения, сочетания, перестановки, неповторяющиеся, повторяющиеся, принцип сложения, принцип умножения, множество, решение задач.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: riyaziyyat elmləri doktoru, professor Cavanşir İbrahim oğlu Zeynalov

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

VƏFA CƏFƏRLİ

ceferli_vefa@mail.ru

Bakı Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.049

SOFT TOPOLOJİ FƏZALARIN HOMOTOPIK ÇOXLUQLARI

Bir çox tətbiqi məsələlərin həll edilməsində riyaziyyatın klassik üsulları kifayət etmir. Buna görə də belə məsələlərin həlli ilə əlaqədar olaraq müxtəlif qeyri-ənənəvi nəzəriyyələr qurulmuşdur. İlk qeyri-ənənəvi nəzəriyyə qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi ictimai məsələlərlə və kompüter proqramlaşdırması ilə əlaqədar olaraq 1965-ci ildə Lütfi Zadə tərəfindən yaradılmışdır. Bu nəzəriyyə bir tərəfdən çox qiymətli riyazi məntiqin əsasını qoymuş, digər tərəfdən isə kompüter texnologiyaların inkişafı üçün geniş üfəqlər açmışdır. Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi demək olar ki, riyaziyyatın bütün sahələrində tətbiq edilir: topologiya, cəbr, həndəsə, funksional analiz və s.

1969-cu ildən başlayaraq Chang C.L. tərəfindən qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi topologiyada tədqiq olunmağa başladı və demək olar ki, riyaziyyatın bütün sahələrinə nüfuz etdi. Ən çox topologiya və cəbrdə bu nəzəriyyələr tətbiq olunaraq riyaziyyatda yeni qeyri-səlis topologiya və qeyri-səlis cəbr sahələri yaranmışdır. Böyük tətbiqi olan soft çoxluqlar nəzəriyyəsinə 1999-cu ildə Molotov qurmuşdur. Bu çoxluqların tədqiqində Maji və Royun böyük xidmətləri olmuşdur. Topologiyada soft çoxluqlar 2011-ci ildə tədqiq edilmişdir. Bundan sonra bu sahədə soft topologiyası ilə bağlı bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Qeyd edək ki, soft çoxluqlarda əsasən ümumi topologiyaya aid nəticələr əldə edilmişdir. Ancaq cəbri topologiyanın üsulları kimi güclü aparata bu tədqiqatlarda geniş yer verilməmişdir. Bu sahədə ancaq Bayramov S., Gündüz Ç., Mdzinarishvili L. araşdırmalar aparmışlar.

Bu məqalədə soft topoloji fəzalarda homotopiya münasibəti verilir və onun əsas xassələri öyrənilir. Homotopiya ilə bağlı rekrakt, zəif rekrakt və deformasiya rekrakt anlayışları daxil edilir və bunlar arasında əlaqə qurulur. İşin sonunda homotopik çoxluqların dəqiq ardıcılıqları qurulur.

Bu bölmədə soft çoxluqlar üçün zəruri təriflər və teoremləri təqdim edəcəyiniz. Burada X başlanğıc fəza, E bütün parametrlər toplusu isə $P(X)$ isə X -in gücünü bildirir.

Tərif 1: (F, E) cütü X üzərində soft çoxluq adlanır. Burada $F: E \rightarrow P(X)$ tərəfindən verilmiş xəritələşdirmədir. Başqa sözlə, X soft çoxluğunun alt çoxluqlarının parametrlər ailəsidir. $e \in E$ üçün $F(e)$ soft çoxluğun e elementlər çoxluğu, $F(e)$ soft çoxluğun e elementlər çoxluğu və ya təxmini elementlər çoxluğu. Bundan sonra $SS(X)E$ sabit E parametrlər dəstəsi X üzərindəki bütün soft dəstələrin ailəsinə bildirir.

Tərif 2: X üzərində iki soft (F, E) və (G, E) üçün əgər $\forall e \in E$ isə $F(e) \subseteq G(e)$ alt çoxluğu soft alt çoxluq adlanır və $(F, E) \subseteq (G, E)$ kimi işarə olunur. Eynilə, $(G, E) \subseteq (F, E)$ -nin soft alt çoxluğu varsa (F, E) soft üst çoxluq adlanır və $(F, E) \supseteq (G, E)$ kimi işarə olunur. X üzərindən iki soft çoxluq (F, E) (G, E) -nin soft alt çoxluğu, (G, E) (F, E) -nin soft alt çoxluğu isə bu çoxluqlar soft bərabər çoxluqlar adlanır.

Tərif 3: X -dən götürülmüş iki soft (F, E) (G, E) çoxluqları üçün onların kəsişməsi (H, E) çoxluğu ki, $e \in E$ üçün $H(e) = F(e) \cap G(e)$ Bu $(F, E) \cap (G, E) = (H, E)$ kimi işarə olunur.

Tərif 4: X -dən götürülmüş iki soft (F, E) (G, E) çoxluqları üçün onların birləşməsi (H, E) çoxluğu ki, $e \in E$ üçün $H(e) = F(e) \cup G(e)$.

Bu $(F, E) \cup (G, E) = (H, E)$ kimi işarə olunur.

Tərif 5: A X -dən götürülmüş soft çoxluq olsun. (F, E) $e \in E$ elementləri üçün $F(e) = \emptyset$ olarsa, Φ -yə soft boş çoxluq deyilir.

Tərif 6: A X -dən götürülmüş soft çoxluq olsun. $e \in E$ elementləri üçün $F(e) = X$ olarsa, buna mütləq soft çoxluq deyilir.

Tərif 7: X -dən götürülmüş iki soft (F, E) (G, E) çoxluqları üçün onların fərqi elə (H, E) çoxluğu ki, $e \in E$ $H(e) = F(e) \setminus G(e)$ kimi olsun.

Tərif 8: X soft çoxluq olsun. Aşağıdakı şərtlər ödənilərsə τ -ya X üzərində topologiya deyilir

- 1) \emptyset və X τ -ya daxildir
- 2) istənilən sayda soft çoxluqların birləşməsi τ -ya daxildir
- 3) sonlu sayda iki soft çoxluğun kəsişməsi τ -ya daxildir

(X, τ, E) bu üçlük X üzərində soft topoloji fəza adlanır.

Tərif 9: (F, E) üzərində soft çoxluq olsun. $e \in E$ üçün $F(e) = \{x\}$ və bütün $e, 0 \in E$ üçün $F(e, 0) = \emptyset$ olarsa, (x_e, E) soft nöqtə adlanır (qısaca x_e ilə işarə olunur).

$I = [0, 1]$ intervalı və $E = N$ parametrlər çoxluğu natural ədədlər olsun. Əgər $I = \{r_n\} \subset I$ rəşional ədədlər çoxluğu isə, onda N və Q arasında biyektiv inikas mövcuddur.

Tutaq ki, hər $n \in I$ qarşı rəşional ədədi $r_n \in Q$ rəşional ədədi qarşı gəlir. $\forall \varepsilon > 0$ üçün $F_\varepsilon : N \rightarrow P(I)$ soft çoxluğunu aşağıdakı kimi verək. $\forall n \in N$ üçün $F_\varepsilon(n) = (r_n - \varepsilon, r_n + \varepsilon) \cap I$. Onda $\{F_\varepsilon\}_{\varepsilon > 0}$ soft çoxluqlar ailəsi I -də soft topologiya olur və bu topologiyı τ_I ilə göstərək. (I, τ_I, N) soft fəzasına soft vahid interval adı verək.

$(f, \varphi), (g, \psi) : (X, \tau, E) \rightarrow (X', \tau', E')$ soft topoloji fəzaların iki soft kəsilməz inikası olsun.

Tərif 1. Əgər aşağıdakı şərtləri ödəyən

$$(F, \phi) : (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (X', \tau', E')$$

soft kəsilməz inikas varsa

$$\begin{aligned} (F, \phi)(x_e; 0_n) &= (f, \varphi)(x_e) = f(x)_{\varphi(e)} \\ (F, \phi)(x_e; 1_n) &= (g, \psi)(x_e) = g(x)_{\psi(e)} \end{aligned}$$

onda (F, ϕ) inikasına soft homotopiya, $(f, \varphi), (g, \psi)$ inikalarına isə homotop inikaslar deyilir və $(f, \varphi) \sim (g, \psi)$ kimi göstərilir.

Teorem 1: Soft topoloji fəzaların homotopiya münasibəti ekvivalentlik münasibətidir və superpozisiya görə invariantdır.

Tərif 2: (F, ϕ) inikasına soft homotopiya (f, φ) və (g, ψ) inikaları isə soft homotop inikaslar adlanır.

Teorem 2: Soft homotopiya münasibəti eynilik münasibətidir və superpozisiyaya görə invariantdır.

İsbat: $(f, \varphi) \sim (f, \varphi)$ $(F, \phi)(x_e, t_n) = (f, \varphi)(x_e)$ şəklindədir. $(f, \varphi) \sim (g, \psi)$ və bunlar arasında S homotopiya (F, ϕ) isə o zaman $(G, \Psi) : X \times I \rightarrow X$ homotopiyasını

$$(G, \Psi)(x_e, t_n) = (F, \phi)(x_e, (1-t)_n)$$

şəklində versək,

$$\begin{aligned} (G, \Psi)(x_e, 0_n) &= (F, \phi)(x_e, 1_n) = (g, \psi)(x_e) \\ (G, \Psi)(x_e, 1_n) &= (F, \phi)(x_e, 0_n) = (f, \varphi)(x_e) \end{aligned}$$

olduğundan $(g, \psi) \sim (f, \varphi)$ -dir.

$$\begin{aligned} (f, \varphi) \sim (g, \psi) \sim (h, \chi) \text{ və } (F, \phi) : (f, \varphi) \sim (g, \psi) \\ (G, \Psi) : (g, \psi) \sim (h, \chi) \text{ isə} \end{aligned}$$

$$(H, \chi)(x_e, t_n) = \begin{cases} (F, \phi)(x_e, (2t)_n) & 0 \leq t \leq \frac{1}{2} \\ (G, \psi)(x_e, (2t-1)_n) & \frac{1}{2} \leq t \leq 1 \end{cases}$$

olaraq verək. (H, χ) soft kəsilməzdir və (f, ϕ) ilə (h, χ) arasında soft homotopiyadır. Əgər $(f_0, \phi_0) \sim (f_1, \phi_1): X \rightarrow Y$ və $(g_0, \psi_0) \sim (g_1, \psi_1): Y \rightarrow Z$ və $(F, \phi): (f_0, \phi_0) \sim (f_1, \phi_1)$ $(G, \psi): (g_0, \psi_0) \sim (g_1, \psi_1)$ isə $(g_0, \psi_0) \circ (F, \phi): X \rightarrow Z$ üçün

$$\begin{aligned} (g_0, \psi_0)(F, \phi)(x_e, o_n) &= (g_0, \psi_0)(f_0, \phi_0)(x_e) \\ (g_0, \psi_0)(F, \phi)(x_e, 1_n) &= (g_0, \psi_0)(f_1, \phi_1)(x_e) \end{aligned}$$

ödədir, yəni

$$(g_0, \psi_0) \circ (f_0, \phi_0) \sim (g_0, \psi_0) \circ (f_1, \phi_1)$$

digər yandan

$$\begin{aligned} &(G, \psi) \circ ((f_1, \phi_1) \times (1_I, 1_N))(x_e, o_n) = \\ &= (G, \psi)((f_1(x))_{\phi_1(e)}, o_N) = (g_0, \psi_0)((f_1(x))_{\phi_1(e)}) = (g_0, \psi_0)(f_1, \phi_1)(x_e) \\ &(G, \psi) \circ ((f_1, \phi_1) \times (1_I, 1_N))(x_e, 1_n) = (g_1, \psi_1)(f_1, \phi_1)(x_e) \end{aligned}$$

olduğundan

$$(g_0, \psi_0)(f_1, \phi_1) \sim (g_1, \psi_1) \circ (f_1, \phi_1) \Rightarrow (g_0, \psi_0) \circ (f_0, \phi_0) \sim (g_1, \psi_1) \circ (f_1, \phi_1)$$

əldə edilir.

Təklif 1: Əgər $(f, \phi), (g, \psi): (X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E')$ soft inikasları soft homotop isə hər bir $e \in E$ $\phi(e) = \psi(e)$ ödəndiyindən. $f, g: (X, \tau_e) \rightarrow (Y, \tau'_{\phi(e)})$ inikasları homotopdurlar.

İsbat: $(F, \phi): (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (Y, \tau', E')$ homotopiyası üçün $(F, \phi)(x_e, o_n) = (f, \phi)(x_e) = (f(x))_{\phi(e)}$, $(F, \phi)(x_e, 1_n) = (g(x))_{\phi(e)}$ ödənirsə o zaman $(F, \phi): (X, \tau_e) \times (I, \tau_0) \rightarrow (Y, \tau'_{\phi(e)})$

topolojik fəzalar kəsilməz inikasdır və

$$(F, \phi)(x, o_0) = f(x), \quad (F, \phi)(x, 1_0) = g(x)$$

ödəndiyindən $f \sim g$ -dir.

*STOP*² ilə soft top fəzaların cütlər kateqoriyasını göstərək.

Bu kateqoriyanın obyektləri (X, A, τ, E) morfizmləri isə elə $(f, \phi): (X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E')$ soft topoloji fəzaların morfizmləridir ki, $(f, \phi): (X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E')$ alt fəzaların morfizmləridir.

Tərif 3: $(f, \phi)(g, \psi): (X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E')$ iki soft inikas və $A \subset X$ olsun. Əgər $(F, \phi)(x_e, o_n) = (f, \phi)(x_e)$, $(F, \phi)(x_e, 1_n) = (g, \psi)(x_e)$ və $\forall x \in A$ üçün $(F, \phi)(x_e, t_n) = (f, \phi)(x_e) = (g, \psi)(x_e)$ ödənirsə o zaman (F, ϕ) ye nisbi homotopiya (f, ϕ) və (g, ψ) soft inikalarına nisbi homotop inikaslar deyilir. Aydındır ki, nisbi homotop inikaslar homotopdur, tərsi isə ümumiyyətlə doğru deyildir.

(X, τ, E) soft topoloji fəza, $A \subset X$ olsun. $(i, 1_E): (A, \tau_A, E) \rightarrow (X, \tau, E)$ daxil etmə funksiyası göstərək.

Tərif 4. Əgər $(r, 1_E) \circ (i, 1_E) = (1_A, 1_E)$ şərtini $(r, 1_E): (X, \tau, E) \rightarrow (A, \tau_A, E)$ ödəyən soft inikas varsa, (A_1, τ_A, E) alt fəzasına (X, τ, E) -nin retraktı $(r, 1_E)$ inikasına isə soft retrakt inikas deyilir.

Təklif 2: Əgər (A, τ_A, E) soft alt fəzası (X, τ, E) fəzasının soft retransı isə $\forall e \in E$ üçün $(A, (\tau_A)_e)$ fəzası isə (X, τ_e) fəzasının retransıdır.

İsbat: $(r, 1_E): (X, \tau, E) \rightarrow (A, \tau_A, E)$ soft retrans inikası olsun $\forall e \in E$ üçün $r: (X, \tau_e) \rightarrow (A, (\tau_A)_e)$ inikası kəsilməzdir və $(r, 1_E) \circ (i, 1_E) = (r \circ i, 1_E) = (1_A, 1_E)$ olduğundan $r \circ i = 1_A$ ödənilir, yəni r retrans inikasıdır.

Tərif 5. Əgər $(r, 1_E) \circ (i, 1_E) \sim (1_A, 1_E)$ şərtini ödəyən $(r, 1_E): (X, \tau, E) \rightarrow (A, \tau_A, E)$ S inikas varsa, (A, τ_A, E) alt fəzasına (A, τ, E) fəzasının zəif retransı $(r, 1_E)$ inikasına isə zəif retrans inikas deyilir.

Aydındır ki, hər retrans zəif retransdır.

Təklif 3: Əgər (A, τ_A, E) alt fəzası (X, τ, E) fəzasının soft retransı isə $\forall e \in E$ üçün $(A, (\tau_A)_e)$ fəzası (X, τ_e) fəzasının zəif retransıdır.

İsbatı: $(r, 1_E): (X, \tau, E) \rightarrow (A, \tau_A, E)$ soft zəif retransı və $(F, \phi): (A, \tau_A, E) \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (A, \tau_A, E)$ homotopiyası üçün $(F, \phi)(x_e, 0_1) = (r, 1_E) \circ (i, 1_E)(x_e) = (r \circ i(x))_e$, $(F, \phi)(x_e, 1_n) = x_e$ ödənsin. O halda $\forall e \in E$ üçün

$$F: (A, (\tau_A)_e) \times (I, (\tau_A)_e) \rightarrow (A, (\tau_A)_e)$$

inikas kəsilməzdir və $F(x, 0) = (r \circ i(x), F(x, 1)) = x$ ödəndiyindən A çoxluğu X –in zəif retransıdır.

Tərif 6: a) $(f, \varphi): (X, \tau, E) \rightarrow (A, \tau', E')$, $(g, \psi): (Y, \tau', E') \rightarrow (Z, \tau'', E'')$ iki soft inikas və $(G, \psi): (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (Z, \tau'', E'')$ soft homotopiyası üçün $(G, \psi)(x_e, 0_n) = (g, \psi)(f, \varphi)(x_e)$ şərti ödənsin.

Əgər $(F, \phi)(y_e, 0_n) = (g, \psi)(y, e')$ və $(F, \phi)((f, \varphi)(x_e), t_n) = G(x_e, t)$ ödəyən şəkildə $(F, \phi): (X, \tau', E') \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (Z, \tau'', E'')$ soft homotopiyası varsa (f, φ) soft inikasına soft kotəbəqənmə deyilir.

b) Əgər $(i, 1_E): (A, \tau_A, E) \rightarrow (X, \tau, E)$ soft inikas soft kotəbəqənmə isə (X, A, τ, E) soft homotopiyanın genişlədilmə xassəsinə malik olan cüt deyilir.

Teorem 3: (X, A, τ, E) cütü homotopiyanın genişlədilmə xassəsinə malik olan cüt isə (A, τ_A, E) alt fəzası (X, τ, E) fəzasının zəif retransı olması üçün zəruri və kafi şərt onun soft retrans olmasıdır.

İsbatı: Hər bir soft retrans zəif retrans olduğundan ancaq tersini göstərmək yetər. (A, τ_A, E) alt fəzası soft zəif retrans olsun. O zaman $(r, 1_E) \circ (i, 1_E) \sim (1_A, 1_E)$ ödənəcək şəkildə $(r, 1_E): (X, \tau, E) \rightarrow (A, \tau_A, E)$ soft inikas vardır.

$(r, 1_E) \circ (i, 1_E)$ və $(1_A, 1_E)$ inikasları arasındakı homotopiya $(G, \psi): (A, \tau_A, E) \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (A, \tau_A, E)$ olsun.

(X, A, τ_A, E) cütü homotopiyanın genişlədilmə xassəsinə malik olduğundan $(F, \phi)(x_e, 0_n) = (r, 1_E) \circ (i, 1_E)(x_e) = (r \circ i(x))_e$ və $x \in A$ üçün $(F, \phi)(x_e, t_n) = (G, \psi)(x_e, t_n)$ ödənəcək şəkildə $(F, \phi): (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, E) \rightarrow (A, \tau_A, E)$ soft homotopiyası vardır.

Əgər $(r', 1_E)(x_e) = (F, \phi)(x_e, 1_n)$ olaraq müəyyənləşdirsək, o zaman $(r', 1_E)$ soft retrans inikas olacaq və $(r, 1_E)$ ilə homotopdur.

Tərif 6. Əgər (X, A, τ, E) soft topoloji fəzalar cütü üçün $(D, \psi)(x_e, o_n) = x_e$, $(D, \psi)(x_e, 1_n) \in (A, \tau_A, E)$ ödənəcək şəkildə $(D, \psi): (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, E) \rightarrow (X, \tau, E)$ soft homotopiyası varsa (X, τ, E) soft fəzası (A, τ_A, E) alt fəzasına deformasiya olunur deyilir.

Teorem 4: (X, τ, E) soft topoloji fəzası (A, τ_A, E) alt fəzasına deformasiya ola bilməsi üçün zəruri və kafi şərt onun $(i, 1_E): (A, \tau_A, E) \rightarrow (X, \tau, E)$ soft nisbi inikasının soft homotopik sinifdə sağ tərsinin var olmasıdır.

İsbatı: (X, τ, E) soft fəzasın (A, τ_A, E) soft alt fəzasına deformasiya olsun. O zaman $D(x_e, o_n) = x_e$, $D(x_e, 1_n) \in (A, \tau_A, E)$ şərtini ödəyən

$(D, \psi): (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (X, \tau, E)$ soft homotopiyası vardır.

$(f, \varphi): (X, \tau, E) \rightarrow (A, \tau_A, E)$ soft inikasını

$$(i, 1_E) \circ (f, \varphi) = (D, \psi)(x_e, 1_n)$$

şəkildə göstərək. O zaman (D, ψ) soft inikası $(1_A, 1_E)$ ilə $(i, 1_E) \circ (f, \varphi)$ arasında soft homotopiya olsun. Beləliklə, $(i, 1_E)$ soft inikası soft homotopik sinifdə sağ tərsi vardır.

$\Leftarrow (i, 1_E)$ soft inikası soft homotopik sinifdə $(f, \varphi): (X, \tau, E) \rightarrow (A, \tau_A, E)$ sağ tərsi olsun. $(F, \phi): (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (X, \tau, E)$, $(1_A, 1_E)$ ilə $(i, 1_E) \circ (f, \varphi)$ arasında soft homotopiya olsun. O halda $F(x_e, o_n) = x_n$ və $F(x_e, 1_n) = (i, 1_E)((f, \varphi)(x_e)) \in (A, \tau_A, E)$ olduğundan (X, τ, E) soft (A, τ_A, E) alt fəzası deformasiya olunur.

$(f, \varphi): (X, \tau, E) \times (Y, \tau', E')$ soft kəsilməz funksiya olsun.

$((X, \tau, E) \times (I, \tau_A, A)) \oplus (Y, \tau', E')$ soft topoloji fəzasında aşağıdakı şəkildə bir eynilik əlaqəsi verək.

$$(x_e, 1_n) \sim (f, \varphi)(x_e)$$

burda $(x_e, 1_n) \in (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N)$ və $(f, \varphi)(x_e) \in (Y, \tau', E')$ dir.

$((X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N)) \oplus (Y, \tau', E')$ soft fəzasının bu eynilik əlaqəsinə görə bölüm fəzasını $Z(f, \varphi)$ ilə göstərək və (f, φ) soft inikas silindri adı verək.

$(i, 1_e): (X, \tau, E) \rightarrow Z_{(f, \varphi)}$, $(i, 1_{E'}): (Y, \tau', E') \rightarrow Z_{(f, \varphi)}$ soft inikaslarında

$$(i, 1_E)(x_e) = [x_e, o_n], j(y_{e'}) = [y_{e'}]$$
 şəkildə göstərək.

$(r, \psi): Z_{(f, \varphi)} \rightarrow (Y, \tau', E')$ soft inikasının isə $[x_e, t_n] \in Z_f$ soft nöqtəsi üçün $(r, \psi)([x_e, t_n]) - [(f, \varphi)(x_e)]$ formulu ilə soft nöqtəsi və $[y_{e'}] \in Z_f$ soft nöqtəsi üçün isə $(r, \psi)([y_{e'}]) - [y_{e'}]$ formulu ilə verək. O zaman (r, ψ) soft inikası rekrakt inikasıdır və (Y, τ', E') alt fəzası Z_f soft fəzasının rekraktı olmaqdadır.

Teorem 5. $(f, \varphi): (X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E')$ soft kəsilməz funksiya olsun. O zaman a) $(r, \psi) \circ (i, 1_E) = (f, \varphi)$,

b) $1_{Z_f} \sim (i, 1_{E'}) \circ (r, \psi)$

c) $(i, 1_{E'}): (X, \tau, E) \rightarrow Z_f$ kotəbəqələnmədir.

İsbatı: a) nın isbatı açıqdır.

b) $(F, \phi): Z_f \times (I, \tau_I, N) \rightarrow Z_f$ soft homotopiyasını aşağıdakı şəkildə göstərək.

$$(F, \phi)([x_e, t_n], t'_n) = [x_e((1-t')t + t')_n], (F, \phi)([y_{e'}], t'_n) = [y_{e'}]$$

o zaman

$$(F, \phi)([x_e, t_n], 0_n) = [x_e, t_{nn}] = 1_{Z_f} [x_e, t_n]$$

$$(F, \phi)([x_e, t_n], 1_n) = [x_e, 1_n] = [(f, \phi)(x_e)] = (j, 1_E) \cdot (r, \psi)[x_e, t_n]$$

yəni $1_{Z_f} \sim (j, 1_E) \cdot (r, \psi)$.

c) (Z, τ'', E'') hər hansı bir soft topoloji $(g, \chi): Z_f \rightarrow (Z, \tau'', E'')$ soft kəsilməz funksiya və $(G, \psi): (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (Z, \tau'', E'')$ soft homotopiyası üçün $(G, \psi)(x_e, 0_n) = (g, \chi)(x_e)$ şərti ödənsin. $(F, \phi): Z_f \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (Z, \tau'', E'')$

homotopiyasını aşağıdakı düsturlarla göstərək

$$(F, \phi)([y_{e'}], t'_n) = (G, \chi)[Y_{e'}]$$

$$(F, \phi)([x_e, t_n], t'_n) = \begin{cases} (g, \chi)([x_e, (t + (t-1)t')])_n & \text{eger } t + (t-1)t' \geq 0 \\ (G, \psi)([x_e, ((1-t)t' + t)])_n & \text{eger } t + (t-1)t' \leq 0 \end{cases}$$

O zaman $(F, \phi)([y_{e'}], 0_n) = \{(g, \chi)([y_{e'}], (F, \phi)([x_e, t_n], 0_n)) = (g, \chi)([x_e, t_n])\}$ və

$(F, \phi)_{(X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N)} = (G, \psi)$ olduğundan $(i, 1_E)$ soft inikası soft kotəbəqələnmədir.

Hər bir (X, τ, E) soft topoloji fəzasında soft nöqtəsini təyin edək və bu fəzanı (X, τ, E, x_e) şəklində göstərək. Əgər $(f, \phi): (X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E')$ soft inikası üçün $(f, \phi)(x_e^0) = y_e$ şərti ödənilsə (f, ϕ) inikasında qeyd olunmuş nöqtəli soft topoloji fəzaların soft inikası deyilir. Qeyd olunmuş nöqtəli soft topoloji fəzalar və onların inikaları bir kateqoriya əmələ gətirir. Bu kateqoriyanı $STOP_0$ ilə göstərək. $STOP_0$ kateqoriyasında soft homotopiya nisbi homotopiyadır, yəni $(f, \phi), (g, \psi): (X, \tau, E, x_e^0) \rightarrow (Y, \tau', E', y_e^0)$ soft homotopdur ancaq və ancaq $(F, \phi)(x_e, 0_n) = (f, \phi)(x_e), (F, \phi)(x_e, 1_n) = (g, \psi)(x_e)$ və $(F, \phi)(x_e^0, t_n) = (f, \phi)(x_e^0) = (g, \psi)(x_e^0)$ şərtini ödəyən $(F, \phi): (X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E')$ soft inikası vardır. (X, τ, E, x_e^0) soft topoloji fəzasında (Y, τ', E', y_e^0) soft fəzasına gedən soft inikaların homotopik siniflərini $[X, x_e^0; Y, y_e^0]$ şəklində göstərək. Bu çoxluq qeyd olunmuş nöqtəli bir çoxluqdur. Qeyd olunmuş nöqtə olaraq $(c_1, c_2): (X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E')$ $(c_1, c_2)(x_e) = y_e^0$ sabit inikaslar cütünü homotopik sinifini alaq.

(X, τ, E, x_e^0) qeyd olunmuş nöqtəli topoloji fəza olsun.

$c_n(X, \tau, E, x_e^0) = (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N) /_{(X, \tau, E) \times \{0_n\} \cup \{I, \tau_I, N\} \times \{x_e^0\}}$ $E \times N$ çoxluğu üzərində bölüm soft fəzasına (X, τ, E, x_e^0) soft fəzasının soft konusu deyilir. $\forall n \in N$ üçün $(i, c_n): (X, \tau, E) \rightarrow c_n(X, \tau, E, x_e^0)$ inikasını aşağıdakı şəkildə göstərək:

$$C_n: E \rightarrow E \times N \quad \forall e \in E \quad \text{üçün } c_n(e) = (e, n) \quad \text{və}$$

$$I: X \rightarrow c_n(x) \quad \forall x \in X \quad \text{üçün } i(x) = [x, 1_n]$$

O zaman (i, c_n) (X, τ, E) ilə görüntü arasında bir soft homomorfizmdir.

Lemma 1. $(f, \phi): (X, \tau, E, x_e^0) \rightarrow (Y, \tau', E', y_e^0)$ soft inikasının soft sabit inikasla nisbi kompakt olması üçün zəruri və kafi şərt (f, ϕ) soft inikasının $(F, \phi): C(X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E', y_e^0)$ genişləndirməsinin var olmasıdır.

İsbati. (f, φ) inikası $(c_1, c_2): (X, \tau, E, x_e^0) \rightarrow (Y, \tau', E', y_e^0)$ Soft sabit inikasla nisbi homotop olsun. Burda $\forall x \in X$ $c_1(x) = y_e^0$ və $\forall e \in E$ üçün $c_2(e) = e'$ -dir.

$(H, \psi): (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (Y, \tau', E')$ bu inikaslar arasındakı nisbi homotopiya olsun, yəni

$$\begin{aligned} (H, \psi)(x_e, 0_n) &= (c_1, c_2)(x_e) = y_e^0, \\ (H, \psi)(x_e, 1_n) &= (f, \varphi)(x_e) = (f(x))_{\varphi(e)} \end{aligned}$$

və

$$(H, \psi)(X, \tau, E) \times \{0_n\} \cup (I, \tau_I, N) \times \{x_e^0\} = (c_1, c_2)(x_e) = y_e^0$$

Ödənilir. O zaman (H, ψ) soft inikasını $c(X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E')$ soft inikasını doğurur və bu soft inikas üçün

$$(F, \psi)[x_e, 1_n] = (H, \psi)(x_e, 1_n) = (f, \varphi)(x_e)$$

Ödənilir, yəni (F, ψ) soft inikası (f, φ) soft inikasının genişləndirməsidir.

Tərsinə, əgər $(G, \psi): C(X, \tau, E) \rightarrow (Y, \tau', E')$ soft inikası (f, φ) soft inikasının bir genişləndirməsi isə $(H, \psi): (X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N) \rightarrow (Y, \tau', E')$ soft inikasını

$$(X, \tau, E) \times (I, \tau_I, N) \xrightarrow{(q, 1_{E \times N})} C(X, \tau, E) \xrightarrow{(G, \psi)} (Y, \tau', E')$$

Soft inikaların superpozisiyası olaraq göstərək. O zaman (H, ψ) soft inikası (f, φ) ilə (c_1, c_2) sabit inikası arasında nisbi homotopiyaadır.

Əgər $(f, \varphi): (X, \tau, E, x_e^0) \rightarrow (Y, \tau', E', y_e^0)$ soft inikası soft sabit inikas isə, bu soft inikasın silindrinə (f, φ) -nin konuu deyilir və $C_{(f, \varphi)}$ ilə göstərilir.

Aşağıdakı lemmanın isbatı lemma 1-in isbatı kimidir.

Lemma 2. Hər hansı $(f, \varphi): (X, \tau, E, x_e^0) \rightarrow (Y, \tau', E', y_e^0)$ və $(g, \psi): (Y, \tau', E', y_e^0) \rightarrow (Z, \tau'', E'', z_e^0)$ soft inikasları $(g, \psi) \circ (f, \varphi)$ soft inikasının sabit inikasla nisbi homotop olması üçün zəruri və kafi şərt (g, ψ) soft inikasının $(F, \psi): C_{(f, \varphi)} \rightarrow (Z, \tau'', E'')$ genişləndirməsinin var olmasıdır.

Tərif 7.

$$(X, \tau, E, x_e^0) \xrightarrow{f(\varphi)} (Y, \tau', E', y_e^0) \rightarrow (Z, \tau'', E'', z_e^0) \quad (1)$$

Qeyd olunmuş nöqtəli soft topoloji fəzaların ardıcılığı olsun. Əgər hər bir $(D, \tilde{\tau}, \tilde{E}, d_e^0)$ soft topoloji fəzası üçün

$$\left[(X, \tau, E, x_e^0); (D, \tilde{\tau}, \tilde{E}, d_e^0) \right] \xleftarrow{(f, \varphi)^*} \left[(Y, \tau', E', y_e^0) \right] \xleftarrow{(g, \psi)^*} \left[(Z, \tau'', E'', z_e^0); (Y, \tau', E', y_e^0); (D, \tilde{\tau}, \tilde{E}, d_e^0) \right]$$

Qeyd olunmuş nöqtəli çoxluqların ardıcılığı tam isə (1) ardıcılığına kodəqiq deyilir.

Teorem 6. Hər bir $(f, \varphi): (X, \tau, E, x_e^0) \rightarrow (Y, \tau', E', y_e^0)$ soft kəsilməz inikas üçün soft topoloji fəzaların

$$(X, \tau, E, x_e^0) \rightarrow (Y, \tau', E', y_e^0) \rightarrow C_{(f, \varphi)}$$

Ardıcılığı kodəqiqdir.

İsbati. $(D, \tilde{\tau}, \tilde{E}, d_e^0)$ hər hansı bir soft topoloji fəza olsun. Göstərməliyik ki,

$$\left[(X, \tau, E, x_e^0); (D, \tilde{\tau}, \tilde{E}, d_e^0) \right] \xleftarrow{(f, \varphi)^*} \left[(Y, \tau', E', y_e^0) \right] \xleftarrow{(g, \psi)^*} \left[(Z, \tau'', E'', z_e^0); (D, \tilde{\tau}, \tilde{E}, d_e^0) \right]$$

Qeyd olunmuş nöqtəli çoxluqlar ardıcılığı tamdır.

$1_{C(f,\varphi)}: C(f,\varphi) \rightarrow C(f,\varphi)$ soft inikası $(j,1_E) \rightarrow (Y,\tau',E',y_e^0) \rightarrow C(f,\varphi)$ soft inikasının genişləndirilməsi olduğundan lemma 2-dən $(j,1_E) \circ (f,\varphi)$ soft inikası sabit inikası ilə soft homotopdur. O halda $Jm(j,1_E)^* \subset \ker(f,\varphi)^*$ əldə edilir.

Əgər $[h,\chi] \in \ker(f,\varphi)^*$ isə $(h,\chi) \circ (f,\varphi)$ soft inikası sabit inikası ilə soft homotopdur.

Yenə lemma 2-dən $(h,\chi): (Y,\tau',E',y_e^0) \rightarrow (D,\tilde{\tau},\tilde{E},d_e^0)$ inikasının $(h',\chi): C(f,\varphi) \rightarrow (D,\tilde{\tau},\tilde{E},d_e^0)$ genişləndirilməsi vardır. Bu halda

$$(j,1_E)^*([h',\chi]) = [(h',\chi) \circ (j,1_E)] = [(h,\chi)]$$

Ödənilir, yəni $\ker(f,\varphi)^* \subset Jm(j^*,1_E)^*$ dir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gunduz C., Bayramov S., On Fuzzy Homotopy Sets, Advances in Theoretical and Applied Mathematics, Vol.1, No.3., 2006
2. Gunduz C., Bayramov S., Algebraic structures on fuzzy homotopy sets, Proceedings of the Jangjeon Mathematical Society, 9,(2006), No:2, pp.161-173
3. Bayramov S., Gunduz C., Cech homology theory in the category of Sostak fuzzy topological spaces, International Journal of Contemporary Math. Sciences No 2, 2010
4. Bayramov S., Gunduz C., Soft locally compact and soft paracompact spaces, Journal of Mathematics and System Science, No 2, 2013
5. Bayramov S., Gunduz C., Mdzinarishvili L., The Extension of Singular Homology on the Category of Soft Topological Spaces, International Journal of Engineering and Innovative Technology, Vol. 3, No 2, 2013, 292-299
6. Bayramov S., Gunduz C. (Aras), A. Erdem, Soft path connectedness on soft topological spaces, Proceedings of the 2013 International Conference on Computational and Mathematical Methods in Science and Engineering, Vol.1, 239-245, Almeria-Spain
7. Bayramov S., Gunduz C., Mdzinarishvili L., Singular homology theory in the category of soft topological spaces, Georgian Math.J. 2015,22(4), 457-467
8. Bayramov S., Gunduz C., On the Tietze extension theorem in soft topological spaces, Proceedings of the IMM Nat. Acad. of Sciences of Azerbaijan, 43, 1, 2017, 105-115
9. Bayramov S., Gunduz C., Separability and compactness in soft topological spaces, Pure and Applied Mathematics, TWMS, J. Pure and Appl. Math. (2017) in press
10. Cafarli V., Soft countable topological spaces, Trans. Nath. Acad. Sci. 39(1), 2019, 15-23. Maji, P.K., Biswas, R., Roy, A.R., (2003), Soft set theory, Comput. Math. Appl., 45, pp.555-562
11. Min, W.K., (2011), A note on soft topological spaces, Comput. Math. Appl., 62, pp.3524-3528.
12. Molodtsov, D., (1999), Soft set theory- first results, Comput. Math. Appl., 37, pp.19-31
13. M. Shabir, Naz, M., (2011), On soft topological spaces, Comput. Math. Appl., 61, pp.1786-1799
14. Sabir, H., A Bashir., (2011), Some properties of soft topological spaces, Comput. Math. Appl., 62, pp.4058- 4067
15. Zadeh L.A., (1965), Fuzzy sets, Inform. and Control, 8, pp.338-353
16. Zorlutuna I., Akdag, M., Min, W.K., Atmaca, S., (2012), Remarks on soft topological spaces, Annals of Fuzzy Math. and Inf., 3(2), pp.171-185

Məqaləni çapa təqdim etdi: Cavanşir İbrahim oğlu Zeynalov – riyaziyyat elmləri doktoru, professor

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

A.SULTANOVA

N.YAQUBOV

nagiyagubov@rambler.ru

Bakı Dövlət Universiteti

C.AHMEDOVA

cahmedova@adiyaman.edu.tr

Türkiyə Adıyaman Universiteti

İ.ƏLİYEV

aliyevimir@rambler.ru

Kataliz və Qeyri-üzvi Kimya İnstitutu

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.001

Ga₄Sr-SrSe SİSTEMİNDƏ KİMYƏVİ QARŞILIQLI TƏSİRİN TƏDQIQI

Diferensial-termiki (DTA), rentgenfaza (RFA), mikroquruluş (MQA) analiz metodları, eləcə də sıxlığın və mikrobərkliyin ölçməsi vasitəsilə Ga₄Sr-SrSe sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsir tədqiq edilmiş və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, Ga₄Sr-SrSe sistemi Sr-Ga-Se üçlü sisteminin kvazibinar kəsiyi olub, evtektik tiplidir. Sistemdə Ga₄Sr və SrSe birləşmələri arasında əmələ gələn evtektikanın koordinatı 15 mol % SrSe, temperaturu 630°C-dir. Mikroquruluş analizinin nəticəsinə əsasən, otaq temperaturunda Ga₄Sr birləşməsi əsasında 4 mol % SrSe bərk məhlul əmələ gəlir, SrSe birləşməsi əsasında isə 3 mol % Ga₄Sr təşkil edir.

Açar sözlər: Sistem, faza tarazlığı, evtektika, mikrobərklik, bərk məhlul

Giriş

Stronsium intermetallik birləşmələri və xalkogenidləri haqqında bir sıra üçlü sistemlər [1-3] tədqiq edilsə də, hələ onların tədqiqinə ehtiyac vardır. II əsas yarımqrup elementlərinin xalkogenidləri əsasında alınmış ərintilər fotoelektrik və lüminessent xassələrə malik olub, optiki cihazlarda və lüminoforlarda istifadə olunurlar [4-10].

Sr-Ga-Se üçlü sisteminin bir sıra daxili kəsikləri əvvəllər bizim tərəfimizdən tədqiq edilmişdir [11-13]. Ga₄Sr-SrSe sistemi ilk dəfə olaraq tədqiq edilir.

Hazırkı işin məqsədi Ga-SrSe sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakterini öyrənməklə, yeni fazaları və bərk məhlul sahələrini aşkar etməkdən ibarətdir.

Ga₄Sr birləşməsi 767°C-də əriyir və tetraqonal sinqoniyada kristallaşır, qəfəs parametrləri: $a=4,43$; $c=10,07$ Å, sıxlığı $\rho=5,34$ q/sm³ –dir [14]. SrSe birləşməsi 1600°C-də konqruyent əriyir, kubik sinqoniyada kristallaşır, qəfəs parametri: $a=6,243$ Å, fəza.qr. Fm3m, sıxlığı $\rho=4,50$ q/sm³ [14].

Təcrübi hissə

Ga₄Sr-SrSe sisteminin ilkin komponentləri yüksək təmizlikli elementlərdən: Ga-99,999 %, Sr-99,97 % və Se-99,999 % ampula metodu vasitəsilə sintez edilmişdir. Sistemin ərintiləri isə Ga₄Sr və SrSe birləşmələrindən havası 0,133 Pa təzyiqinə kimi sorulmuş kvarts ampulada 800-1200°C sintez edilmişdir. Ərintilər tarazlıq halına gətirilmək üçün 600°C-də 240 saat müddətində termiki emal edilmişdir.

Ərintilər homogenləşdirildikdən sonra fiziki-kimyəvi analiz metodları (DTA, RFA, MQA, sıxlığın və mikrobərkliyin ölçülməsi) vasitəsilə tədqiq edilmişdir.

Diferensial-termiki analiz (DTA) alçaqtezlikli Kurnakov pirometrində aparılmışdır. Ərintilərin qızma sürəti 10°C/dəq. olmuşdur. Termocüt olaraq xromel-alümel götürülmüşdür.

Ərintilərin rentgenfaza analizi D2 PHASER markalı rentgen difraktometrində həyata keçirilmişdir. Şüalandırıcı olaraq CuK_α elektrodundan istifadə olunmuşdur. Mikrobərklik PMT-3 markalı metalloqrafik mikroskopda ölçülmüşdür. Ölçmələr zamanı mikrobərkliyin çəkiddən asılılığı öyrənilmişdir.

Mikroquruluş analizi (MQA) MİM-8 markalı mikroskopda aparılmışdır. Bunun üçün ərintilər cilalanaraq parlaq hala salınmış və mikroskopda quruluşuna baxılmışdır. Faza sərhədlərini aydınlaşdırmaq üçün aşılama kimi 10 ml HNO_3 + 5 ml H_2O_2 , məhlulu götürülmüşdür. Sistemin ərintilərinin sıxlıqları piknometrik üsulla təyin edilmiş, doldurucu məhlul kimi toluol götürülmüşdür.

Nəticələr və onların müzakirəsi

$\text{Ga}_4\text{Sr-SrSe}$ sisteminin daxilində gedən kimyəvi proseslərin təbiətini aydınlaşdırmaq üçün geniş qatılıq intervalında nümunələr sintez edilmişdir. Sistemin Ga_4Sr birləşməsi peritektik olsa da, monotektikada əmələ gəlidiyi üçün birləşmə davamlı birləşmə kimi iştirak edir. Lakin yenə də Ga_4Sr birləşməsini tam tərkibdə almaq üçün 767°C -də 140 saat müddətində termiki emal edilmişdir. Daha sonra nümunələrin sintezi Ga_4Sr və SrSe komponentlərindən havası 0,133 Pa təzyiqinə kimi sorulmuş kvarts ampulada $900-1200^\circ\text{C}$ temperatur intervalında birgə əritməklə aparılmışdır. Ərintilər homogenləşdirilmək üçün 500°C -də 300 saat müddətində termiki emal olunmuşdur.

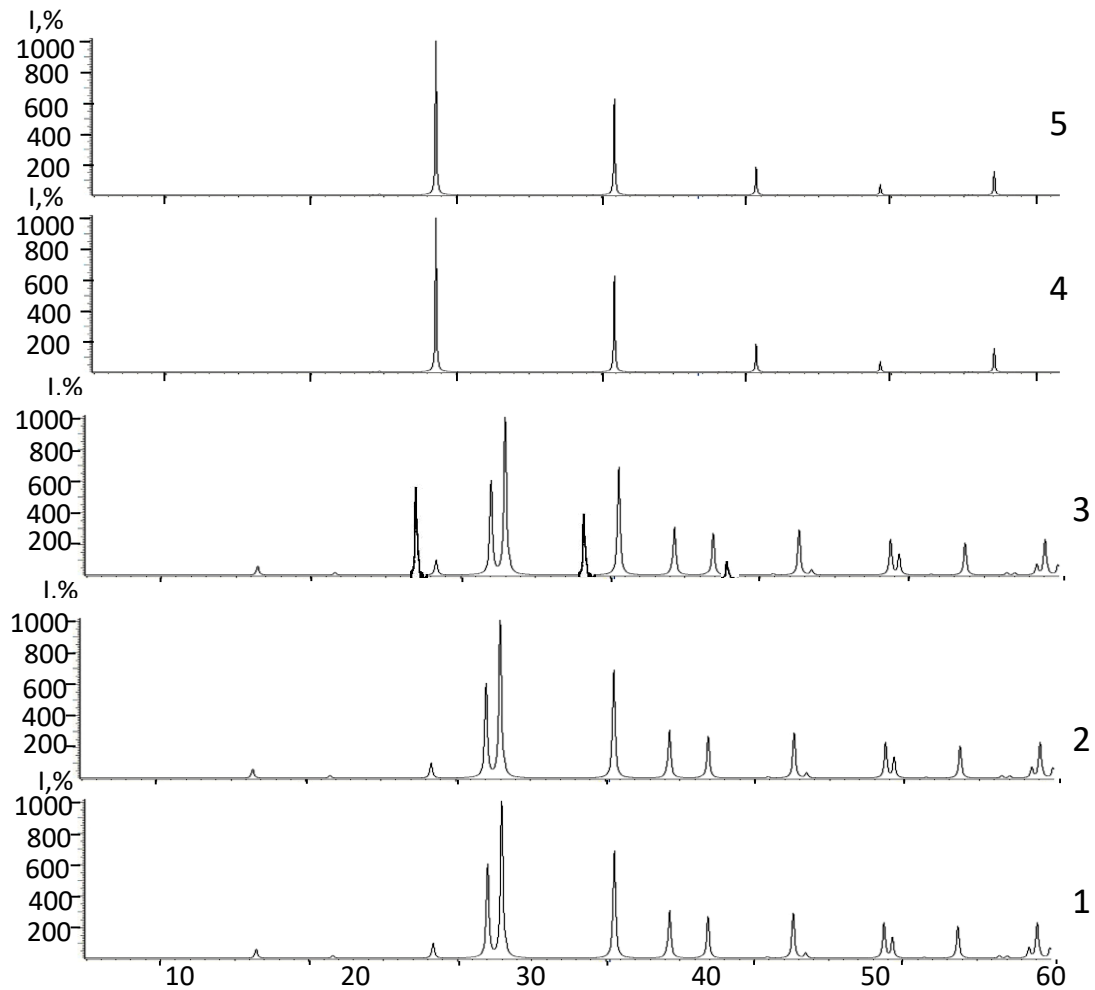
0-60 mol % SrSe qatılıq intervalında olan ərintilər kompakt kütlə şəklində alınır. 60-100 mol % SrSe sahədə olan çətin əriyən ərintilər girintili-çixıntılı kütlə şəklində olub, qara rənglidir. Hər bir yarımkeçirici maddənin müəyyən sahədə işləmə müddəti onun xarici mühitə qarşı davamlı olmasından çox asılıdır. Bu məqsədlə sistemin ərintilərinin müxtəlif mühitlərə qarşı təsiri öyrənilmişdir. Nümunələr havanın oksigeninə, suya və üzvi həlledicilərə qarşı az davamlıdır. Onlar HCl , HNO_3 və H_2SO_4 turşularında nisbətən yaxşı həll olunurlar.

Ərintilərin diferensial-termiki analizinin nəticələri göstərir ki, onların termoqramlarında iki endotermiki effektlərin alındığı aşkar edilmişdir. $\text{Ga}_4\text{Sr-SrSe}$ sisteminin ərintilərinin tərkibini və faza sərhədlərini müəyyən etmək üçün aşılama kimi 10 ml HNO_3 :5 ml H_2O_2 , tərkibi məhlul götürülmüş, aşılama müddəti 20 san. olmuşdur.

Mikroquruluş analizinin nəticəsinə əsasən, müəyyən edilmişdir ki, $\text{Ga}_4\text{Sr-SrSe}$ sistemində Ga_4Sr birləşməsi əsasında otaq temperaturunda 4 mol % SrSe bərk məhlul sahəsi əmələ gəlir. SrSe birləşməsi əsasında isə 3 mol % Ga_4Sr bərk məhlul sahəsi təyin edilmişdir.

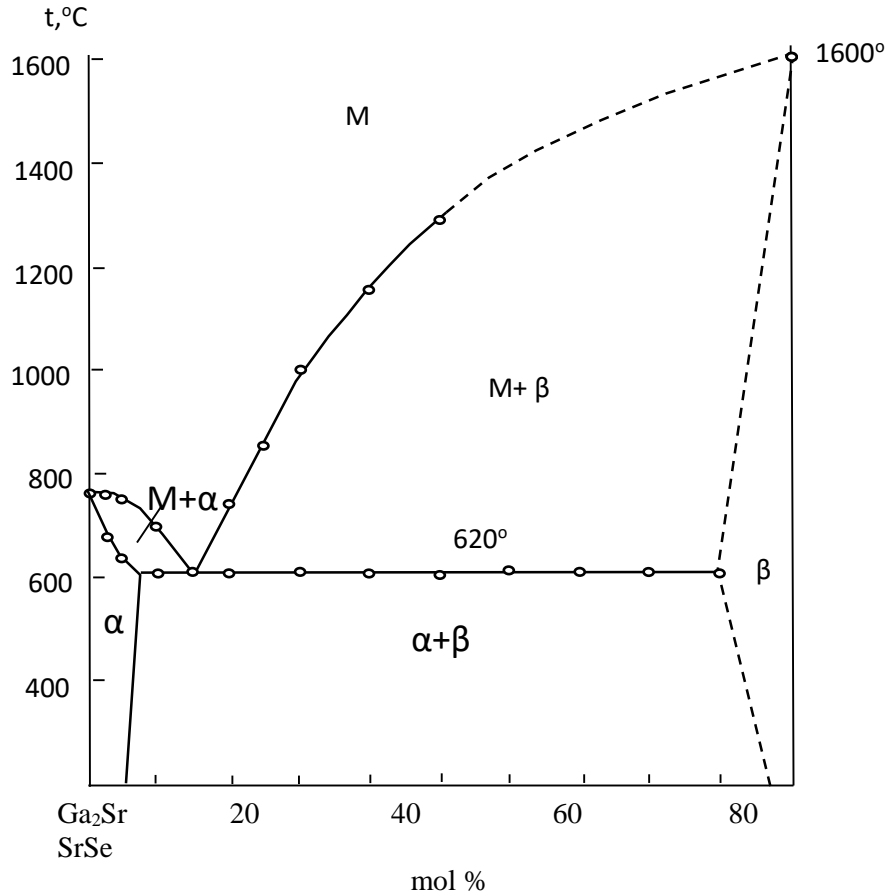
Diferensial termiki və mikroquruluş analizlərinin nəticələrini təsdiq etmək üçün ərintilərin rentgenfaza analizi aparılmışdır. 4, 30 və 97 mol % SrSe tərkibli ərintilərin difraktoqramları çəkilmiş və onların müstəvilərərası məsafələri və difraksiya xətlərinin intensivlikləri ilkin komponentlərin difraksiya xətləri ilə müqayisə edilmişdir (şəkl.1).

Nəticədə məlum olmuşdur ki, 30 mol % SrSe ərintisinin rentgenoqramlarında difraksiya xətləri ilkin komponentlərin difraksiya xətlərinin qarışığından ibarətdir. Yəni qeyd edilən nümunə ikifazalıdır. 4 və 97 mol % SrSe tərkibli ərintilərin difraktoqramları uyğun olaraq Ga_4Sr və SrSe birləşmələrinin difraksiya xətləri ilə eynilik təşkil edir, yəni bu nümunələr Ga_4Sr və SrSe birləşmələri əsasında bərk məhlul ərintiləridir.

Şək.1. *Ga₄Sr-SrSe* sisteminin ərintilərinin difraktoqramları.
 1- *Ga₄Sr*, 2-4, 3-30, 4-97, 5-100 mol % *SrSe*.

Aparılan fiziki-kimyəvi tədqiqatların nəticələrinə əsasən *Ga₄Sr-SrSe* sisteminin faza diaqramı qurulmuşdur (şək.2). Şəkil 2-dan görüldüyü kimi, *Ga₄Sr-SrSe* sisteminin faza diaqramı kvazibinar olub, evtektik tiplidir. *Ga₄Sr* birləşməsi 767°C-də monotektikada olduğu üçün özünü birfazlı komponent kimi göstərir. *Ga₄Sr* və *SrSe* birləşmələrinin birgə kristallaşması ikili evtektika nöqtəsində başa çatır, tərkibi 15 mol %, *SrSe*, temperaturu 620°C-dir.

Şəkl.3. 17. *Ga₄Sr–SrSe sisteminin faza diaqramı*

Bərk halda bu sistem özünü Sr-Ga-Se üçlü sisteminin stabil diaqonalı kimi göstərir. Ga₄Sr-SrSe sisteminin likvidusu Ga₄Sr birləşməsi əsasında α-bərk məhlul ərintisinin və SrSe əsasında β-bərk məhlulun monovariant tarazlıq əyriləri ilə əhatə olunmuşdur. Solidus xəttindən aşağıda (α+β)-dan ibarət ikifazlı ərintilər kristallaşırlar.

Sistemin nümunələrinin mikrobərkliklərinin ölçülməsi nəticəsində mikrobərkliyin iki müxtəlif qiymətləri müəyyən edilmişdir. Ga₄Sr və SrSe birləşməsi əsasında əmələ gələn bərk məhlul ərintilərinin mikrobərkliklərinin ölçülməsi zamanı uyğun olaraq 0,10 və 0,20 N çəki götürülmüşdür. Cədvəl 1-də Ga₄Sr-SrSe sisteminin ərintilərinin bəzi fiziki-kimyəvi xassələri verilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi, Ga₄Sr birləşməsi əsasında α-bərk məhlul sahəsində olan nümunələrin mikrobərklikləri tərkibdən asılı olaraq 2050 MPa-dan 2070 MPa kimi artmışdır. SrSe birləşməsi əsasında β-bərk məhlul ərintilərinin mikrobərkliklərinin qiyməti (1250-1280) MPa intervalında dəyişir.

Cədvəl 1.

Ga₄Sr–SrSe sisteminin ərintilərinin tərkibi DTA, sıxlıqlarının və mikrobərkliklərinin ölçülmələrinin nəticələri

Tərkib, mol %		Termiki qızma effektləri, °C	Sıxlıq q/sm ³	Mikrobərklik, MPa	
Ga ₄ Sr	SrSe			α	β
				P=0,20 N	P=0,10 N
100	0.0	767	5,24	2050	–
97	3,0	680,760	5,27	2070	–
95	5,0	640,750	5.28	2070	–

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

90	10	620,700	5,22	2070	–
85	15	620	5,18	Evtek.	Evtek.
80	20	620,740	5,10	–	–
70	30	620,1000	5,02	–	1280
60	40	620,1160	4,94	–	1280
50	50	620,1280	4,87	–	1280
40	60	620	4,79	–	1280
30	70	620	4,72	–	1280
20	80	620	4,65	–	1280
10	90	620	4,57	–	1280
0,0	100	1600	4,50	–	1250

Nəticə

Beləliklə, Ga₄Sr-SrSe sisteminin hal diaqramı qurulmuş və müəyyən edilmişdir ki, onun hal diaqramı kvazibinar və evtektik tiplidir. Sistemdə evtektik tarazlıq Ga₄Sr və birləşmələri arasında baş verir və ikili evtektika nöqtəsində başa çatır, 15 mol % SrSe temperaturu 620°C-dir. Sistemdə Ga₄Sr birləşməsi əsasında əmələ gələn α-bərk məhlulun sahəsi 4 mol %, SrSe birləşməsi əsasında isə 3 mol % bərk məhlul sahəsi təyin edilmişdir. Sistemdə 4-97 mol % SrSe sahədə solidus xəttindən aşağıda (α+β)-dan ibarət ikifazlı ərintilər kristallaşırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Кертман А.В., Краеваб Н.В. Фазовые равновесия в системе SrS-Ga₂S₃ // Журн. неорган. химии. 2010. Т.55. № 8. С. 1283-1286.
2. Piotr Kapias and Jimmie G. Edwards. Vaporization and stability of phases in the strontium sulfide-gallium sesquisulfide system. Cite this: J. Phys. Chem., 1988. V. 92. № 12. P. 3649–3656, <https://doi.org/10.1021/j100323a063>
3. Komatsu C., Takizawa T. Phasediagram of the SrS–Ga₂S₃ system and its application to the single-crystal growth of SrGa₂S₄ // Journal of Crystal Growth, 2000, V. 210, Issue 4, March p. 677-682. [https://doi.org/10.1016/S0022-0248\(99\)00818-0](https://doi.org/10.1016/S0022-0248(99)00818-0)
4. Bayramov A., Najafov H., Kato A., Yamazaki M., Fujiki K., Nfzri Md., Iida S. Feasibility of TFEL application of Ce-doped CaGa₂S₄ and SrGa₂S₄ films prepared by flash evaporation method // Journal of Physics and Chemistry of solids. 2003. V.64. P. 1821-1824.
5. Yu R.J., Wang J., Zhang M., Yuan H.B., Ding W.J., An Y., Su Q. Luminescence properties of Ca_{1-x}Sr_x(Ga_{1-y}Al_y)₂S₄: Eu²⁺ and their potential application for white LEDs // J. Electrochem. Soc. 2008. V. 155. P. J290-J292.
6. Yu R.J.; Wang J.; Zhang J.H.; Yuan H.B.; Su Q. Luminescence properties of Eu²⁺- and Ce³⁺-doped CaAl₂S₄ and application in white LEDs // J. Solid State Chem., 2008. V. 181. P. 658-663.
7. Wauters D.; Poelman D.; Van Meirhaeghe R.L.; Cardon, F. Photoluminescent, electroluminescent and structural properties of CaS: Cu and CaS: Cu, Ag thin films. // J. Phys.- Condes. Matter. 2000. № 12. P. 3901-3909.
8. Wu J.P., Newman D., Viney I.V.F. Study on relationship of luminescence in CaS :Eu,Sm and dopants concentration // J. Lumines. 2002. V. 99. P. 237-245.
9. Weidner M.; Osvet A.; Schierning G.; Batentschuka M.; Winnackera A. Influence of dopant compounds on the storage mechanism of CaS: Eu²⁺, Sm³⁺ // J. Appl. Phys., 2000. V. 100. P. 2879-2890.
10. Тагиев Б.Г., Тагиев О.Б., Джаббаров Р.Б., Мусаева Н.Н., Касимов У.Ф. Фотолюминесценция в соединениях Ca₄Ga₂S₇:Ce³⁺ и Ca₄Ga₂S₇:Pr³⁺ // Неорган. Материалы. 2000. Т.36. № 1. С.3-6.
11. Ягубов Н.И., Алиев О.А., Багиева М.Р., Джафарова Е.К. Химические взаимодействия в системе SrIn₂-SrSe. Научный журнал Research Science (Banská Bystrica, Словакия), 2020, № 13, с.27-30.

12. Yagubov N.I., Hamzayeva I.A. Preparation and electro-physical properties of compounds SrIn_2Se_4 - SrInSe_2 . Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference Scientific Research in XXI Century, 2021, V.44, s. 636-637.
13. Yagubov N.I., Əfəndiyeva S.K. Химическая взаимодействие в системе SrGaSe_2 - SrGa_2Se_4 . Научном журнал Венгрии, 2021, V.79, с.40-43.
14. Bradley A.J. The crystal structure of gallium. Zeitschrift fuer, Kristallographie, Kristallgometrie, Kristallphysik, Kristallchemie, 1977, V. 91, p. 302-316.
15. Диаграммы состояния двойных металлических систем. Справочник: В 3т: Т.3 // Под. Ред. Н.П. Лякишева. М.: Машиностроение, 2000, 448 с.

SUMMARY

A.Sultanova, N.Yaqubov,
J.Ahmedova, I.Aliyev

STUDY OF CHEMICAL INTERACTION IN THE SYSTEM $\text{Ga}_4\text{Sr-SrSe}$

The chemical interaction in the $\text{Ga}_4\text{Sr-SrSe}$ system was investigated and its phase diagram was constructed using the methods of differential thermal (DTA), X-ray phase (RFA), microstructural (MSA) analysis, as well as density and microhardness measurements. It is established that the $\text{Ga}_4\text{Sr-SrSe}$ system is a quasibinary section of the ternary Sr-Ga-Se system and is eutectic. The eutectic coordinate formed between Ga_4Sr and SrSe compounds in the system is 15 mol. % SrSe , temperature 630°C . According to the microstructural analysis, it was established that 4 mol % of SrSe is formed on the basis of the Ga_4Sr compound, and 3 mol % of Ga_4Sr is formed on the basis of the SrSe compound.

Key words: System, phase equilibrium, eutectics, microhardness, solid solution

РЕЗЮМЕ

А.Султанова, Н.Ягубов,
Дж.Ахмедова, И.Алиев

ИЗУЧЕНИЕ ХИМИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СИСТЕМЕ $\text{Ga}_4\text{Sr-SrSe}$

Методами дифференциально-термического (ДТА), рентгенофазового (РФА), микроструктурного (МСА) анализа, а также измерений плотности и микротвердости исследовано химическое взаимодействие в системе $\text{Ga}_4\text{Sr-SrSe}$ и построена ее фазовая диаграмма. Установлено, что система $\text{Ga}_4\text{Sr-SrSe}$ представляет собой квазибинарную часть тройной системы Sr-Ga-Se и является эвтектической. Эвтектическая координата, образующаяся между соединениями Ga_4Sr и SrSe в системе, равна 15 мол. % SrSe , температура 630°C . По данным микроструктурного анализа установлено, что 4 мол. % SrSe образуется на основе соединения Ga_4Sr , а 3 мол. % Ga_4Sr образуется на основе соединения SrSe .

Ключевые слова: Система, фазовое равновесие, эвтектика, микротвердость, твердый раствор

Мəqaləni çapa təqdim etdi: riyaziyyat elmləri doktoru, professor Cavanşir İbrahim oğlu Zeynalov
Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

TƏBİƏT ELMLƏRİ

SƏLİQƏ QAZI

seliqeqazi08@gmail.com

ARETN Zoologiya İnstitutu

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.043

ŞƏKƏR ÇUĞUNDURU AQRROSENOZUNDA YAYILMIŞ ZƏRƏRVERİCİLƏRİN TAKSONOMİK MƏNSUBİYYƏTİ

Aparılmış tədqiqatlara əsasən, respublikanın İmişli və Ağdaş rayonlarının şəkər çuğunduru becərilən təsərrüfatlarında, eləcə də, əhalinin şəxsi həyatı sahələrində yayılmış zərərvericilərin növ tərkibi haqqında məlumatlar məqalədə öz əksini tapmışdır.

Respublikamızda şəkər çuğunduru əkinlərinin hər il genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq, bu aqrosenozda onun zərərvericilərinin növ tərkibinin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, çuğundur əkinlərində zərərvericilərin növ tərkibinin öyrənilməsi, ciddi məhsul itkisinə səbəb olan və ərazidə geniş yayılan təsərrüfat əhəmiyyətli növlərin üzə çıxarılması və onlara qarşı səmərəli mübarizə tədbirlərinin hazırlanması baxımından çox vacibdir.

Məhz, buna görə də 2018-2022-ci illərdə respublikanın şəkər çuğunduru əkilən İmişli və Ağdaş rayonlarının fermer təsərrüfatlarına, eyni zamanda, əhalinin şəxsi həyatı sahələrinə mart ayından başlayaraq, mütəmadi olaraq ekspedisiyalar təşkil olunmuş və marşrut müşahidələrlə yanaşı, faktiki materiallar da toplanmışdır.

Şəkər çuğundurunun meyvə köklərinin kütləsi, vegetasiyanın bütün mərhələlərində, yəni məhsul yığımına qədər artmaqda davam edir. Yarpaq kütləsinin inkişafı isə müəyyən həddə çatdıqdan sonra dayanır. Adətən, bu hal vegetasiyanın sonuna yaxın, yəni sentyabrın əvvəllərində baş verir. Vegetasiyanın əvvəlində yarpaq kütləsinin kökü meyvənin kütləsini üstələyir, sonunda isə bunun əksi baş verir. Buna görə də, şəkər çuğunduru vegetasiyasının bütün mərhələlərində ziyanvericilər tərəfindən zədələnilir.

Açar sözlər: Aqrosenoz, şəkər çuğunduru, vegetasiya, sərtqanadlılar

Material və metodlar

Tədqiqatlar 2018-2022-ci illərdə çöl və laboratoriya şəraitində aparılmışdır. Laboratoriya təcrübələri Zoologiya İnstitutunun Təbii Zoologiya Mərkəzində avtomatik idarə olunan xüsusi termostatlarda və otaq şəraitində həyata keçirilmişdir. Çöl işləri İmişli və Ağdaşın şəkər çuğunduru əkilən xüsusi stasionar və şəxsi həyatı sahələrdə aparılmışdır.

Cəld hərəkət edən həşəratların toplanması zamanı xüsusi entomoloji torbalardan və tələlərdən istifadə olunmuşdur. Bunun üçün sahələrdə stasionar ərazilər seçilmiş və diaqonal üzrə ərazilərdə olan bütün bitkilər üzərində çalma üsulu ilə həşəratlar torbaya toplanmış, oradan isə sınaq şüşələrinə və xüsusi bankalara yerləşdirilərək, sonrakı təcrübələr və təyinat üçün laboratoriyaya gətirilmişdir. Zəif hərəkətli həşəratların növ tərkibini müəyyənləşdirmək üçün seçilmiş sahələrdə diaqonallar üzrə bitkilərə baxış keçirilmiş və rast gəlinən həşəratlar xüsusi qablara toplanaraq, tədqiqat üçün götürülmüşdür. Həşəratların toplanışı zamanı rast gəlinən yumurtalar, sürfələr və tırtıllar laboratoriya şəraitində imaqo mərhələsinədək bəslənmiş və növ mənsubiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Kütləvi yayılmış və təsərrüfat əhəmiyyətli zərərvericilərin bioekoloji göstəriciləri, fenoloji təqvimləri, zərərvericilik dərəcələri və s. xüsusiyyətləri həm stasionar sahələrdə, həm də lazım gəldikdə laboratoriya şəraitində ətraflı araşdırılmışdır.

Sahələrdə bitkilərin zədələnməsi aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanmışdır [1, s.424]:

$$P = \frac{n \cdot 100}{N}$$

Burada, P - sahədə bitkilərin zədələnmə faizi. N - baxılmış nümunələrin ümumi sayı.

n - zədələnmiş bitkilərin sayı. 100 - faizə çevirmə əmsəlidir.

Tədqiqatın laborator hissəsində müxtəlif təcrübələrin aparılması üçün fərdlər toplanaraq laboratoriya şəraitində artırılmış və təmiz kulturatlar alınmışdır.

Təbiətdən toplanmış tırtıllar 0,1 litrlik şüşə bankalara yığılaraq hava keçirən parça ilə bağlanmışdır. Böyük yaşlı tırtıllar dibinə 5-7 sm qalınlıqda nəm yonqar və narın torpaq tökülmüş 1 litrlik bankalarda yerləşdirilmişdir. Yonqar və torpaq lazım gəldikdə 5-10 gündən bir yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Kiçik yaşlı tırtıllar 0,5 litrlik şüşə bankalarda torpaqsız və ya yonqarsız yerləşdirilmişdir, lakin bu halda bankanın dibinə dairəvi kəsilmiş filter kağızı qoyulmuşdur. Tırtıllar müxtəlif bitkilərlə qidalandırılmışdır.

Bankalar müntəzəm olaraq təmizlənmiş, qida qalıqları kənarlaşdırılmışdır.

Tədqiqat obyektinə nəzərdən keçirilərkən tırtılların və sürfələrin zədələnməməsi üçün ucları dairəvi pinsetdən istifadə edilmişdir. Xırda tırtıllar üçün yumşaq fırça istifadə olunmuşdur. Çox sıxlıq yaranmamaqdan ötrü hər bankada 10-15 fərd yerləşdirilmişdir. Pupdan çıxmış kəpənəklər hərəsində 1 dişi, 1 erkək fərd olmaqla ayrı-ayrı 0,5 litrlik şüşə bankalara keçirilmişdir. Onlar 5%-li şəkər məhlulu ilə müntəzəm qidalandırılmışdır. Hava keçmək üçün bankaların ağzı tənziplə bağlanmışdır. Kəpənəklər tərəfindən qoyulmuş yumurtalar müntəzəm olaraq yeni, steril bankalara köçürülmüşdür. Yumurtaların normal inkişafı üçün bankaların dibinə rütubət yaratmaq məqsədilə suda isladılmış pambıq qoyulmuşdur.

Təcrübələr 25° C temperaturda 4-5 təkrarda aparılmışdır.

Gecə həyat təzi keçirən həşəratların uçuş dinamikalarını öyrənmək üçün PRK lampalarından istifadə olunmuşdur. Müşahidələr zamanı laboratoriya əməkdaşlarının əvvəlki illərdə pambıq aqrosenozunda apardıqları tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur [2, c.25-27].

Növlərin taksonomik mənsubiyyətini dəqiqləşdirərkən müxtəlif təyinat mənbələrindən istifadə edilmişdir [3, c.150; 4. c.131-134; 5. c.120].

Materialların riyazi işlənməsi Lakin və Ploxonski metodlarına əsaslanmışdır. [6-348 c; 7-387 c].

Alınmış nəticələrin təhlili

Marşrut müşahidələr zamanı şəkər çuğunduru əkilən sahələrdə bitkiyə zərər verən növlər araşdırılmış, aqrosenozda yayılmış ziyanvericilərin növ tərkibi və ciddi təsərrüfat əhəmiyyətli növləri müəyyən edilmişdir. Təsərrüfatlarda aparılan müşahidə və tədqiqatlar zamanı aqrosenozda 5 dəstəyə, 15 fəsiləyə və 42 cinsə mənsub 48 növ zərərverici aşkar edilmişdir.

Stasionar sahələrdə və ətraf ərazilərdə aparılmış geniş tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Coleoptera dəstəsinə mənsub 4 fəsilənin 18 cinsinə aid 22 növü, Hemiptera dəstəsinə mənsub 3 fəsilənin 5 cinsinə aid 5 növü, Orthoptera dəstəsinə mənsub 3 fəsilənin 7 cinsinə aid 8 növü, Homoptera dəstəsinə mənsub 1 fəsilənin 2 cinsinə aid 2 növü, Diptera dəstəsinə mənsub 1 fəsilənin 1 cinsinə aid 1 növü, Lepidoptera dəstəsinə mənsub 4 fəsilənin 11 cinsinə aid 12 növü çuğundur aqrosenozunda müxtəlif dövrlərdə məskunlaşaraq, təsərrüfatlara bu və ya digər dərəcədə ziyan vururlar.

Cədvəl

Çuğundur aqrosenozda yayılmış zərərvericilər

s/s	Dəstə	Fəsilə	Cins	Növ	Yayılması
1	2	3	4	5	6
I	Coleoptera L.,	Scarabaeidae	Oxythyrea Muls.,	<i>O.funesta</i> Poda, 1761	
	1758	(Lövhəbiğ böcəklər)	1842	(çilli maralça)	+
	(Sərtqanadlılar				
	və ya böcəklər)		Pentodon Hope, 1837	<i>P. idiota</i> Herbst, 1789	

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

s/s	Dəstə	Fəsilə	Cins	Növ	Yayılməsi
1	2	3	4	5	6
				(qarğıdalı peyin böcəyi)	+
			Miltetrogus Ret,	<i>M.aeguinocialis</i> Herbst,	
			1902	1790	
				(aprel xırılacağı)	++
			Epicometis Burn,	<i>E.hirta</i> Poda, 1761	
			1842	(tüklü maralça)	+
			Cetonia F.,1833	<i>C. aurata</i> L, 1758	
				(qızılı parılacaq)	+
			Polyphylla Harris,	<i>P. olivieri</i> Cst,1840	
			1841	(zaqafqaziya xırılacağı)	+
			Amphimallon Berth,	<i>A. solstitialis</i> ,1758	
			1825	(iyun xırılacağı)	++
			Rhizotrogus Latr,	<i>R. aestivus</i> Ol, 1789	
			1825	(adi kökgəmirən)	+
			Melolontha L, 1775	<i>M.melolontha</i> ,1758	
				(may xırılacağı)	++
			Anisoplia Sern, 1824	<i>A.austriaca</i> Herbst,1783	
				(taxıl sümürtkəni)	+
				<i>A.segetum</i> Herbst,1783	
				(tarla sümürtkəni)	+
		Elateridae	Agriotes	<i>A.sputator</i> L,1787	
		(Şaqqılacaq böcəklər)	Eschscholtz, 1829	(əkin şaqqılacaq böcəyi)	++
				<i>A.lineatus</i> L,1767	
				(zolaqlı şaqqılacaq böcəyi)	+
			Athous	<i>A.hirtus</i> Herbst,1784	
			Eschscholtz, 1829	(tüklü şaqqılacaq böcəyi)	+
				<i>A.niger</i> L.1778	

s/s	Dəstə	Fəsilə	Cins	Növ	Yayıması
1	2	3	4	5	6
				(qara şaqqıldağ böcəyi)	+
		Curculionidae	Tanymecus	<i>T.palliatu</i> s Fabr,1787	
		(uzunburun böcəklər)	Germar,1817	(boz çuğundurbirəciyi)	++
			Psolidium İlliger	<i>P .maxillosum</i> F, 1792	
			1807	(qara çuğundur uzunburnu)	+
			Bothynoderes	<i>B. punctiventris</i>	
			Schönheer,1826	<i>nebulosus</i> Gyll, 1824	
				(adi çuğundur uzunburunu)	+++
		Chrysomelididae	Chaetocnema	Ch.concinna March 1802)	
		Latreille 1802	Stephens, 1831	(adi çuğundur birəciyi)	+++
		(yarpaqyeyən böcəklər)		<i>Ch.breviuscula</i> Fald,	
				1884	
				(cənub çuğundur birəciyi)	+++
			Phyllotrata	<i>Ph.atra</i> Fabricius,	
			Chevrolat	1775	
			in Dejean, 1836	(qara xaççiçək birəciyi)	+
			Cassida Linnaeus,	<i>C.nebulosa</i> , 1758	
			1758	(qalxanlı çuğundur yarpaqyeyəni)	+
II	Hemiptera	Miridae Latreille,	Polymerus Hahn,	<i>P. cognatus</i> Fieb,1810	
	(Homoptera)	1810	1831	(çuğundur taxtabitisi)	+
	Linneus, 1758	(taxtabitilər)			
	yarımsərtqanadlı ar		Orthotylus Fieber,	<i>Orthotylus flavosparsus</i>	
			1858	C. R. Sahlberg, 1841	
				(yaşıl yonca taxtabitisi)	+
		Piesmatidae	Piesma Lepelitier	<i>P. quadrata</i> Fieb.1929	
		Amyot & Audinet-	Servilla, 1825	(tərə taxtabitisi)	+

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

s/s	Dəstə	Fəsilə	Cins	Növ	Yayılməsi
1	2	3	4	5	6
		Serville, 1843			
		Aphididae Latreille, 1802 (məənələr)	Aphis Linnaeus, 1758	<i>Aphis fabae</i> Scopoli, 1763 (çuğundur yarpaq məənəsi)	+++
			Pemphigus Hartig, 1839	<i>Pemp.fuscicornis</i> Koch, 1857 (çuğundur kök məənəsi)	+
III	Orthoptera	Gryllotalpidae	Gryllotalpa Latreille, 1802	<i>Gryllotalpa gryllotalpa</i> Linnaeus, 1758 (adi danadışi)	+++
	Latreille, 1793 (Düzqanadlılar)	Laicharting, 1781 (sisəklər)			
			Gryllus Linnaeus, 1758	<i>Gr.disertus</i> Pall, 1771. (çöl sisəyi)	+
		Tettigonidae	Tettigonia Linnaeus, 1758	<i>T.caudata</i> Ch, Emerton, 1884 (uzunquyruq şala)	+
		Krauss, 1902 (şalalar)			
				<i>T.viridissima</i> L, 1758 (yaşıl şala)	+
		Acrididae	Heteracris	<i>H. herbacea</i> Fil (Serville, 1838)	
		MacLeay, 1819 (əsl çəyirtkələr)	(Walker, 1870)	(bostan çəyirtkəsi)	++
			Galliptamus	<i>G.İtalicus</i> L., 1831	
			Serville, 1831	(italiya çəyirtkəsi)	+
			Locusta Linnaeus, 1758	<i>Locusta migratoria</i> (Linnaeus, 1758) (asiya çəyirtkəsi)	+
			Dociostaurus Fieber,1853	<i>D. maroccanus</i> Thumb,1815 (mərakeş çəyirtkəsi)	+

s/s	Dəstə	Fəsilə	Cins	Növ	Yayılməsi
1	2	3	4	5	6
IV	Diptera Linnaeus, 1758	Anthomiidae Loew, 1862	Pegomiya, Robineau Desvoidu, 1830	<i>P.betae</i> Curtis, 1847 (çuğundur milçəyi)	+
	(ikiqanadlılar və ya milçəklər)	(çiçək çibinləri)			
V	Lepidoptera Linnaeus, 1758	Noctuidae Latreille, 1809 (sovkalar)	Phytometra Haworth, 1809	<i>Ph.gamma</i> L. (1758) (qamma sovkası)	+
	(pulcuq qanadlılar və ya kəpənəklər)		Helicoverpa Duncan & Westwood, 1841	<i>H.armigera</i> Hb. (Hübner, (1805) (pambıq sovkası)	++
			Lacanobia Billberg, 1820	<i>L.oleracea</i> (bostan sovkası)	+
			Barathra Mamestra van der Goot, 1915	<i>B.brassicae</i> L. (Linnaeus, 1778) (kələm sovkası)	++
			Agrotis Ochsenheimer, 1816	<i>A.exclamationis</i> L., 1778 (nidalı sovka)	+
				<i>A.segetum</i> Seh. Denis & Schiffermüller, 1775 (payızlıq sovka)	+++
			Graphiphora Ochsenheimer, 1816	<i>G. nigrum</i> L. 1758 (qara ləkəli sovka)	+
			Noctua Linnaeus, 1758	<i>Noc.pronuba</i> L. 1758 (böyük lentli sovka)	+

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

s/s	Dəstə	Fəsilə	Cins	Növ	Yayılməsi
1	2	3	4	5	6
		Pieridae Latreille,	Pieris D.Don	<i>P.brassicae</i> L.,1758	
		1829		(kələm kəpənəyi)	++
		(gündüz kəpənəkləri)			
		Pyralidae	Syllepte Hübner,	<i>Syllepte derogata</i>	
		Latreille, 1809	1823	Fabricius,1775	
		(odlucalar)		(pambıq yarpaq bükən odlucası)	++
			Pyrausta Meyrick,	<i>P.sticticalis</i> L.,1761	
			1890 (Loxostege)	(çəmən odlucası)	+
		Gelechiidae	Scrobipalpa Janse,	<i>S.ocellatella</i> Boyd,	
		Stainton, 1854	1851	1858	
				(çuğundur güvəsi)	++

Qeyd: + - tək-tək rast gəlinən növlər
 ++ - adi növlər
 +++ - kütləvi yayılmış və ciddi zərərverici növlər.

Cədvəldən görüldüyü kimi, şəkər çuğunduru aqrosenozunda, əsasən, sərtqanadlılar (Coleoptera), yarımşərtqanadlılar (Hemiptera), düzqanadlılar (Orthoptera), ikiqanadlılar (Diptera) və pulcuqqanadlılar (Lepidoptera) dəstəsinə mənsub olan zərərvericilərə rast gəlinir.

Bu növlər içərisində Lövhəbiğlar fəsiləsinə mənsub olan *Oxythyrea funesta*, *Pentodon idiota*, *Epicometis hirta*, *Cetonia aurata*, *Polyphylla olivieri*, *Rhizotrogus aestivus*, *Anisoplia austriaca* və *Anisoplia segetum* növləri azsaylı olsalar da, onların sürfələri cücərtilərin köklərini gəmirərək onların inkişafını ləngidir və ya tamamilə dayandırır.

Bu fəsiləyə mənsub olan *Miltetrogus aeguinotialis* (aprel xırılacağı), *Amphimallon solstitialis* (iyun xırılacağı) və *Melolontha melolontha* (may xırılacağı) növləri demək olar ki, bütün vegetasiya dövründə çuğundur aqrosenozunda müşahidə olunur və sürfələrilə yanaşı, imaqoları da kütləvi artım zamanı bitkilərin müxtəlif orqanlarına ciddi ziyan vururlar.

Şaqqıldağ böcəklər (Elateridae) fəsiləsinin nümayəndələrindən *Agriotes lineatus* (zolaqlı şaqqıldağ), *Athous hirtus* (tüklü şaqqıldağ) və *Athous niger* (qara şaqqıldağ) növlərinə nadir rast gəlinə də, *Agriotus sputator* (əkin şaqqıldağ böcəyi) növünə bütün vegetasiya dövründə həm çuğundur əkin sahələrində, həm də sahə kənarlarında, digər əkin ərazilərində rast gəlinir və toxum səpinindən, meyvə kökünün formalaşmasınadək bütün fazalarda bitkiyə ziyan vurduğu müşahidə olunur.

Uzunburun böcəklər (Curculionidae) fəsiləsinə mənsub *Bothynoderes punctiventris* (adi çuğundur uzunburunu) növü əkin sahələrində kütləvi şəkildə yayılmış zərərvericilərdən olub, bitkilərə xeyli ziyan vururlar. Bu fəsilənin ikinci nümayəndəsi *Tanyemecus palliatus* (boz çuğundur uzunburunu) növünə də aqrosenozlarda rast gəlinir və bitkinin, əsasən, kökü meyvələrinə ziyan vururlar. Qeyd etmək lazımdır ki, adi çuğundur uzunburununa nisbətən bu zərərvericinin sayı bir o qədər də çox olmur. Qara çuğundur uzunburununa (*Psolidium maxillosum*) isə sahələrdə çox az hallarda rast gəlinir.

Çuğundur bitkisinin ilk yarpaqlama dövründən başlayaraq aqrosenozda yarpaqyeyən böcəklər, əsasən də, adi çuğundur birəciyi, (*Chaetocnema concinna*), cənub çuğundur birəciyi (*Ch. breviscula*), qara xaççiçək birəciyi (*Phyllotrata atra*) və kök birəcikləri (*Cassida nebulosa*) aktiv fəaliyyətə başlayırlar. Bunlar arasında adi çuğundur birəciyi və cənub çuğundur birəciyi sahələrdə

daha kütləvi şəkildə yayılaraq, bitkinin yarpaqlarını sıradan çıxarırlar ki, nəticədə fotosintez prosesi pozulur və bitki məhv olur.

Çuğundur əkini sahələrində yarımşərtqanadlılar (Hemiptera) dəstəsinin üç fəsiləsinin nümayəndələrinə də rast gəlinir. Miridae fəsiləsinin Polymerus cinsinə mənsub olan çuğundur taxtabitisi (*P.cognatus*), Orthotylus cinsindən yaşıl yonca taxtabitisi (*O.flavosporsus*) və Piesmatidae fəsiləsinin Piesma cinsinə mənsub olan tərə taxtabitisi (*P.guadrata*) aqrosnozda azsaylı olsalar da, bitkilər üzərində rast gəlir. Rast gəlinən növlərdən biri də, Aphididae (mənənələr) fəsiləsinə mənsub çuğundur yarpaq mənənəsi (*A.fabae* Scop.) olmuşdur ki, bu növ bitkinin ilk cücərtilərindən, yarpaq kobudlaşanadək sahələrdə fəaliyyət göstərərək bitkilərə xeyli ziyan vururlar. Sahələrdə eyni zamanda, az da olsa, çuğundur kök mənənəsinə də (*Pemphigus fuscicornis* Koch.) rast gəlmək olur.

Aqrosnozda düzqanadlılar (Orthoptera) dəstəsinin sisəklər (Gryllotalpidae) fəsiləsinin iki cinsinə (*Gryllotalpa* L; və *Gryllus* L.) mənsub iki növünə (*Gryllotalpa gryllotalpa*-adi danadışi və *Gryllus disertus*-çöl sisəyi), şalalar (Tettigonidae) fəsiləsinə mənsub Tettigonia cinsinin iki növünün (uzunquyruq şala və yaşıl şala), çəyirtkələr fəsiləsinə mənsub olan dörd cinsin (Heteracris; Galliptamus; Locusta və Dociostaurus) 4 növünə (*H.pterusticha*-bostan çəyirtkəsi; *G.italicus*-italiya çəyirtkəsi; *L.migratoriya*-asiya çəyirtkəsi; *D.maroccanus*-mərakeş çəyirtkəsi;) də yarpaqların təzə inkişaf etdiyi və şirəli dövründə, əsasən, may ayında müxtəlif sayda rast gəlinir. Bu növlər içərisində aqrosnozda daha çox bostan çəyirtkəsi üstünlük təşkil edir. Digər növlər isə özlərini təsadüfi zərərvericilər kimi, yəni qısa müddət ərzində həmin ərazilərdə qeyd olunan və təsərrüfata ciddi ziyan yetirməyən növlər kimi göstərir. Yəqin ki, kənar ərazilərdə qida qıtlığı baş verərsə, bu növlərin vurduğu ziyan da həddən artıq ola bilər.

İkiqanadlılar və ya milçəklər (Diptera) dəstəsinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu dəstənin yalnız bir fəsiləsinə (Anthomiidae) mənsub Pegomiya cinsinin bir növünə (*P.betae*) çuğundur milçəyinə təsadüf olunur. Onun aqrosnozda kütləvi yayılması qeyd olunmasa da, meyvə köklərində sürfələrinə və puplarına az da olsa, rast gəlinir.

Pulcuqqanadlılar və ya kəpənəklər (Lepidoptera) dəstəsinin nümayəndələri ərazilərdə böcəklərdən sonra ən çox yayılan və növ sayına görə çoxluq təşkil edən zərərvericilər olmuşdur.

Belə ki, bu dəstənin 4 fəsiləsinə mənsub 11 cinsinin 12 növü aqrosnozda müxtəlif vaxtlarda aktivləşərək bitkinin həm yerüstü, həm də yeraltı orqanlarına ciddi ziyan vururlar.

Dəstənin Agrotis cinsinə mənsub olan payızlıq sovkası (*A.segetum*) bu növlər arasında öz zərərvericiliyinə görə xüsusi yer tutur. Belə ki, bu növün tırtılları toxum səpinindən və ilk cücərtilərin əmələgəlmə dövründən başlayaraq aktiv fəaliyyətə keçir və bitkinin yeraltı orqanlarını gəmirərək məhv edirlər.

Dəstənin Pyralidae (odlucalar) fəsiləsinin Syllepte (*Haritalodes*) cinsinə mənsub *Syllepta derogata* (pambıq yarpaqbükən odlucası) növü respublikada ilk dəfə olaraq həm pambıq sahələrində, həm də çuğundur əkin sahələrində qeydə alınmışdır. Bu növ polifaq olub, müxtəlif bitkilərlə qidalanır. Sevindirici haldır ki, son illərdə bu zərərvericinin sayının kəskin azalması müşahidə olunur. Yəqin ki, bu azalmanın səbəblərindən biri yerli entomofaqlar, digər səbəbi isə son illərdə havanın temperaturunun kəskin yüksəlməsi olmuşdur.

Kələm kəpənəyi (*P.brassicae*) və çuğundur güvəsi də (*C.ocallatella*) adi növlərdən biri olub, təsərrüfatlara müəyyən dərəcədə zərər yetirə bilirlər.

Beləliklə, tədqiqatların nəticəsinə görə, şəkər çuğunduru aqrosnozunda 5 dəstəyə, 15 fəsiləyə və 42 cinsə mənsub 48 növ həşəratın yayıldığı müəyyənləşdirilmişdir. Bu növlərdən 31-i tək-tək rast gəlinən və təsərrüfatlara iqtisadi baxımdan zərər yetirməyən növlərdir. 11 növ aqrosnozlarda daim rast gəlinən, lakin kütləvi artım zamanı ciddi ziyan vura bilən növlərdir. 6 növ isə aqrosnozun daimi sakini olub, hər il təsərrüfatlara ciddi ziyan vururlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Фасулати, К.К. Полевое изучение наземных беспозвоночных / К.К. Фасулати. М. Высш. школа. 1971. 424 с.
2. Абдинбекова А.А. Сезонная и суточная динамика лета и численности бабочек хлопковой совки в условиях Мугано - Мильской зоны Азербайджана. / Б.А. Ахмедов, М.К.Мустафина, Х.З.Аскерзаде. Известия АН.-изд.Элм. 1984, №3 с.25-27.
3. Заяцев Ф.А. Определитель жесткокрылых, повреждающих сельскохозяйственные культуры в Грузии. /Ф.А. Заяцев. Тбилиси: (1956). 150 с.
4. Мамаев Б.М. Определитель насекомых европейской части СССР /Медведев Л.Н., Правдин Ф.Н. Москва: 1976. с.131-134.
5. Медведев С.И. Пластинчатоусые фауна СССР. Жесткокрылые /С.И. Медведев Т.Х., вып.4. м-я, 1960. с.120.
6. Лакин Г.Ф. Биометрия / Г.Ф. Лакин. 1990 М. 348 с.
7. Плохинский Н.А. Биометрия. /Н.А. Плохинский -Изд.Московского унив. 1970. 387 с.

SUMMARY

Saliga Gazi

**TAXONOMIC RELATIONSHIP OF WIDE PESTS IN SUGAR
BEET AGROCENOSE**

Based on the conducted research, information on the species composition of pests that spread in the agricultural farms of Imishli and Agdash districts of the Republic, where sugar beet is grown, as well as in the private backyards of the population, was reflected in the article.

Key words: *Agrosenosis, vegetation, Beta vulgaris, Coleoptera*

РЕЗЮМЕ

Салига Гази

**ТАКСОНОМИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ВРЕДИТЕЛЕЙ В
АГРОЦЕНОЗЕ САХАРНОЙ СВЕКЛЫ**

На основе проведенных исследований, в статье отражены сведения о видовом составе вредителей, распространенных в фермерских и приусадебных хозяйствах Имишлинского и Агдашского районов республики, где выращивается сахарная свекла.

Ключевые слова: *Агроценоз, сахарная свекла, вегетация, Жесткокрылые*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü Təriyel Hüseynəli oğlu Talibov

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

PƏRVİN QULİYEV
pervinquliyev@ndu.edu.az
YASİN BABAYEV
yasinbabayev@rambler.ru
LEYLA QULİYEVA
quliyevaaleylaa@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.035

ELEKTROKİMYƏVİ YOLLA SİNTEZ EDİLƏN Sb_2Se_3 NAZİK YARIMKEÇİRİCİ TƏBƏQƏLƏRİNİN İŞIQDA VƏ QARANLIQDA FOTOELEKTROKİMYƏVİ XASSƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Müasir dövrimüzdə elektrotexnikanın inkişafı yeni yarımkeçirici materialların sintezinə tələbatı artırır. Sb_2Se_3 yarımkeçirici nazik təbəqələri elektrotexnikada, düzləndiricilərdə, günəş enerjisini çevirən konversiya qurğularında geniş tətbiq imkanlarına sahibdir. Bu birləşmənin yarımkeçirici xassələri sintez şəraitindən asılı olaraq dəyişir. Elektrokimyəvi yolla sintez edilən Sb_2Se_3 birləşməsinin yarımkeçirici xassələrinin daha əhəmiyyətli olduğu müəyyən edilmişdir. Bu birləşmələr A^VB^VI tipli yarımkeçirici xalkogenid birləşmələrdəndir. Sb_2Se_3 birləşməsinin nazik yarımkeçirici təbəqələri elektrokimyəvi yolla sintez edilmiş və yarımkeçirici xassələri öyrənilmişdir. Elektrokimyəvi üsulla İTO elektrodu üzərinə çökdürülmüş yarımkeçirici xassəli Sb_2Se_3 nazik təbəqələrinin işıqda və qaranlıqda elektrodan keçən cərəyanın zamandan asılı olaraq dəyişməsi (xronoamperometriya) öyrənilmişdir. Bu baxımdan, İTO (şüşə elektrod) üzərinə çökdürülmüş Sb_2Se_3 nazik təbəqələrinin 0,5 M Na_2SO_4 məhlulunda potensiodinamik üsulla həm qaranlıqda, həm də işığın təsiri ilə anod polyarizasiya əyriləri çəkilmişdir. Elektroliz üsulu ilə sintez edilən Sb_2Se_3 yarımkeçirici birləşməsinin fotokeçiriciliyi tədqiq edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu birləşmə fotohəssas materialdır və onun optiki qadağan olunmuş zolağının eni 1,478 eV - a bərabərdir.

Açar sözlər: Nazik təbəqə, fotoanod, polyarizasiya, tartrat turşusu, yarımkeçirici

V qrup metallarının xalkogenidləri və onların əsasında alınan termoelektrik və optiki xassəli materiallar mikroelektronika üçün əhəmiyyətli tətbiqə malikdir. Belə materialların sintez şəraitinin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi metodlarının tədqiqi vacib şərtlərdəndir. Son illərdə arzu olunan struktur və morfolojiyalı materialların idarə oluna bilən sintezinə əhəmiyyətli cəhdlər edilib, çünki yarımkeçirici materialların optiki və elektron xüsusiyyətləri geniş formada onların təşkil olunduğu zərrəcik ölçüsü və tərzindən asılıdır [1]. Maraqlı morfolojiyalı və spəfik xüsusiyyətli nazik təbəqələr haqqında ədəbiyyatlarda məlumat verilmişdir. Xüsusilə nanometr və mikrometr ölçülərində olan qeyri-üzvi nazik təbəqələr öz aşağı sıxlığma, geniş spəfik sahəsinə, mexaniki və termiki stabilliyinə və səthkeçirmə qabiliyyətinə görə geniş formada diqqəti çəkən mühüm material sinfinə malikdirlər [2]. Fotovoltaik elementlərdə işığın udulma aktından kimyəvi çevrilmələr zənciri başlayır ki, bu da kifayət qədər stabil və böyük kimyəvi enerji ehtiyatı olan məhsulların əmələ gəlməsilə nəticələnir. Bu məhsullar elektrodun səthinə çataraq daxili zəncirdə cərəyanla nəticələnən elektrokimyəvi reaksiyaya daxil olurlar.

Fotovoltaik elementlərin iş prinsipinə nəzər saldıqda görürük ki, enerjinin fotoelektrokimyəvi çevrilməsi prosesi fotohəyəcanlanma mərhələsindən başqa toplanmış enerjinin kifayət qədər davamlı olan və uzun müddət saxlama qabiliyyətinə malik hissəciklərə ötürülməsi mərhələsini də özündə əks etdirir.

Deyilənlərə əsasən yarımkeçirici/elektrolit sərhəddi özünü işıq enerjisini çevirmək üçün çox əlverişli sistem kimi göstərir. Yarımkeçiricinin fotohəssaslığı əsasən zonalararası keçidlərə əsaslanır ki, bu zaman həyəcanlanmanın ilkin məhsulları elektronlar və deşiklər olurlar [3].

Araşdırmalar göstərir ki, yarımkeçirici elektrodlardan ibarət fotoelektrokimyəvi elementlər bərk cisimli yarımkeçiricilərlə müqayisədə daha çox üstünlüklərə malikdirlər. Ona görə də günəş batareyalarında elektrod kimi ucuz, asan əldə olunan, mükəmməl kristal quruluşa malik yarımkeçirici materialların istifadəsi günəş enerjisinin geniş miqyaslı çevrilməsi zamanı həlledici əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu hal, yarımkeçirici elektrodla malik fotoelektrokimyəvi elementlərin yaradılması sahəsində olan tədqiqatların genişləndirilməsinin əsas səbəblərindən biri oldu [4].

Lakin günəş enerjisinin kimyəvi enerjiyə çevrilməsi proseslərində günəş spektrində kvant kütləsinə malik yüksək enerjili şüaların kifayət qədər olmaması bu prosesin əsas çatışmazlıqlarından biridir. Ona görə də son onilliklərdə tədqiqatçılar qarşısında duran əsas məsələ günəş enerjisini birbaşa olaraq elektrik enerjisinə çevirə bilən fotoelektrokimyəvi elementlərin işlənilməsi və hazırlanmasıdır.

Günəş batareyalarında yüksək səviyyəli enerji çevrilməsinə nail olmaq üçün bu sistemlər bir sıra tələblərə cavab verməlidirlər.

a) sistemin tarazlıq potensialı ilə yarımkeçiricinin müstəvi zolaq potensialı arasında kifayət qədər böyük fərqin olması;

b) hücrənin hər iki elektrodunda gedən reaksiyaların yaxşı dönərliyə malik olması;

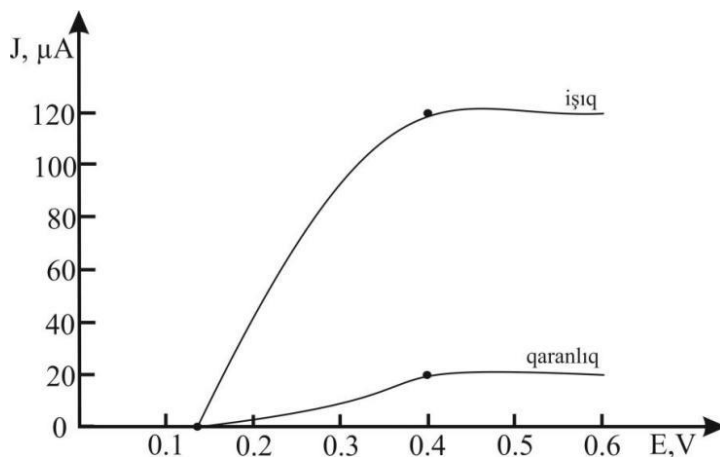
c) məhlulun yüksək işıq keçirmə qabiliyyətinin olması;

d) aşağı omik müqavimətin olması.

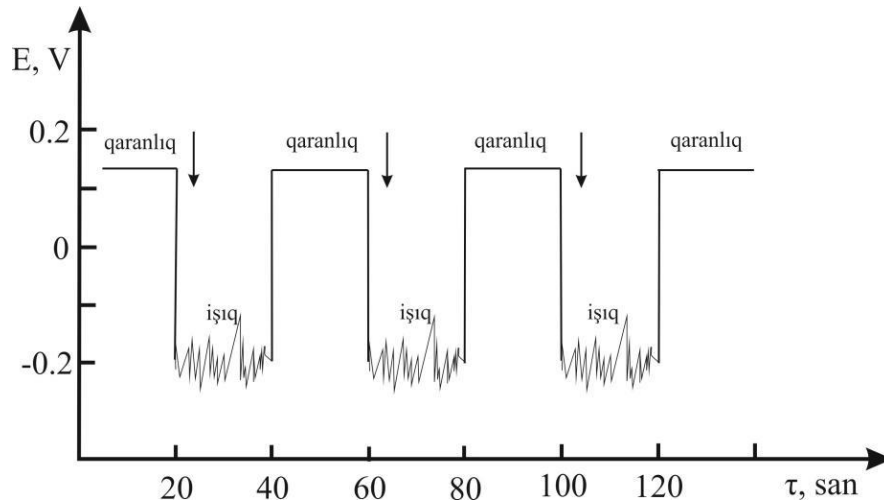
Ona görə də apardığımız tədqiqat işinin bu mərhələsi məhz, günəş çeviricilərində elektrod kimi tətbiq edilə bilən, elektrokimyəvi çökdürülmə üsulu ilə alınmış, qadağan olunmuş zolağının eni 1.43 - 1.7 eV intervalında dəyişən, yarımkeçirici Sb_2Se_3 kimyəvi birləşməsinin nazik təbəqələrinin bəzi elektrofiziki, fotofiziki və fotoelektrokimyəvi xassələrinin tədqiqinə həsr edilmişdir [5].

Təcrübi hissə. Sb_2Se_3 nazik təbəqələri günəş çeviricilərində əsasən fotoanod materialı kimi tətbiq olunduğundan anod proseslərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, İTO üzərinə çökdürülmüş Sb_2Se_3 nazik təbəqələrinin 0.5 M Na_2SO_4 məhlulunda potensiodinamik üsulla həm qaranlıqda, həm də işığın təsiri ilə anod polyarizasiya əyriləri çəkilmişdir (şəkil 1). Şəkildən görüldüyü kimi, hər iki anod prosesi eyni potensialda (0.14 V) başlamışdır. Qaranlıqda çəkilən anod polyarizasiyası halında 0.14 – 0.4 V intervalında fotocərəyan əvvəlcə tədricən 20 μA - ə qədər artır, 0.4 V potensialdan sonra isə hədd cərəyanı müşahidə olunur. Işıqda çəkilən anod polyarizasiya əyrisində isə 0.14 – 0.4 V potensial intervalında fotocərəyanın kəskin artımı müşahidə olunur ki, bu da 0 - dan 120 μA - ə qədər qiymət alır. Bu isə elektrokimyəvi üsulla tartrat elektrolitindən çökdürülmüş Sb_2Se_3 kimyəvi birləşməsinin nazik təbəqələrinin işığa yüksək həssaslığının bariz nümunəsidir.

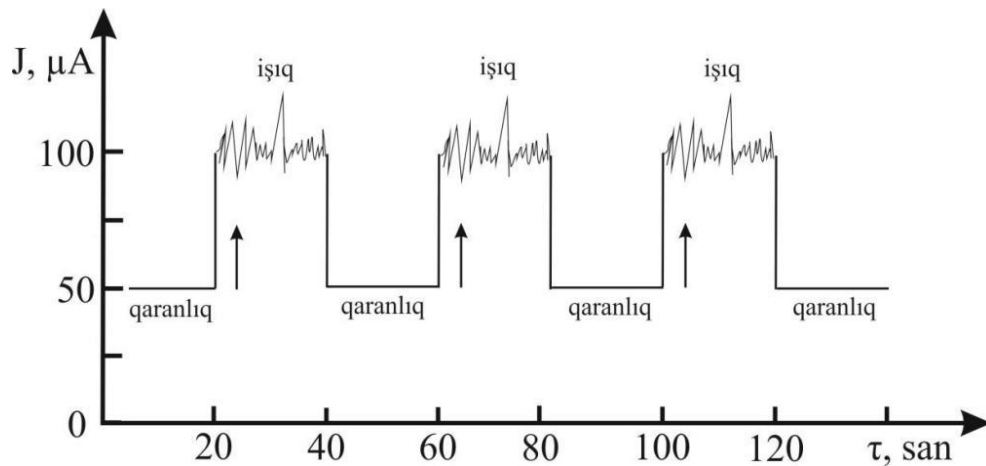
Nəticələrin müzakirəsi. Şəkil 2-də İTO elektrodu üzərinə elektrokimyəvi yolla çökdürülmüş Sb_2Se_3 kimyəvi birləşməsinin nazik təbəqələrinin işıqda və qaranlıqda elektrod potensialının zamandan asılı olaraq dəyişməsi (xronopotensiometriya) verilmişdir. Şəkildən görüldüyü kimi, 0.5 M Na_2SO_4 məhlulunda Sb_2Se_3 nazik təbəqələrinin DRK - 120 yüksək təzyiqli civə kvarts lampası ilə işıqlandırılması zamanı elektrod potensialı anod istiqamətində 0.14 V - dan (- 0.2) V - a qədər dəyişir.

Şəkil 1. Sb_2Se_3 nazik təbəqələrinin işıqda və qaranlıqda potensiodinamik polyarizasiya əyriləri

Şəkil 2. Sb_2Se_3 nazik təbəqələrində işıqda və qaranlıqda elektrod potensialının zamandan asılı olaraq dəyişməsi

Şəkil 3. Sb_2Se_3 nazik təbəqələrində işıqda və qaranlıqda elektroddan keçən cərəyanın zamandan asılı olaraq dəyişməsi.

Təcrübi tədqiqatlardan əldə etdiyimiz qiymətlərlə apardığımız hesablamalardan aldığımız nəticələrə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, elektrokimyəvi yolla tartrat turşusu elektrolitindən sintez edilən stibium-selen nazik təbəqələri yüksək fotoeffekt xüsusiyyətlərə malik olub, fotokeçirici materialdır. Bu, qeyd olunan əhəmiyyətli xassələrin mövcudluğu nəzərə alınaraq, elektrokimyəvi yolla sintez edilən Sb_2Se_3 kimyəvi birləşməsinin nazik yarımkeçirici təbəqələrinin elektroskopiya və fotoskopiya tətbiqi məqsəduyğun hesab edilir.

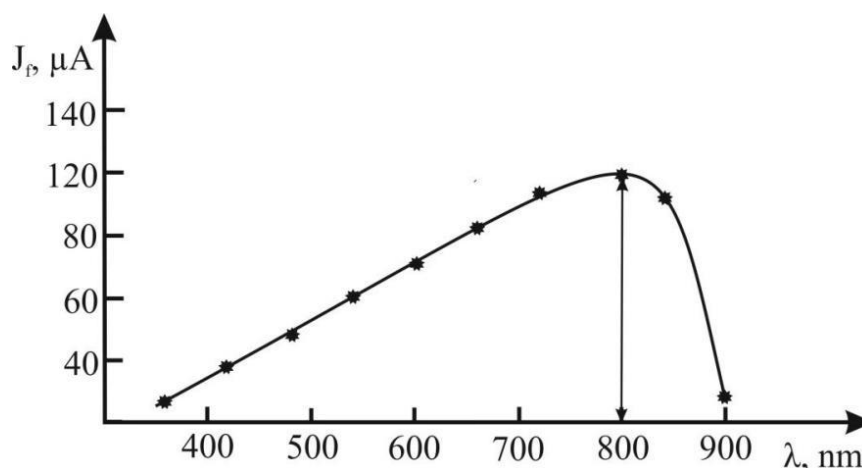
Elektrokimyəvi üsulla çökdürülmüş yarımkeçirici xassəli Sb_2Se_3 nazik yarımkeçirici təbəqələrinin işığa həssaslığını təyin etmək üçün bu təbəqələr üzərində işıqda və qaranlıqda fotoelektrokimyəvi tədqiqatlar aparılmışdır. Qadağan olunmuş zonasının eninə bərabər və ya ondan böyük olan kvant enerjisinə malik işığın təsiri nəticəsində yarımkeçiricidə baş verən halların fiziki mənası ona gətirib çıxarır ki, onun həcmində qeyri-bərabər elektron – deşik cütləri əmələ gəlir. Əgər yüklərin fazalar sərhəddindən keçməsi baş verməzsə, yarımkeçiricidə səthi yüklərin qiyməti qaranlıqda olduğu kimi qalmalıdır.

Digər tərəfdən işıqlandırma zamanı sərbəst cərəyan daşıyıcılarının qatılığı artır. Səthi yükləri səthi potensialın və sərbəst daşıyıcıların qatılığının funksiyası olduğundan bu qiymətlərdən hər hansı birinin dəyişməsi bir-birinin ardınca ikincinin də dəyişməsinə elə təsir göstərməlidir ki, səthi yüklərin

qiyməti dəyişməz qalsın. Yarımkeçiricinin səthi foto – e.h.q. və ya fotopotensialı adlanan səthi potensialının uyğun dəyişikliyi onun müstəvi zolaq potensialı istiqamətində baş verəcək.

Elektrokimyəvi üsulla İTO elektrodu üzərinə çökdürülmüş yarımkeçirici xassəli Sb_2Se_3 nazik təbəqələrinin işıqda və qaranlıqda elektrodan keçən cərəyanın zamandan asılı olaraq dəyişməsi (xronoamperometriya) şəkil 3-də verilmişdir. Zaman keçdikcə üzəri Sb_2Se_3 nazik təbəqəsi ilə örtülmüş elektrodun işıqlandırılması nəticəsində elektrodan keçən cərəyanın anod istiqamətində $50 \mu A$ -dən $100 \mu A$ -ə yüksəlməsi müşahidə olunur. Işıqda və qaranlıqda aparılan həm xronopotensiometrik, həm də xronoamperometrik tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, elektrokimyəvi üsulla alınmış Sb_2Se_3 nazik təbəqələri n - tip keçiriciliyə malikdirlər.

İTO elektrodu üzərinə çökdürülmüş Sb_2Se_3 kimyəvi birləşməsinin nazik təbəqələrinin fotocərəyanının spektral asılılığı şəkil 4-də verilmişdir. Şəkildən görüldüyü kimi, Sb_2Se_3 nazik təbəqələrinin işıq udması 360 nm -dən yuxarı dalğa uzunluqlarında başlayır. Sb_2Se_3 kimyəvi birləşməsinin nazik təbəqələrinin fotoelektrokimyəvi davranışına şüalanmanın dalğa uzunluğunun (λ) analoji təsiri eyni potensialda fotocərəyanın spektrlərində də müşahidə olunur. Şəkildən görüldüyü kimi, $400\text{-}800 \text{ nm}$ dalğa uzunluğunda tədricən artan fotocərəyan, 800 nm dalğa uzunluğunda maksimuma çatır, sonra isə tədricən azalır.

Şəkil 4. Sb_2Se_3 nazik təbəqələri üçün $E = 0.4 \text{ V}$ potensialda fotocərəyanın spektral asılılığı (bərabər kvant saylarında)

Elektrokimyəvi yolla sintez edilmiş stibium-selen nazik təbəqələrinin elektrofiziki və fotofiziki xassələri tədqiq edilərək bir sıra xüsusiyyətlər müəyyən edilmişdir.

- Elektroliz üsulu ilə alınmış stibium - selen nazik təbəqələrinin xüsusi keçiriciliyinin temperaturdan asılılığı tədqiq edilmiş, müəyyən olunmuşdur ki, tədqiq olunan bütün temperatur intervalında ($300\text{-}460 \text{ K}$) həmin təbəqələr yarımkeçirici xassəyə malikdir. Alınmış stibium selenid nazik təbəqələrinin termiki qadağan olunmuş zolağının eni təyin edilərək $1,24 \text{ eV}$ - a bərabər olduğu aşkarlanmışdır.

- Elektrokimyəvi yolla tartrat elektrolitindən sintez edilən yarımkeçirici xassəyə malik olan Sb_2Se_3 kimyəvi birləşməsinin nazik təbəqələrinin statik Volt -Amper xarakteristikası tədqiq edilmiş və məlum olmuşdur ki, bu təbəqələr çevirici material kimi texnikanın müvafiq sahələrində tətbiq oluna bilər.

- Elektroliz üsulu ilə sintez edilən Sb_2Se_3 yarımkeçirici birləşməsinin fotokeçiriciliyi tədqiq edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu birləşmə fətohəssas materialdır və onun optiki qadağan olunmuş zolağının eni $1,478 \text{ eV}$ - a bərabərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Y.N., Quliyev P.H., Məcidzadə V.A. Stibium selenidin sintez üsulları və xassələrinin tədqiqi // NDU Elmi əsərlər, Təbiət və tibb elmləri seriyası, 2017, № 7 (88), s. 67-72
2. Sadıqov F.M., İsmayilov Z.I., Qənbərova G.T., Tb-Sb-Se sisteminin Sb_2Se_3 - Tb_2Se_3 Kəsiyi Üzrə Fiziki-Kimyəvi Tədqiqi // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Təbiət Elmləri Seriyası, 2012, №2, s. 14-18
3. Вирт И.С., Рудый И.А., Курило И.В. и др. Свойства тонких пленок Sb_2S_3 и Sb_2Se_3 , полученных методом импульсной лазерной абляции. Физика и техника полупроводников, 2013, том 47, вып. 7, с. 997-1001
4. Juan Lu, Qiaofeng Han, Xujie Yang, Lude Lu, Xin Wang. Preparation of ultra-long Sb_2Se_3 nanoribbons via a short-time solvothermal process // Materials Letters, 2008, V. 62, 16, p. 2415-2418
5. Liu Y.Q., Zhang M., Wang F.X., Pan G.B. Facile Microwave-Assisted Synthesis of Uniform Sb_2Se_3 Nanowires for High Performance Photodetectors // J. Mater. Chem. C, 2014, 2, p. 240

SUMMARY

Parvin Guliyev, Yasin Babayev,
Leyla Guliyeva

STUDY OF PHOTOELECTROCHEMICAL PROPERTIES OF Sb_2Se_3 THIN SEMICONDUCTOR LAYERS IN LIGHT AND DARKNESS SYNTHESIZED BY ELECTROCHEMICAL WAY

In our modern era, the development of electrical engineering increases the demand for the synthesis of new semiconductor materials. Sb_2Se_3 semiconductor nickel layers have a wide range of applications in electrical engineering, rectifiers, and solar energy conversion devices. The semiconductor properties of this compound vary depending on the synthesis conditions. It was determined that the semiconductor properties of the electrochemically synthesized Sb_2Se_3 compound are more significant. These compounds are semiconductor chalcogenide compounds of type AVBVI. Thin semiconductor layers of Sb_2Se_3 compound were synthesized electrochemically and their semiconductor properties were studied. The time-dependent change of the current passing through the electrode in light and in the dark (chronoamperometry) of Sb_2Se_3 semiconductor thin films deposited on the ITO electrode by the electrochemical method was studied. In this regard, anode polarization curves of Sb_2Se_3 thin layers deposited on ITO (glass electrodes) in 0.5 M Na_2SO_4 solution were drawn by potentiodynamic method both in the dark and under the influence of light. The photoconductivity of Sb_2Se_3 semiconductor compound synthesized by electrolysis method was studied. It was found that this compound is a photosensitive material and the width of its optically forbidden band is equal to 1,478 eV.

Key words: *Thin film, photoanode, polarization, tartaric acid, semiconductor*

РЕЗЮМЕ

Парвин Гулиев, Ясин Бабаев,
Лейла Гулиева

**ИЗУЧЕНИЕ ФОТОЭЛЕКТРОХИМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ТОНКИХ
ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ СЛОЕВ Sb_2Se_3 НА СВЕТЕ И ТЕМНОТЕ,
СИНТЕЗИРОВАННЫХ ЭЛЕКТРОХИМИЧЕСКИМ СПОСОБОМ**

В нашу современную эпоху развитие электротехники увеличивает потребность в синтезе новых полупроводниковых материалов. Полупроводниковые никелевые слои Sb_2Se_3 имеют широкий спектр применения в электротехнике, выпрямителях и устройствах преобразования солнечной энергии. Полупроводниковые свойства этого соединения изменяются в зависимости от условий синтеза. Установлено, что полупроводниковые свойства электрохимически синтезированного соединения Sb_2Se_3 более значимы. Эти соединения представляют собой полупроводниковые халькогенидные соединения типа АВВVI. Электрохимическим способом синтезированы тонкие полупроводниковые слои соединения Sb_2Se_3 и исследованы их полупроводниковые свойства. Изучено изменение во времени тока, проходящего через электрод, на свету и в темноте (хроноамперометрия) тонких пленок полупроводника Sb_2Se_3 , нанесенных на ITO-электрод электрохимическим методом. В связи с этим потенциодинамическим методом построены анодные поляризационные кривые тонких слоев Sb_2Se_3 , нанесенных на ITO (стеклянные электроды) в 0,5 М растворе Na_2SO_4 как в темноте, так и под воздействием света. Исследована фотопроводимость полупроводникового соединения Sb_2Se_3 , синтезированного методом электролиза. Установлено, что это соединение является фоточувствительным материалом и ширина его оптически запрещенной зоны равна 1478 эВ.

Ключевые слова: Тонкая пленка, фотоанод, поляризация, винная кислота, полупроводник.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü Təriyel Hüseynəli oğlu Talıbov

Мəqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

NAĞI HƏSƏNALIYEV
 nagihasanli@gmail.com
 Baytarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.025

XIRDABUYNUZLU HEYVANLARIN DİKTIOKAULYOZ VƏ FASSIOLYOZUNUN ANTHELMİNT PREPARATLARLA MÜALİCƏ SƏMƏRƏSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Məqalədə qoyunların helmintozlarına, o cümlədən diktiokaulyoz və fassiolyozuna qarşı müalicə tədbirlərinin sınaqdan keçirilməsinə dair aparılmış tədqiqat işlərindən bəhs edilir. Laborator şəraitdə klozanid verilmiş qrupda anthelmint preparatın səmərəsi 100%, müqayisə məqsədilə təşkil edilmiş qrupda alben anthelmint preparatın səmərəsi 80,0% təşkil etmişdir. Təsərrüfat şəraitində qoyunların diktiokaulyoz və fassiolyozuna qarşı klozanid anthelmint preparatı 93,3%, alben anthelmint preparatı 68,8% səmərə vermişdir. Klozanid anthelmint preparatı qoyunların helmintozlarına qarşı yüksək anthelmint təsirə malik, praktiki cəhətdən əlverişli, iqtisadi baxımdan səmərəlidir. Klozanid anthelmint preparatının tətbiqi zamanı hesablamalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 1 qoyun hesabı ilə 18,25 manat iqtisadi səmərə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, heyvandarlıq təsərrüfatlarında, o cümlədən qoyunçuluqda helmintozlardan heyvanları qorumaq üçün profilaktik tədbirlər vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməlidir.

***Açar sözlər:** Heyvandarlıq təsərrüfatı, helmintozlar, anthelmint preparat, müalicə səmərəsi, iqtisadi səmərə*

Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri də heyvandarlıq, o cümlədən qoyunçuluqdur. Qoyunçuluq əhalinin əsas ərzaq məhsulları və sənayenin xammalla (dəri, yun) təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyata böyük təsir edir. Qoyunçuluğa iqtisadi ziyan vuran əsas helmintozları aşkar etmək və onlara qarşı səmərəli mübarizə tədbirlərini işləyib hazırlamaq aktualdır. Respublikada qoyunçuluğun inkişaf etdirilməsi və onun məhsuldarlığının artırılması qarşıya qoyulan əsas məsələlərdəndir. Xırdabuynuzlu heyvanlarda, o cümlədən qoyunlarda helmintozların yayılmasına dair Azərbaycanda, həmçinin xarici dövlətlərdə bir sıra tədqiqat işləri aparılır. Lakin buna baxmayaraq, körpə heyvanların helmint törədiciləri ilə yoluxmasına rast gəlinir [1,2,3,7].

Qeyd olunanları nəzərə alaraq qoyunların helmintozlarına, o cümlədən diktiokaulyoz və fassiolyozuna qarşı müalicə tədbirlərinin sınaqdan keçirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Material və metodlar

Tədqiqatlar 2021-ci ildə yerinə yetirilmişdir. Yoluxmanın ekstensivliyi koproloji müayinə, intensivliyi isə helmintoloji yarma üsulu ilə müəyyən edilmişdir [5,6].

Təcrübə məqsədi ilə ilk olaraq hər birində 5 baş qoyun olmaqla 3 qrup təşkil edilmiş, diktiokaulyoz və fassiolyozu qarşı anthelmint preparatlar oral olaraq verilmişdir. Diri çəkisi 50 kq olan qoyunlara 1,0 q Klozanid, müqayisə məqsədi ilə diri çəkisi 45 kq olan qoyunlara 1,0 q Alben anthelmint preparatları səhər ac qarına 1 dəfə tətbiq edilmişdir. Nəzarətdə olan qoyunlara heç bir anthelmint preparat verilməmişdir. Təcrübənin 7-ci günü hər bir qrupda saxlanılan heyvanlardan fərdi olaraq kal nümunəsi götürülmüş və müayinə edilmişdir. Koproloji müayinələr BETİ-nin parazitologiya şöbəsində icra olunmuşdur.

Təsərrüfat şəraitində hər birində 60 baş qoyun olan 3 qrup yaradılmış və anthelmint preparatlar tətbiq edilmişdir. Nəzarətdə saxlanılan qoyunlara isə heç bir dərman maddəsi verilməmişdir. Hər bir qrupdan 45 kal nümunəsi götürülərək müayinə edilmişdir. Natamam helmintoloji yarma müayinəsi

aparılmış və preparatların inteseffektliyi müəyyən olunmuşdur. Tətbiq edilmiş anthelmint preparatların iqtisadi səmərəliliyi riyazi düsturlarla hesablanmışdır [4].

Alınan nəticələr və onların müzakirəsi

Təcrübələr baytarlıqda qəbul edilmiş qaydalara tam əməl etməklə icra olunmuşdur. Təcrübə məqsədi ilə ilk olaraq hər birində 5 baş qoyun olmaqla 3 qrup yaradılmış və qoyunların qarışıq invaziyasına - diktiokaulyoza və fassiolyoza qarşı anthelmint preparatlar oral olaraq tətbiq edilmişdir. Belə ki, diri çəkisi 50 kq olan qoyunlara 1,0 qram Klozanid, müqayisə məqsədi ilə diri çəkisi 45 kq olan qoyunlara 1,0 qram Alben anthelmint preparatları səhər ac qarına 1 dəfə tətbiq edilmişdir. Nəzarət məqsədi ilə yaradılan qrupdakı qoyunlara heç bir anthelmint preparat verilməmişdir. Təcrübənin 7-ci günü hər bir qrupda saxlanılan heyvanlardan fərdi olaraq kal nümunəsi götürülmüş və koproloji müayinə məqsədi ilə BETİ-nin parazitologiya şöbəsinə gətirilmişdir. Aparılmış müayinələr nəticəsində Klozanid verilmiş qrupda anthelmint preparatın səmərəsi 100%, müqayisə məqsədilə təşkil edilmiş qrupda Alben anthelmint preparatın səmərəsi 80,0%, nəzarət qrupundakı qoyunlara heç bir preparat tətbiq edilmədiyinə görə yoluxmanın 68,5% olduğu müəyyən edilmişdir.

Anthelmint preparatların inteseffektliyini müəyyən etmək üçün Klozanid verilmiş qrupdan və nəzarətdə saxlanılan qrupdakı qoyunlardan 2 baş kəsilmiş, yarma müayinəsi zamanı qoyunun qaraciyəri və ağciyəri (bronxları) müayinədən keçirilmişdir. Təcrübə məqsədi ilə anthelmint preparatlardan klozanid verilmiş qoyunlarda *Fasciola hepatica* 1-2 ekz. və *Dictyocaulus filaria* 1-2 ekz., nəzarət qrupundakı qoyunlarda heç bir anthelmint preparat tətbiq edilmədiyinə görə *F.hepatica* 22-29 ekz., *D.filaria* 30-41 ekz. aşkar olunmuşdur.

Təcrübənin növbəti mərhələsində geniş istehsalat sınağı aparılmışdır. Təcrübə qoyunların helmintozlarına (diktiokaulyoza və fassiolyoza) görə qeyri-sağlam qoyunçuluq təsərrüfatında aparılmışdır. Təcrübə apardığımız təsərrüfatda 65 baş qoyun müayinə edilmiş və 48 baş qoyunun qarışıq invaziya ilə yoluxması müəyyən edilmişdir. Bizim apardığımız müayinələr əsasında təsərrüfatda 74,0% assosiativ yoluxma aşkar edilmişdir. Müayinə zamanı diktiokaulyoza və fassiolyozun törədiciləri (*D.filaria*, *F.hepatica*) aşkar olunmuşdur. Təcrübə məqsədi ilə hər birində 60 baş qoyun olan 3 qrup təşkil olunmuşdur. Baytarlıqda qəbul edilmiş qaydalara tam əməl etməklə qoyunların qarışıq invaziyasına - diktiokaulyoza və fassiolyoza qarşı təcrübə məqsədilə 50 kq diri çəkiyə 1,0 qram oral yolla Klozanid, müqayisə məqsədi ilə Alben anthelmint preparatlarından 45 kq diri çəkiyə 1,0 qram səhər açlıq dietasından sonra 1 dəfə tətbiq edilmişdir. Nəzarət məqsədi ilə yaradılan qrupdakı qoyunlara heç bir dərman maddəsi verilməmişdir. Təcrübənin 7-ci günü hər bir qrup saxlanılan tövlənin müxtəlif yerlərindən 45 nümunə götürülmüş və müayinə üçün BETİ-nin parazitologiya şöbəsinə gətirilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Klozanid verilmiş 1-ci qrupda anthelmint preparatın səmərəsi (45/42) 93,3%, müqayisə məqsədilə təşkil edilmiş 2-ci qrupda Alben anthelmint preparatın səmərəsi (45/31) 68,8% olmuşdur. 3-cü qrupa (nəzarət) qrupdakı qoyunlara heç bir preparat tətbiq edilmədiyinə görə yoluxmanın 74,0% olduğu müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatlar zamanı anthelmint preparatların inteseffektliyini müəyyən etmək məqsədilə yüksək nəticə alınmış Klozanid verilmiş qrupdan və nəzarətdə saxlanılan qrupdakı qoyunlardan hər qrup üzrə 2 baş kəsilmiş qoyunun qaraciyəri və ağciyəri (bronxları) yarma müayinəsindən keçirilmişdir. Klozanid anthelmint preparatı verilmiş qoyunlarda *Fasciola hepatica* 1-2 ekz. və *Dictyocaulus filaria* 1-3 ekz., nəzarət qrupundakı qoyunlarda heç bir anthelmint preparat tətbiq edilmədiyinə görə *F.hepatica* 19-21 ekz., *D.filaria* 24-26 ekz. aşkar olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, heyvandarlıq təsərrüfatlarında, o cümlədən qoyunçuluqda helmintozlardan heyvanları qorumaq üçün profilaktik tədbirlər vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməlidir. Profilaktik mübarizədə gölməçələrin qurudulması, aralıq sahiblərin məhv edilməsi, dehelmintizasiya aparılması və s. tədbirlərin icra olunması zəruridir.

Nəticə

1. Laborator şəraitdə klozanid verilmiş qrupda anthelmint preparatın səmərəsi 100%, müqayisə məqsədilə təşkil edilmiş qrupda alben anthelmint preparatın səmərəsi 80,0% təşkil etmişdir.

2. Təsərrüfat şəraitində qoyunların diktiokaulyoz və fassiolyozuna qarşı klozanid anthelmint preparatı 93,3%, alben anthelmint preparatı 68,8% səmərə vermişdir. Klozanid anthelmint preparatı qoyunların helmintozlarına qarşı yüksək anthelmint təsirə malik, praktiki cəhətdən əlverişli, iqtisadi baxımdan səmərəlidir. Klozanid anthelmint preparatının tətbiqi zamanı hesablamalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 1 qoyun hesabı ilə 18,25 manat iqtisadi səmərə alınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov E.N., Məmmədov İ.B. Naхçıvan Muxtar Respublikasının aran zonalarında xırdabuynuzlu heyvanların assosiativ invaziyaları //Azərbaycan Aqrar elmi. Bakı: 2011, № 3, s. 81-82.
2. Məhərrəmov S.H. Naхçıvan Muxtar Respublikasının helmintofaunası. Naхçıvan: 2014, 142 s.
3. Вербицкая Л.А. Паразитоценозы овец и меры борьбы с ними // Материалы III научно-практической конференции Международной ассоциации паразитологов (Витебск, 14-17 октября 2008 года). Витебск, 2008. с.35-37.
4. Сафиуллин Р.Т. Распространение и экономический ущерб от основных гельминтозов жвачных животных // Ветеринария, 1997, № 6. с.28-32.
5. Скрыбин К.И. Метод полных гельминтологических вскрытий позвоночных включая и человека. М.: МГУ, 1928, 45 с.
6. Якубовский М.В. Справочник по паразитологии. Минск. Изд-во “Наша идея”, 2014, 348 с.
7. Ятусевич А.И. [и др.]. Паразитозы желудочно-кишечного тракта овец и коз и меры борьбы с ними : Методические рекомендации. Витебск : ВГАВМ, 2017. 24 с.

SUMMARY

Nagi Hasanaliyev

STUDYING THE EFFECTIVENESS OF TREATING DICTIOCAULOSIS AND FASCIOLIOSIS OF SMALL CATTLE WITH ANHELMINTH PREPARATIONS

The article describes studies of therapeutic measures against helminthiasis in sheep, including dictyocaulosis and fascioliasis. In laboratory conditions, the effectiveness of the anthelmintic drug in the group receiving clozanide was 100%, and in the comparison group, the effectiveness of the anthelmintic drug Alben was 80.0%. The anthelmintic drug clozanid against dictyocaulosis and fascioliasis in sheep in farm conditions had an effectiveness of 93.3%, and the anthelmintic drug alben - 68.8%. The drug Clozanid has a high anthelmintic effect against sheep helminthiasis, is practical, convenient and cost-effective. When using the anthelmintic drug clozanide, as a result of calculations it was established that an economic effect of 18.25 manats was obtained per 1 sheep.

It should be noted that preventive measures to protect animals from helminth infections in livestock farms, including sheep farming, should be carried out from time to time.

Key words: *Livestock farming, helminthosis, anthelmintic drug, treatment effectiveness, economic efficiency*

РЕЗЮМЕ

Наги Гасаналиев

**ИЗУЧЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТ ЛЕЧЕНИЯ ДИКТИОКАУЛЕЗА И
ФАСЦИОЛИОЗА МЕЛКОГО РОГАТОГО СКОТА
АНГЕЛЬМИНТНЫМИ ПРЕПАРАТАМИ**

В статье рассказывается об исследованиях, проведенных лечебных мероприятий против гельминтозов овец, в том числе диктиокаулеза и фасциолеза. В лабораторных условиях эффективность антигельминтного препарата в группе, получавшей клозанид, составила 100%, а в группе, организованной с целью сравнения, эффективность антигельминтного препарата альбен составила 80,0%. Антигельминтный препарат клозанид против диктиокаулеза и фасциолеза овец в фермерских условиях имел эффективность 93,3%, а антигельминтный препарат альбен - 68,8%. Препарат Клозанид обладает высоким антигельминтным действием в отношении гельминтозов овец, практичен удобен и экономически эффективен. При применении антигельминтного препарата клозанид в результате расчетов установлено, что на 1 овцу получен экономический эффект 18,25 манатов.

Следует отметить, что профилактические мероприятия по защите животных от гельминтозов в животноводческих хозяйствах, в том числе в овцеводстве, следует проводить время от времени.

Ключевые слова: Животноводство, гельминтозы, антгельминтный препарат, эффективность лечения, экономическая эффективность

Мəqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü Tariyel Hüseynəli oğlu Talıbov

Мəqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

FİRDOVSI QASIMOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.3.128.009

OLİQOETİLANİLİNİN SİNTEZİ

Məqalə zəif turş mühitdə *p*-etilanilinin natrium hipoxloritin suda məhlulu ilə oksidləşmə polikondesləşməsinin nəticələrinə həsr olunubdur. *p*-Etilanilinin natrium hipoxloritin suda məhlulu qarışığından karbon qazı keçirtdikdə, 50 dəqiqə müddətində reaksiya qarışığının temperaturu 280-dən 290-ə K qədər artır. Bu müddət ərzində pH mühit 10,5-dən 5,4-dək azalır. Bu faktlar sübut edir ki, bu şəraitdə *p*-etilanilin oksidləşmə polikondesləşməyə çox meyillidir və oliqoetilanilinin yüksək çıxımla əmələ gəlir. Karbon qazı iştirakında bir saat ərzində 53% oliqomer əmələ gəlir. *p*-Etilanilinin bir moluna qarşı natrium hipoxloritin miqdarını bir moldan dörd moladək artırılması nəticəsində 323 K-da 5 saat ərzində oliqomerin çıxımı 68%-dək artır.

Açar sözlər: oliqomer, oksidləşmə, polikondesləşmə, turş mühit, karbon qazı

Oliqoarilenaminlər tərkibində aromatik nüvələr arasında imin qrupları bərabər paylandığına görə azot atomlarının sərbəst elektronları da makromolekul boyunca delokallaşmada iştirak edir(1). Buna görə də, bu oliqomerlər termodavamlı olub, polimer elektrodların, yarımkeçiricilərin hazırlanmasında, həmçinin epoksid qətranı ilə yüksək möhkəmliyə və istiyə davamlı materialların alınmasında geniş istifadə edilirlər [2,3]. Lakin bu oliqomerlərin sintezi mürəkkəb şəraitdə, aqressiv oksidləşdirici və katalizatorların iştirakında aparılır və zərərli tullantılar əmələ gəlir [4,5].

Bu iş *p*-etilanilinin turş mühitində natrium hipoxlorit məhlulu ilə oksidləşmə-polikondesləşmə reaksiyası ilə oliqoetilanilinin yeni, sadə sintez metodunun tədqiqinin nəticələrinə həsr edilmişdir. Turş mühit yaratmaq üçün əvvəllər istifadə edilən aqressiv xlorid turşusu son məhsulun çirklənməsinə və tərkibinin bircinsliyinin pozulmasına səbəb olduğundan bu prosesdə iqtisadi cəhətdən əlverişli olan karbon qazından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, *p*-etilanilinin natrium hipoxlorit məhlulu qarışığından karbon qazı keçirtdikdə reaksiya qarışığının temperaturu 50 dəqiqə ərzində 280 K-dən 290 K-ə qədər artır və qara rəngli maddə əmələ gəlir. Bu zaman müddətində reaksiya mühitinin pH-ı 10,5-dən 5,4-ə qədər azalır.

Cədvəl

<i>Nö</i>	<i>p</i> -Etilanilin: NaOCl	<i>T, K</i>	<i>Zaman, saat</i>	<i>pH</i>	<i>Oliqomerin çixımı</i>
1.	1:1	323	3	-	20
2.	1:1	323	5	-	28
3.	1:2	323	3	-	40
4.	1:2	323	5	-	46
5.	1:3	323	3	-	56
6.	1:3	323	5	-	62
7.	1:4	323	5	-	92
8.	1:3	323	1	-	53
9.	1:3	323	3	-	61
10.	1:3	323	6	-	72
11.	1:3	323	7	-	76
12.	1:3	298	1	6,5	39
13.	1:3	298	1	5,8	55
14.	1:3	298	1	5,4	80
15.	1:3	323	5	5,4	94

Qısa müddət ərzində kifayət qədər çıxımla oliqoetilanolinin əmələ gəlməsi, bu şəraitdə p-etilanilinin oksidləşmə-polikondensləşmə reaksiyasında yüksək reaksiya qabiliyyətli olduğunu göstərir. Cədvəldən görüldüyü kimi, bir saat müddətində karbon qazı iştirakında p-etilanilinin natrium hipoxloritlə qarşılıqlı təsiri nəticəsində 53% oliqomer əmələ gəlir. Sonrakı altı saat ərzində oliqomerin çıxımı 27% artır. Təcrübənin nəticələri göstərdi ki, karbon qazı iştirakında p-etilanilinin natrium hipoxloritlə oksidləşmə-polikondensləşmə reaksiyasının gedişi reaksiyanın şəraitindən çox asılıdır. Belə ki, karbon qazı iştirakında p-etilanilinin natrium hipoxloritlə oksidləşmə-polikondensləşmə şəraitinin oliqoetilanolinin çıxımına təsiri temperaturdan, mühitin pH-ından və reagentlərin molyar nisbətindən asılıdır. Bu şəraitdə oliqoetilanolinin çıxımı p-etilanilinin və oksidləşdiricinin molyar nisbətindən kifayət qədər asılıdır. Belə ki, natrium hipoxloritin miqdarını p-etilanilinin bir moluna görə 4 mola qədər artırıqda 323 K temperaturda 5 saat müddətində çıxım 68% qədər artır. Temperaturu 298 K-dən 323 K-nə qədər artırıqda oliqomerin çıxımı bir qədər azalır. Bu onunla əlaqədardır ki, temperatur artdıqda natrium hipoxloritin parçalanma sürəti onun etilanilinlə qarşılıqlı təsiri sürətindən artıq olur. Oksidləşmə-polikondensləşmə reaksiyasının gedişinə pH böyük təsir göstərir. Belə ki, zəif turş mühitdə (pH=6,5) oliqoetilanolinin çıxımı 39% olur. Oliqoetilanolinin maksimal çıxımı pH=5,4 əmələ gəlir. Bu faktlar onu göstərir ki, karbon qazı qələvini neytrallaşdırır və reaksiya qabiliyyətli etilanilin duzu əmələ gətirir. Karbon qazının təsirindən əmələ gələn hipoxlorit turşusu asanlıqla etilanilin duzunu oksidləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. А.А.Берлин, М.А.Гейдер, Б.Э.Давыдов, В.А.Каргин, Г.П.Картачева, Б.А.Кренцел, Г.В.Хутарева “Химия полисопряженных систем”, М.: Химия, 1972
2. В.Вроич, I.Нокер.// Ber-Bunsenges Phys. Chem. 1984, V. 88. №5 p.497
3. А.В.Рагимов, Б.А.Тагиев, А.Г.А. С.Мамедова 854960, СССР // Б. Н. 1980, №30, с.112
4. Рагимов А.В. Касумов Ф.Х. Кузаев А.И. Синтез и исследование олигофениленамина // Высокомолек. соед.-1988 №11 с. 804-807
5. Касумов Ф.Х. Рагимов А.В. Окисление анилина в слабокислой среде // Тез. локл.-Нахичевань. 1986.- с.58

SUMMARY

Firdovsi Gasimov

SYNTHESIS OF OLIGOETHYLANILINE

This article is dedicated to research results of oxidation polycondensation of p-ethylaniline with water solution of sodium hypochlorite in slightly acidic conditions. If CO₂ gas is passed from mixture of p-ethylaniline with water solution of sodium hypochlorite, temperature of reaction mixture is raised to 290 K from 280 K in 50 minutes. During this time the pH of the environment changes from 10,5 to 5,4. This facts and high-yield formation of oligoethylaniline shows that p-ethylaniline is highly prone to oxidation polycondensation in such environment. During an hour with CO₂ gas participation 53% oligomer is formed. If sodium hypochlorite amount is increased to 4 moles from 1 mole for 1 mole of p-ethylaniline in 5 hours time and 323 K temperature output is raised nearly to 68%.

Key words: oligomer, oxidation, polycondensation, acidic environment, carbonic gas

РЕЗЮМЕ

Фирдовси Касумов

СИНТЕЗ ОЛИГОЭТИЛАНИЛИНА

В статье рассматриваются результаты исследований окислительной поликонденсации п-этиланилина с водным раствором гипохлорита натрия в слабокислой среде. При пропускании углекислого газа через смесь п-этиланилина с водным раствором гипохлорита натрия наблюдается рост температуры реакционной смеси от 280 до 290 К в течение 50 минут. За это время рН среды снижается от 10.5 до 5.4. Эти факты свидетельствуют с высокой склонности п-этиланилина к окислительной поликонденсации в этих условиях, что согласуется также с образованием высокого выхода олигоэтиланилина. За час в присутствии углекислого газа образуется 53% олигомера. С увеличением содержания гипохлорита натрия от одного до 4 молей к одному молю п-этиланилина выход олигомера при 323 К за 5ч растет на 68%.

Ключевые слова: олигомер, окисление, поликонденсация, кислая среда, углекислый газ.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü Tariyel Hüseynəli oğlu Talibov

Məqalə daxil olmuşdur: 02 sentyabr 2024-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 sentyabr 2024-cü il

PAGE FOR CORRECTION

СТРАНИЦА ДЛЯ КОРРЕКЦИЙ

MƏQALƏ VƏ TEZİSLƏRİN TƏRTİBİ QAYDALARI

MƏQALƏNİN TAM ADI (Azərbaycan dilində)

FULL TITLE OF THE ARTICLE (in English)

ПОЛНОЕ НАЗВАНИЕ СТАТЬИ (на русском языке)

Adı SOYADI¹

aaaaaaaaaaaa@ndu.edu.az

ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

Adı SOYADI²

bbbbbbbbbb@mail.ru

ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti

²Gəncə Dövlət Universiteti

XÜLASƏ (200-400 söz)

Açar sözlər: (4-5 söz)

ABSTRACT (200-400 words)

Key words: (4-5 words)

АННОТАЦИЯ (200-400 слов)

Ключевые слова: (4-5 слов)

GİRİŞ (Introduction, Введение)

MATERIAL VƏ METODLAR (Methods, Методы)

ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏLƏR (Results, Полученные результаты)

MÜZAKİRƏ (Discussion, Обсуждение)

ƏDƏBİYYAT (Reference, Литература)

Qeyd:

• Ədəbiyyat siyahısı APA stili üzrə, əlifba sırası ardıcılığı ilə yığılmalıdır. Ədəbiyyat istinadları mətnin içərisində verilməli, ədəbiyyat siyahısı rəqəmlə göstərilməməlidir.

• Məqalənin üslubuna və elm sahəsinə görə yuxarıda qeyd olunan sistemdə dəyişikliklər ola bilər (Xüsusilə humanitar sahədə)

APA stili ədəbiyyat siyahısı (Nümunə):

Hsieh, D., Xia, Y., Qian, D., Wray, L., Dil, J. H., Meier, F., ... & Hasan, M. Z. (2009). A tunable topological insulator in the spin helical Dirac transport regime. *Nature*, 460(7259), 1101-1105.

Oraman, Y. (2015). Türkiyə'de coğrafi işarətli ürünler. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 76-85.

Sönmez, İ., Kaplan, M., & Sönmez, S. (2008). Kimyasal gübrelerin çevre kirliliği üzerine etkileri ve çözüm önerileri. *Batı Akdeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü Derim Dergisi*, 25(2), 24-34.

QEYD:

Məqalələrə istinad (məqalələrin içərisində) aşağıdakı qaydada göstərməlidir:

- Tək müəllifli məqalə və ya tezis. Nümunə: (Həsənov, 2018)
- İki müəllifli məqalə və ya tezis. Nümunə: (Qarayev və Fazioloğlu, 2011)
- Üç və ya daha çox müəllifli məqalə. Nümunə: (Babayev və b., 2021)

Kitablara istinad aşağıdakı qaydada göstərməlidir:

- Tək müəllifli kitab. Nümunə: (Həsənov, 2018, s.94-95)
- İki müəllifli məqalə və ya tezis. Nümunə: (Qarayev və Faziloğlu, 2011, s.45-48)
- Üç və ya daha çox müəllifli məqalə. Nümunə: (Babayev və b., 2021, s.95-99)

TEXNİKİ TƏLƏBLƏR

- A4 formatı, Word redaktoru, Times New Roman şrifti, 12 Pt;
- səhifənin parametrləri – hər tərəfdən 2 sm;
- sətirlərarası interval – 1;
- materialın başlığı tünd, böyük hərflərlə ortada;
- mətnin yazıldığı dildə xülasə (xülasə və açar sözlər əlavə olaraq ingilis və rus dilində tərcümə olunaraq) və açar sözlər, sonra əsas hissə;
- xülasə: 200-400 söz;
- açar sözlər: 4-5 söz və ya söz birləşməsi;
- materialın həcmi: 5-10 səhifə (Xülasə və Açar sözlər daxil).

Nəşriyyat direktoru:	Məhəmmədli Məmmədli
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Qrafik dizayner:	Sahilə Abbasova
Redaktor:	Zəhra Rəhimova
Aparıcı korrektor:	Sitarə Əlizadə
Aparıcı korrektor:	Zərri Məmmədova

Yığılmağa verilib: 17.09.2024
Çapa imzalanıb: 20.02.2024
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 10.06 ç/v
Sifariş №229, sayı 100 nüsxə

NDU-nun nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur

REDAKSİYANIN ÜNVANI: *7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
"Qeyrət" nəşriyyatı*

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*